

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ

АРМОН

(Хотиралар)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

Масъул муҳаррир ва бошсўз муаллифи
Сувон Мели.

Қўшжонов, Матёқуб

Армон: Хотиралар. — Т.: «Шарқ», 2007. — 176 б.

Атоқли адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов (1918—2005) нинг ушбу асари муаллифнинг вафотидан олдин яратилиб, унинг ўзи чоп этилишини кўрмай қолган армонларини қамраб олган.

Китобхон олим босиб ўтган илм сўқмоқлари орқали адиб билан елкама-елка талабалик йилларидан фан баланд-пастликлари, илмдаги қарама-қаршилиқлар, олимнинг тил ва адабиёт илмий даргоҳидаги раҳбарлик йиллари ҳамда унинг захмату муваффақиятларини ушбу асар орқали билиб олиши мумкин.

Асар тил ва адабиёт фани тарихи билан қизиқувчи мутахассислар ҳамда кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

ББК.83.3(5Ў)6.

ISBN 978-9943-00-116-9

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2007.

БОШСЎЗ

Сувон МЕЛИ

ДОМЛА

1

Вақт таркибини ким аниқлаган? Вақт дақиқа, соат, кун ва йилдан иборат эмас. Булар қуёш ва ой ҳаракати-га қараб инсон аниқлаган шартли белгилар, холос. Вақт кўзга кўринмас, оддий сезгига сезинмас бир зарралардан иборат шекиллики, у бир қуюн сингари ўз йўлида учраган нарсани — йўқ қилади, йўқдан бор қилади, бор қилади, бордан йўқ қилади. Тангри измидаги вақтнинг йўқотиш-яратиш фаолиятига ҳаминқадар бас келадиган куч — хотира. Хотира Оллоҳ инсонга бахш этган ақл-идрокнинг ортга қайта олиш имкониятидир. Бу — шаксиз улуг неъмат.

Хотирлашга арзигулик воқеалари, хотирабоб инсонлари бор ва кўп бўлган одам бой одамдир. Барча ҳам бу жабҳада бой эмас.

2

Тақдир бизни кимга рўбарў қилиши бизга боғлиқ эмас. Бизга боғлиқ томони — бунда ўзимизни қандай намоён қилишимиз. Балки бу ҳам бизга боғлиқ эмасдир.

«Биз фақат фикр орқали кўра оламиз... Кўра бошлашимиз биланоқ ўтмиш ва келажак ҳозирга айланади» (П.Д. Успенский, *Tertium organum*. Ключ к загадкам мира). Хотира — фикр, ёлғиз у ўтмишни ҳозирга эвира олади. Шунда биз хотира орқали кўра бошлаймиз.

3

Тил ва адабиёт институтига раҳбарлик қилган кезлари ҳамма Матёқуб Қўшжонови «Домла» деб атарди. Бу ном қандай ўрнашган, билмайман, лекин жамоадаги каттаю кичик, эркагу аёл учун у киши Домла эди. Ин-

ститутда-ку, Домлалар кўп, катта олимлар сероб эди, лекин рахбар Матёқуб Қўшжонови кўзда тутиб Домла дейишганда ҳеч кимда қайси домла деган савол туғилмасди. Гўё институтда Домла битта эди.

Домладан кейин бўлган институт рахбарларига бу ном мерос бўлиб ўтмади. Ном ҳам ўз феъл-атворига эга, шекилли.

4

Домла билан ғойибона илк учрашувим туғилиб ўсган шахрим Каттақўрғонда бўлган эди. У пайтлар Москва ёки Тошкентда чоп этилган китоб икки-уч ой ичида узоқ туманларга ҳам етиб борар, Каттақўрғон чоғроқ бўлсада, шаҳар эди. Китоб магазинидан 1966 йил чоп этилгани кўрсатилган «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати («Ўткан кунлар» романи мисолида») деган китобни харид қилдим. Бунгача «Ўткан кунлар»ни ўқиб туширган ёш адабиёт мухлисида бу китоб қандай таассурот қолдирганини узоқ сўзлаб ўтирмайман. Фақат бир нарсани айтишим лозим.

«Ўткан кунлар» илмий жихатдан гўё қайта яралган, қайта яратилган эди. Шу кундан бошлаб менинг мурғак онгимда «Матёқуб Қўшжонов» деган ном муҳрланиб қолди. Китобни берилиб ўқир эканман, анчайин 9–10 йилдан кейин шу китобни ёзган олимнинг шогирди бўлишим етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган, албатта. Лекин ҳаётда қатъий мантиқ қонунларидан бошқа меҳр қонуни ҳам мавжуд эканки, айти шу меҳр мени Домла рахбарлик қилаётган, ўзи «муқаддас даргоҳ» ҳисоблаган бугунги Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтига бошлаб келган бўлса. Мен айнан шундай бўлганига ишонман.

5

Яна «Ўткан кунлар» ҳақидаги китобга қайтсак. Уни ўқиш жараёнида, балки бу фикр кейин аниқроқ шаклланган бўлиши ҳам мумкин, шундай ҳақиқатни англадим. Яъни адабий асарни ўқиб олинадиган лаззатдан бошқа, буни бадиий лаззат деб қўя қолайлик, илмий лаззат ҳам мавжудлигини илк бора ҳис қилдим. Бундан шундай фикр чиқади — бадиий асар қаърида потенциал, яъни дарҳол кўзга ташланмайдиган, аммо имконият

тарзида мавжуд ва Чўлпон таъбири билан айтганда «хисли қўнгил» соҳиби бўлган ҳассос китобхон томонидан интуитив, ғайришуурий ҳолда туюладиган (бу феълнинг негизи «туйғу») маънолар фақат синчков илмий ва ҳассос таҳлил ёрдамида юзага чиқиш мумкин. Бундай таҳлил усули ўзбек адабиётшунослиги учун ЯНГИЛИК эди.

Кейинчалик, Домла билан танишиб, у кишига шогирд тушгач, китобдан олган илк таассуротимни сўзлаганимда, устоз ушбу китоб ҳақида аллома Иззат Султон айтган бир гапни элаган эдилар..

— «Ўткан кунлар» ҳақида шундай ёзиш ҳам мумкин экан-да!

Бу ҳам вақт, ҳам сифат жонибидан биринчи ўзбек романини эҳтиром ила севгувчи йирик олим ва адибнинг ҳам хайрати, ҳам эътирофи эди. Буни эслар экан, Домланинг юзи ёришарди. Бу хотира, чамаси, завқли эди.

Шунга боғлиқ яна бир гап. Чет эл радиосида Домла юбилеи муносабати билан қилинган бир чиқишда, «Ўзбек адабиётшунослигида бадиий асарнинг чинакам таҳлили Матёқуб Қўшжоновдан бошланди» деганга ўхшаш фикр айтган эдим. Устоз адабиётшуносларимиздан бири бунга эътироз билдириб, Иззат Султон-чи, аввал у кишини тилга олишингиз зарур эди, деди. Чиндан ҳам аллома Иззат Султоннинг ўзбек адабиётшунослигидаги хизматлари беқиёс, лекин бадиий таҳлил, бадиий асар таҳлили соҳасидаги хизмат, шубҳасиз Матёқуб Қўшжоновга махсус. «Ўткан кунлар»дан ташқари «Қутлуғ қон», «Навоий», «Сароб» романларининг синчков илмий-бадиий таҳлиллари ушбу фикрни тасдиқ этади. Аллома Иззат Султоннинг эса бадиий асар таҳлилидан бошқа ҳам ўзбек маънавиятидаги хизматлари етарли ва буюк.

Шу боис Домла ҳақидаги юқоридаги фикр ўз кучида қолади. Адолат тарозуси ҳалол. Бировнинг хизмати бировга бевафо.

Домланинг ўзи бу масалага бағрикенглик билан қарайди. Китобнинг VI бобида ўқиймиз: «Ўша йиллариёқ англр эдимки, биз дўстим Озод Шарафиддинов билан бунгача кўпроқ вулгар социология йўли билан бораётган адабиётшуносликни адабиётнинг асл хислати — бадиият томон буришга эриша бошладик... Бошқача қилиб айтганда, биз иккаламиз бадиият тарғиботчисига айландик».

Тарғиботнинг энг самарали йўли — тадқиқот. Демак, Домла аввало бадиият тадқиқотчиси эди.

Домла фитратида юмшоқлик билан қатъийлик ажиб бир уйғунликда қарор топганди. Сухбатда, фикр олишувда у кишидан ҳалим одам йўқ эди, лекин бирор принципиал масала ўртага тушса, Домла қояга айланарди. Хуш кўрмайдиганлар томонидан Домлага тақдим этилган «хоразмшоҳ» лақаби ҳам бежиз эмасди. Агар Домлада раҳбар учун сув ва ҳаводек зарур бўлган қатъийлик бўлмаганда Институтда бажарилган кўп ишлар ўлда-жўлда қолган бўларди. Мен ўзим билганим икки томлик «Адабиёт назарияси» ва яна кўплаб ноёб ишланмалар (улар ҳақида китобда батафсил сўзланган) яқин орада битмаган ва нашр этилмаган бўларди. Домла моҳир ва қаттиққўл раҳбар сифатида Институт илмий жамоасини соат механизмидек аниқ ва уйғун ишлата олган эди.

Домла табиатан босиқ, аналитик шахс эди. У кишини турли ҳолатларда кузатганман, лекин ҳеч қачон ҳаяжонланган, қуюшқондан чиққан ҳолда кўрмаганман. Ҳаяжону жунбуш домланинг ичида, қалб ичкарасида кечарди чоғи. Ирода кучи ҳаяжонни сиртга чиқишига йўл қўймасди, шекилли. Аллома Иззат Султон ҳақида гап кетса, «Иззат ака — шоир» деб қўярди домла ҳар сафар. Домланинг ўзи эса қалбан носир эди.

Домла офир-вазмин одам эди. Барчага бирдай хушмуомала, лекин одам танлашда синчков эди. Ранг кўр, хол сўр, деган гапга амал қиларди Домла. Институтда ишлаб кетган бир ёш ходим ҳақида бир пайтлар айтган гапи кейинчалик тасдиғини топганига гувоҳман. Ўшанда Домла деган экан: «Бу бола ким ўзи? Ранги жуда совуқку. Хиёнаткор болага ўхшайди». Мен бу гапни яқинда тасодифан эшитдим, «вах» дейишдан ўзимни тиёлмадим. Домла одам танлашда чиндан ҳам синчи эди.

Шунда мен хиёнат ҳақида ва домланинг хиёнатга муносабати ҳақида ўйладим. Хиёнат шундай чўнг тушунча эканки, у бировга қилинган хиёнатдан бошланиб, ўзига, ўзлигига бўладиган (ўзгага хиёнат — ўзликка хиёнат) хиёнат билан тугалланар экан. Домла кечиримли эди, ундай-бундай гапни кўнглида олиб юрмасди. Лекин хиёнат яқин дўстлари ёки шогирдлари томонидан қилинса, кечирмас, кечиролмасди. Бир ёзувчи дўсти ҳақида турли даврада «У мени сотди», деган гапини икки бор эшитганман.

Домла 70—80-йиллар адабий ҳаёти ва адабиётшунослигидаги марказий сиймо эди. Бу йиллар Истиқлол арафаси бўлиб, унда тоталитар адабий сиёсат ўзининг сўнгги талвасаларини намойиш этгани мана эндигина маълум бўлаётир.

Китобнинг «Машъум синфий кураш чигалликлари» бобида собиқ Ўзбекистон компартияси марказий комитети биносида мафкура котибаси Раъно Абдуллаева хонасида 1985 йилнинг 7 февралда бўлиб ўтган йиғилиш ҳақида батафсил хикоя қилинади. Қайд қилинишича, мазкур йиғилиш стенограммаси 111 бетдан иборат бўлиб, назаримда бу муҳим ҳужжатни қачонлардир тўлиқ эълон қилиш зарур. Зеро, бу йиғилиш адабиётимиз тарихи учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги шубҳасиз. Унда кечган баҳс-мунозаралар совет тузуми даврида миллатпарвар зиёлиларимиз учун Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва бошқалар номларини оқлаш, асарларини чоп этиш нақадар оғир кечганлигини яққол далиллайди. Ҳозир, мустақиллик даврида бу одатдаги ҳол ҳисобланади. Ваҳоланки, бобни синчиклаб ўқийдиган бўлсангиз, воқеалар қандай драматик йўсинда кечганини ҳис этасиз. Шу ўринда ўша пайтда катта мавқега эга бўлган йирик драматург Комил Яшин ҳақидаги бир гап диққатни жалб қилади:

«Мен К. Яшин нутқини диққат билан эшитдим. Яхшилаб кузатдим. Комил Яшин ўзининг нутқини шу даражада ҳис-ҳаяжонга берилиб, жон-жаҳди билан гапирдики, илгари бирон маротаба унинг бундай жўшиб гапирганини кўрган эмасдим». Худди шундай гапни мен аввал йиғилиш иштирокчиси, мафкура котибаси наздида «гуноҳкорлар»дан бири, филология фанлари доктори Эрик Каримовдан ҳам эшитган эдим. «Мен бундай жазавали нутқни (бошқа сўз бу ўринда ожиз) ҳеч қачон эшитмаганман» деганди Эрик Абдуллаевич, орадан анча вақт ўтган бўлса-да, сўнмаган ҳайратини яшира олмай.

Мустақилликка олти йилдан ошиқ вақт қолган, лекин бунини ҳали ҳеч ким аниқ билмас, бироқ тараққиёт шу томон жадал кетаётгани элас-элас сезиларди. Бир нарса аниқки, Домла бошчилигидаги Институт жамоаси мустақилликни маънавий ва илмий жиҳатдан асослашга ўша йиллардаёқ киришган, агар Истиқлол бўлмаса (Худо асрасин!) Домла ва Институт илмий жамоасининг холи нима кечиши ёлғиз Тангрига аён эди.

Ушбу йиғилишдан тўрт ярим йил ўтгач, Ўзбекистон халқ шоири Омон Матжон бош муҳаррир бўлган «Ёшлик» журналада каминанинг «Бой ила хизматчи» ёки тикланган нусха муаммоси» (1989, 11-сон) номли мақоласи чоп этилди. Унда ҳамзашуносликдаги бош адабий ёлғон фош этилган, яъни 1939 йилда Комил Яшин томонидан қайта тикланган «Бой ила хизматчи» 1918 йилнинг ва ёлғиз Ҳамзанинг маҳсули бўла олмаслиги, сохта асосга таяниб чиқарилган ўзбек адабиётидаги соцреализм ҳақидаги «назарий» хулосалар таги пуч эканлиги исботланган эди. Гап шундаки, «Бой ила хизматчи» ўзбек адабиётидаги соцреализмнинг таянч асари ҳисобланиб, 1939 йилда у деярли қайта яратилганини тан олиш ўша пайтдаги ҳукмрон метод тарафдорларига мутлақо ёқмасди. Чунки бу ҳолда улар қурган «назарий» иморатлар ўз-ўзидан нураб кетарди.

Улар бу мақолани ҳам Домладан кўришди. Ваҳоланки, Домла мақола билан фақат босилгандан кейин танишган, шогирди Исроил Мирзаев уни Дўрмондаги ёзувчилар уйида Домлага ўқиб берган эди. Лекин бу таҳмин-гумон беасос эмасди. У устоз ва шогирднинг рухан яқинлигидан далолат берар, Домла ҳамиша илмий ҳақиқат тарафида эканлигига билвосита бўлса-да, исбот эди. Рақиблар билиб-билмай буни тан олган эдилар.

Шу ўринда яна бир гап. Бу борада бўлиб ўтган баҳсмунозаралар драманинг кейинги тақдирига дахл қилмаслиги зарур. Гап шундаки, 1939 йилда Комил Яшин томонидан тикланган «Бой ила хизматчи» XX аср ўзбек адабиётидаги шубҳасиз энг сара драматик асарлардан бири. Фақат асарнинг муаллифи — Ҳамза ва Комил Яшин, яратилган санаси — 1918; 1939 йил деб кўрсатилса — олам гулистон. Шунда асарнинг таржимаи ҳоли узил-кесил ойдинлашади. Чинакам бадиий асар, одатда ўзи яратилган методларга беписанд, мустақил яшайверади. «Бой ила хизматчи» эса айни шундай умрбоқий асарлар каторида муқим.

Синфийлик, партиявийлик, соцреализм каби шўровий ақидалар эса XX аср ўзбек адабиётининг яхлит ва объектив манзарасини яратишга ҳалал берарди, холос.

Домла бадиият тадқиқотчиси сифатида бадиий асар талқинига алоҳида эътибор берарди. Талқинлар хилма-

хиллиги Домла учун ёзилмаган қонун, одатдаги ҳол эди, гўё.

Оламда, хусусан, бадиий адабиётда (адабиёт — оламнинг ўзига хос, ҳақиқий инъикосидир, балки) бир ҳодиса — бадиий образ ёхуд бадиий ҳолатнинг бирдан-бир ечими, ягона талқини бўлиши чиндан-да нотабиий ҳол. Олам хилма-хил, аммо бир-бирини тўлдирувчи ўлчамларга эга. У сир-синоатга тўла. Маълумки, оламнинг тузилиши ҳақидаги эски тасаввурларга инқилоб ясаган квант физикада «қўшимчалик принципи» мавжуд бўлиб, у келиштириб бўлмайдиган нарсаларни келиштириш, бир ходиса турли, ҳатто ўзаро зид хоссаларга эга бўлишини илмий жиҳатдан асослаб, қонуний тусга киритади.

Бадиий адабиёт маънолар уммони ва хазинаси. Ҳазрат Навоий ўзининг тўрт девонини яхлит ҳолда бежиз «Ҳазойинул маоний» (маънолар хазинаси) деб атамаган. Маъно — мангу тирик ходиса, у ҳеч қачон тинч турмайди, тинимсиз ҳаракатда бўлиб, қутилмаган фаройиб реакцияларга (кимё атамаси билан айтганда), ўзаро таъсир-акси таъсир муносабатларига киришади. Маъно ҳатто бир образ, бир ҳолат ичида ҳам зиддият касб этиши, шу ҳолда тушунилиши ва айни шу ҳолда завқ бериши мумкин.

Бундай зиддиятга, қийин бўлса-да, кўникмоқ керак бўлади. Баъзан зиддият бўлиб туюлган нарса зиддият бўлмай — «қўшимчалик принципи»ни эсланг — бир-бирини тўлдирувчи маънолар бўлиши ҳам мумкин.

Абдулла Ориповнинг машҳур «Тилла балиқча» шеъри борасидаги баҳс шу жиҳатдан аҳамият касб этади. Домла шеърдаги бош образни «дунёни фақат ўзининг тор, буркисган дунёқараши билан кўрадиган, баъзан фақат ўз шахсий манфаати нуқтаи назаридан ҳаётга муносабатда бўладиган, ўзини эр билиб ҳаётда шерлар борлигини тасаввур қила олмайдиган тилла балиқсифат худбинлар» тарзида салбий талқин қилганди.

Шундан сал ўтиб, танқидчи Яшар Қосимов «Тилла балиқчанинг толеи» («Шарқ юлдузи», 1986, 12-сон) номи мақола ёзиб, бу образни нобоп замоннинг қурбони сифатида ижобий баҳолади. Бу энди талқиндаги иккинчи кутб эди. Бу ҳақда фикр сўралганда, Домла ниҳоятда сокинлик билан, «ҳақиқий бадиий асарни ҳар ким ҳар хил тушунади ва талқин қилади. Шеър ҳақидаги менинг фикрим ҳам, ёш мунаққид фикри ҳам тўғри», дея жавоб берди. Кейинчалик, Абдулла Орипов ижодига

бағишланган китобимизда Домла бу ҳақда шундай ёзади: «Тилла балиқча» ҳақидаги каминанинг хулосаси билан муҳитга урғу қилувчи мунаққидларнинг фикрлари орасида кескин зиддият йўқ... Биримиз ходисанинг сабаби хусусида фикр юритсак, иккинчи биримиз сабабдан келиб чиқадиган оқибат ҳақида фикр юритаяпмиз, холос»¹.

Талқинга бундай кенг қараш илмда самарали йўл. Талқиншунос олим Абдуғафур Расулов топиб айтганидек, «Талқин, аслида, асар ичра асар кашф этишдир». Матёқуб Қўшжоновга хос талқиний бағрикенглик бу борада янги изланишларга чорлади. Натижада «Тилла балиқча» шеърининг учинчи ва ундан кейинги талқинлари вужудга келди. Бу ҳақда узоқ тўхталмай, қизиқувчилар юқорида тилга олинган китобдаги «Тилла балиқча фожиаси» бобига кўз ташлашлари кифоя. Лекин бир гап айтилиши жоиз деб ўйлаймиз.

Китобдаги шу бобда ушбу образнинг сўнгги талқинида шундай фикр бор: «Тилла балиқча — дастлабки одам — Одам ато ва Момо ҳаво гуноҳи учун жаннатдан қувилган гуноҳкор Одам тимсоли» (юқоридаги китоб, 86—87-бетлар). Бу мифологик ва метафизик талқин бўлиб, фақат дастлаб, унда ҳам сиртдан қараганда бе-маъни туюлади. Лекин чуқурроқ қаралса, одамзот ҳам тилла балиқча каби ҳам шодлик, ҳам азоб-уқубат макони бўлмиш заминга отилган эмасми? Аксарият одам ўзининг тиллалигидан беҳабар (бир буюк шоир инсонга қарата «илоҳийсан, илоҳийсан» дея бежиз тавалло қилмайди, (зеро инсонда Оллоҳдан улги бор), дунёни лойқа ховуз билиб гумроҳларча ўтиб кетмайдими? Абдулла Орипов ўзи ёзганидек, «Ҳолбуки, дунё сассиқ ховуз эмас, анча каттакон, гўзал, мўъжизакор бир олам».

Талқиннинг бошида қадимги Рим файласуфи Сенеканинг «Мен олий мақсад учун туғилганман, вужудимга кул бўлиш учун эмас» деган гапи эпитаф қилиб қўйилган. Шу фикр Тилла балиқча ҳолатига рўбарў қўйилиб, унинг тақдирига татбиқ этилса, масала бир қадар ойдинлашади.

Шу ерда шеърдаги субъект «мен» ҳақида гап бор. У албатта муаллиф бўлиши шарт эмас. «Мен» моддий дунёни ягона Оллоҳнинг тажаллиси деб билувчи, кўриб турганимиз нарсалар қалб кўзи билан англайдиганимиз олдида зарра эканлигини ҳис этувчи руҳониятли инсон, яъни Идеал «мен». Бир қисм инсоннинг руҳий кўр ва карли-

¹ Қўшжонов М. Мели С. Абдулла Орипов, Т. 2000, 31-бет.

гини кўра-била туриш ва ҳеч нарса қила олмаслик, чорасизлик — алам шу боис» (юқоридаги китоб, 88-бет). Бу — жаҳоний Алам.

Бу — Тилла балиқчининг талқин иерархиясида босқич бўлса ажабмас. Бу талқиннинг қийинлиги, қутилмаганлиги аён. Лекин бу талқин орқали шеърга боқилса, қолган барча талқинлар шунга жалб этилса, ҳеч муболағасиз «Тилла балиқча» янги асарга эврилиб, образ оламшумул миқёс касб этади.

Яқинда бизга тенгқур олимларимиздан бири бу талқинга беписандлик билан қараб, шу ҳам гапми, қабилда муносабат билдирди. Лекин гап шундаки, дастлаб бемаъни туюлган барча нарса бемаъни бўлавермайди. Ҳозирча ақлимиз тизгинлай олмаган маънони хато дейишдан тийилмоқ лозим. Домла Матёқуб Қўшжонов сабоқларидан бири ҳам — шу.

9

Домла устоз Абдулла Қаҳҳорни эҳтиром билан эслар, у ҳақда гап кетса, ҳамиша «Абдулла ака» деган иборани қўлларди. Атоқли адиб айтган, Домланинг эсида қолган икки ҳикмат менинг ҳам ёдимда муҳрланган:

1. «Асар ёзилгандан кейин бирон ҳафта дамлаб қўйиш керак. Шунда унинг камчиликлари аниқ кўринади».

2. «Асарнинг ҳақиқий қийматини билмоқчи бўлсанг, уни бошқа тилга ўгириб кўр».

Улуғ адиб ҳақидаги бир гап эса мени ҳайратга солганди. Маълумки, Абдулла Қаҳҳорнинг Дозор исмли ити бўлган. У ҳақда турли хангомалар юрадики, бу ит адабиётимиз тарихига кичик бир деталь тарзида бўлсада, кирган дейиш мумкин. Оқсоқол адибимиз Саид Аҳмаднинг «Йўқотганларим ва топганларим» китобига кирган «Йўқолган китоб» хотирасини ўқисангиз, у итларнинг шоири бўлганию, Дозориддин Дўрмоний номи билан машҳур эканлиги ҳақидаги ярим ҳазил, ярим чин яна анча гапларни билиб оласиз.

Домла бир сафар не сабаб биландир эслаганди: «Абдулла ака баъзан итини қаттиқ урарди». Ит жонивор нима гуноҳ қилди экан-у шундай жазога лойиқ бўлса? Шунда Саид Аҳмад домланинг юқорида тилга олинган хотира китобидаги ушбу сатрлар ёрдамга келади: «Устоз Абдулла Қаҳҳор ўта таъсирчан одам эди... Кўпинча у аламларини ичига ташларди. Шундай аламлар йиғи-

либ қолганда ҳаммасини жамлаб, қаҳр-ғазаб билан кўпчилик ўртасида тўкиб соларди» (Шу китоб, 110-бет).

Инсон руҳияти сир-синаотга тўлиқ. Алам қаттиқ рухий оғриқ, у ё сиртга, ё ичга уради. Сиртга урса бировга, ичга урса ўзига ёмон.

10

Домла ички оламини кўз-кўз қилавермайдиган, бир сўз билан айтганда, камгап одам эди. Сергап одамларни ёқтирмасди ҳам. Бундай пайтда мийиғидаги нимкулги билан тинглар, камдан-кам холларда бировнинг гапини бўларди.

Аёллар, севги-мухаббат бобида Домла билан кам суҳбатлашганман, устоз-шоғирд ўртасидаги ҳаё пардаси бунга йўл қўймасди ҳам. Фақат бир марта аёллар ҳақида гап кетганда, Домла «аёллар урушда кўнувчан бўлади» деган гапни айтган, мен бу чуқур психологик ҳолат сабабини аёл зотининг шафқат ҳамшираси (кенг маънода) эканлигига йўйган эдим. Дарҳақиқат кўз ўнгида ҳозиргина тирик юрган йигитнинг бир кун ёки бир соатдан кейин қонли мурдага айланишини кўрган аёл эркакни кадрламаслиги мумкинми? Фаниматликни ҳис қилиш меҳр-шафқатга доя дейишади-ку.

Китобнинг илк бобида жангчи Матёқубнинг Тула пединститути 3-курс талабаси Аня Булгакова билан уруш пайтидаги ёзишмалари ҳақида гап бор. Тула пединститутига «Биринчи қўлига теккан қизга» деб йўлланган мактуб ўз эгасини топади ва қизнинг «хати ўзининг фалсафий мазмуни, ҳаёт ҳақидаги мушоҳадалари билан» уруш талотўпида ҳам чуқур хаёллар сургувчи жангчига маъкул тушади. Лекин бу ёзишманинг мантиқий якуни ҳам борки, китобда бу ҳақда сўзланмаган. Бир кун Домланинг уйидаги суҳбат чоғида гап шу ёзишма ҳақида кетди. «Урушдан қайтаётиб, мен ўша қизни топдим, — дедилар Домла, — уларнинг талабалар ётоқхонасида бир кеча тунадим ҳам. Лекин бир-биримизга ёкмадик, ўртада илиқ ҳиссиёт уйғонмади». Бу гап ҳаяжонланарли эди. Демак, хат бошқа-ю, дийдор бошқа экан-да! Шундай мулоҳаза ва у атрофидаги фикрлар калламда гужгон ўйнарди.

Мана сизга, хат орқали дийдор ва юзма-юз дийдор. Иккови ҳам факт, яъни содир бўлган хол, лекин қай бири ҳақиқат? Ғойибона ёзишмада пайдо бўлган севгими

ёки юзма-юз кўришу ва бир неча дақиқалик суҳбатдан кейин совиш, ҳафсала пир бўлишми? Тўғри, бу ўринда бизга Аня Булгакованинг фикри ва ҳиссиётлари маълум эмас, балки у бундай фикрда эмасдир. Биз буни билмай-миз, бизга фақат йигирма беш ёшли собиқ жангчининг олтмиш йилдан кейинги, энди у академик Матёқуб Қўшжонов, айтган фикри — «биз бир-биримизга ёкма-дик, ўртада илиқ ҳиссиёт уйғонмади» — маълум, холос.

Нима бўлганда ҳам қайғули, нақ буюк Чехов қаламига муносиб воқеа.

Домла вафотидан кейин рафиқалари Римажон опадан ушбу учрашув ҳақида сўраганимда, у киши бундан мутлақо хабарсиз экани маълум бўлди. Демак, ҳамма гап ҳаммага айтгулик эмас, деган ақида Домлада устувор бўлган. У кишидаги ақл ҳиссиётга ҳукмрон бўлиб, гапнинг қайси нуқтасида тормоз беришни (бу сўз хайдовчиликда узоқ стажга эга бўлган Домла учун ғоят мос) жуда яхши биларди Домла. Шошмай, дона-дона қилиб гапириш, сўзлар орасидаги пауза шунга имкон беради чоғи. Ўйлаш жараёнида қайси сўз айтилади-ю, қайсиси шу захотиёқ ўчирилади, бу шу лаҳзалардаёқ хал бўларди, шекилли.

11

Китобда йирик давлат арбоби Шароф Рашидовнинг янги бино қурилиши муносабати билан Тил ва адабиёт институтига ташрифи ҳақида анча сўзланган. Шунга боғлиқ, аммо китобга кирмаган бир гапни Домладан эшитганман.

Гап шундаки, ўша йилларда директорнинг хўжалик ишлари бўйича муовини Илҳом ака деган киши бўлиб, кизиқ одам эди. Ўша кезларда Тил ва адабиёт институти номида бўлган Пушкиннинг салобатли бюсти кираверишдаги фойеда ўрнатилган бўлиб, Илҳом ака ҳар кўрган одамга «Бу ҳайкални мен ясаттирдим. Олимларингга йўл бўлсин эди» дея мақтанишни қанда қилмасди. Лекин бу ҳеч кимнинг гашига тегмас, Илҳом ака қандайдир ёқимтой одам эди. Шу одам аввал ички ишлар органларида ишлаган, касб психологияси боис бўлса керак, ходимлар маош оладиган касса туйнугига темир панжара ўрнатганди. «Мен ҳам бунга эътибор қилмаган эканман, — дейди Домла — Рашидов директор хонасидан чиқиб, коридор бўйлаб бир-икки қадам ташлар экан, секин менга

ўгирилиб, «Матёқуб, шу панжарани олдириб ташланг» деди синиқ овозда». Домла бу ҳақда эслар экан, собиқ иттифоқ таркибидаги Ўзбекистон раҳбарининг айна синиқ овозидан таъсирлангани сезиларди.

Ҳақиқатдан ҳам ҳозир касса туйнугида темир панжара йўқ. Унга зарурат ҳам йўқ.

12

Ўтган умр, ортда қолган кунлар нега одамни оҳанрабодай ўзига тортади? Пушкин ёзганидек, «Ўтган эса ҳаммаша тотли». Борган, яшаган бирор шахрингизни йиллар ўтгандан кейин ширин хотира билан эслайсиз, ўша кунларни қўмсайсиз, шу боис яна боришни орзу қиласиз. Бу нима, ўтган вақтни ортга қайтаришга беҳуда уринишми? Ёки борган жойда одам руҳидан бир зарра қоладию, у мудом одамни ўзига жалб қилиб турадимикан? Нима бўлганда ҳам Домла Каттақўрғон ҳақида гап кетганда бир лаҳзалик ширин хотираларга берилар, умуман Каттақўрғон Домла учун жозибали номлардан бири эди. Навкирон Матёқуб жаҳон уруши жанггоҳларига йўл олар экан, сафдошлари билан бирмунча пайт шаҳар марказида жойлашган гарнизонда тўхтаб, ҳарбий машқлар ўтаган эдилар. «Катта бир сувни кечиб ўтиб, янтоқзор далага чиқардик» деб эслаган эди Домла. Мен улар тўхтаган жой, гарнизон аллақачон бузилиб кетган, ундан бир-икки кулоч девор қолдиқлари қолгани ҳақида айтганимда, «қанийди борсам-у ўша девор гардини кўзларимга сурсам», дегандилар Домла оҳиста.

Бу ҳам **армон** бўлиб қолди. Анчадан кейин ўша жойларни зиёрат қилишни таклиф қилганимда Домла, «йўқ, узоқ юришга соғлиғим чидамайди» дедилар. Шунда мен аввалги гап самимий, лекин оний туйғу бўлганини фаҳмладим. Ва яна — балки асл туйғу оний туйғу эмасмикан, дея ўйладим. Туйғу бетиним ўзгариши билан туйғу. Акс ҳолда одамзод қотиб қолган бир туйғу (унда у туйғу ҳам бўлмасди) исканжасида қолиб, кўп азият чеккан бўларди, хойнаҳой.

13

80-йиллар ўртасида номзодлик ишимни ҳимоя қилган куним эртаси дадам «Домланг билан таништирсанг» деб қолдилар. Бирга Домланинг уйига бордик. Шу куни

хаётнинг аччиқ-чучугини обдан татиган, Иккинчи жаҳон урушининг икки собиқ жангчиси ўртасида ширин суҳбат бўлди. Мен бунда фақат соме эдим, холос.

Домла шогирдларига нисбатан мақтовга ўта хасис эдилар. Аксинча мени ҳамиша «дангасасан» дея қойиб келардилар. Домла шу куни илк марта дадамга мен ҳақимда мақтовга ўхшаш гап айтдилар: «Агар ўғлингиз ўзи устида ишласа, жуда катта одам бўлади» (Гапни сўзма-сўз келтирмоқдаман, нокамтарлик бўлса, узр). Бу Домлага хос шартли мақтов эди.

Хайр-хўшлашиб чиққач, бир оз сукутдан сўнг дадам дедилар:

— Домланг тўғри одам экан.

Шунда мен илк бор «тўғри одам» деган сўзнинг бутун залворини ҳис қилдим.

2007 йил, 15—25 апрел.

МУАЛЛИФДАН

Мазкур сарлавҳали рисолани қўлга олган китобхон бир оз таажжубда қолиши ҳам мумкин. Қирқдан ошиқ китобларнинг, 500 дан кўпроқ мақолаларнинг муаллифи бўлган, илмий даражанинг барчасига муяссар бўлиб, кўпгина мукофоту унвонларга эришган, академиянинг ҳақиқий аъзоси бўлмиш бу муаллифнинг армонлари нимадан иборат бўлиши мумкин. Тўғри, бу ишлар, илмий даражалар ва унвонлар билан фахрланса арзийди. Бироқ бу илмий тадқиқотлар, даража-ю унвонлар қай даражада юқори бўлмасин, кўнгилини ҳамон безовта қилиб юрган армонлар ҳам борки, ҳурматли китобхон мазкур рисоланинг айрим саҳифаларидан уни англаб олиши мумкин. Шу боисдан рисолани «Армон» деб аташни маъқул кўрдим.

Шахсий армонга тегишли саҳифалардан ташқари мен учун муқаддас ҳисобланган, бугун Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳақида айрим маълумотлар борки, улар рисола саҳифаларида ўз аксини топган. Булар ҳам мен учун қимматлидир. Ўйлайманки, улар билан танишиши ҳам азиз китобхонларим учун фойдадан холи бўлмаса керак.

I Боб

ИЛК ОРЗУ

Ёшим саксон бешдан ўтиб борапти. Бу ёшда одамда бир бор эмас, бир неча бор орқага қайрилиб қараш истаги тувилар экан. Умуман ҳаётдан нолийдиган жойим йўқ. Аксарият ҳолларда «Бир одамнинг ҳаёти шунча бўлади-да, деб қўяман», — ўзим-ўзимга. Ижодий, илмий меҳнатда ҳам, дўстлар даврасида ҳам, қариндошуруғ орасида ҳам кўп мароқли кунларни бошимдан ўтказганман. Бундай пайтларда яйраб-яшнаганман, албатта.

Ҳаёт шуниси билан қизиқ, кунлар, ойлар, йилларнинг ўтиши ҳар хил ва ранг-баранг. Шу хусусда ўйлар эканман, рўй берган баъзи воқеалар тизма-тизма бўлиб ҳаёлимдан ўтади.

Қарийб тўрт йил давомида қўлимга қурол олиб, фашизмга қарши кураш майдонларида бўлдим. Азоб-уқубатлар жиҳатидан бу тўрт йил қирқ йиллик кечинмалар билан баробар эди. Энди ўйлаб кўрсам, мен жангда қатнашган жойлар туғилиб ўсган жойимдан камида беш минг чақирим келар экан. У жойларнинг табиати ҳам мен болалигимда тупроқ босиб ўсган жойларимдан мутлақо бошқача. Кунлари ниҳоятда қисқа, ёз пайтлари икки-уч ой давомида кеча билан кундузнинг фарқи камайиб кетади. Буни оқ оқшом деб атайдилар. Қиши ёздан анча узоқ, совуқ, ёғинлари ҳам биздагидан анча фарқ қилади. Кўпроқ қор-ёмғир аралаш. Ерлари ҳам бошқача, бир жой тепалик, иккинчи бир жойни қарасангиз, бехосдан гадам ташлаб қўядиган бўлсангиз, чўкиб кетишингиз ҳеч гап эмас — тубсиз ботқоқлик. Сувлари ҳам табиатига хос. Ўрмон илдиллари, япроқ колдиқлари оралаб, сизиб ўтгани учун сариқ рангда, лекин тоза. Кўраяпсизки, табиатдан бу жойлар мен туғилиб ўсган жойдан тамом фарқ қилади. Бу табиатга қўниқишнинг ҳам ўзи бўлмайди. Зах окопларга бағир бериб ётиш натижасида бўлса керак, 1944 йил ўпкамни шамоллатиб, бир гал узоқ вақт шифохонада ҳам ётганман. Бу шамоллашнинг асоратини ханузгача сезиб юраман.

Сўз Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) атрофлари ҳақида кетаяпти. Жанг майдонлари кўпроқ Ладога кўли атрофларида бўларди. Бу кўл ҳақида, кўлнинг на-

риги томонида қад кўтарган Петроград шахари ҳақида рўй берган тарихий воқеалар, хаёлга сигмайдиган афсоналар шу даражада қўпки, уларнинг чексизлигидан санаб ўтишнинг ҳам иложи йўқ. Бу ўринда бунга ҳожат ҳам йўқ, шекилли. Бироқ болалигимдан мол боқиб, яйраб ўсган кенг далалар, зарур пайтда тенгдошларим билан Амударёдан оқиб келадиган лойқа сувга чўмилиб роҳатланишлар, бу ернинг ўзига хос ширин-шакар қовунтарвузлари, мева-чеваларидан узоқда бир тепса сув чиқадиган, қишин-ёзин аксарият ҳолларда тепангиздан ё қор, ё ёмғир қуйиб турадиган жойда зах тупроққа беланиб, душманни пойлаб, ер бағирлаб ётиш машаққатли ва аламли экани ўз-ўзидан маълум. Уруш ўз номи ва моҳияти билан уруш. Бунинг устига уруш бир одамнинг иши эмас, турли-туман хислатли одамларга дуч келасиз. Булар ичида тинимсиз қалтираб, қақшаб юрган кўрқоқларни ҳам кўрасиз, арзимаган бир қулайсизликдан қутуламан деб, жасорат ҳисоблаб, ўзини қурбон қилганларни ҳам кўрасиз; арзимаган машаққатга чидам беролмасдан, ўзини душман қўлига тутиб берганлар ҳам оз бўлган эмас. Қилган майда ишини бўрттириб, қабартириб, пашшани фил қилиб кўрсатишга уринадиган сохта қаҳрамонларни ҳам учратасиз. Кўп жиҳатлари билан ибрат бўладиган, ҳам ўзини сақлаб, ҳам душманга омонлик бермайдиган ботир йигитларнинг ҳам бўлиши табиий. Бундайларнинг ҳаммаси жангчи учун ё сабоқ, ё ибрат эди. Эндиликда Яратганнинг қудратига қойил қоламан: ўтга ҳам солди, сувга ҳам, иссиқда ҳам синаб кўрди, совуқларга ҳам ташлаб олди. Аждодларимдан ўтган конимнинг бир қисмини олиб тупроқларга белади, бироқ жон деб аталмиш кўзга кўринмайдиган митти зотни танамда сақлаб қолди. Ўқлар учади, замбарак ўқлари ва миналар портлайди. Уруш деганда бизнинг хаёлимизда кўпроқ шу манзара гавдаланади. Бироқ чексиз ҳалокату тасодифлар орасида тинч ўтадиган соатлар, кунлар ҳам бўлиб турарди. Баъзан оғир жангда толиққан қисмнинг уруш орқасига чекинган пайтлари бўлиб, ўша вақтларда уни дам олиш, янги куч йиғиш деб атардилар. Бундай пайтларда жанг майдонига етказилган газеталарни ўқиш, тасодифан қўлга тушиб қолган китобларни мутолаа қилиш имконияти туғиларди. Аксарият пайтларда бу ишлар билан мен астойдил шуғулланардим. Шу боисдан жангчи дўстларим баъзан киноя ёки пичинг билан ўқимишли жангчи деб атаган пайтлари ҳам бўлган. Жангдами, дам олиш пайтидами, мени бошқа хаёлотлар ҳам банд қилар-

ди. Булар ёш пайтларимда бувим ўқиб берган жангнома воқеалари, «муҳаббат ва хижрон» ҳақидаги халқ китобларидаги тасвирлар...

Болалик давримдаги бир воқеа эсимда юради. Кунларнинг бирида бувимнинг акаси Оқсоқол бобом уйга келиб, бувим билан узоқ вақт суҳбатлашиб ўтирди. Гап орасида шундай лўқмалар қулоғимга чалинди: бувим шикоятмуз алфозда Оқсоқол бобомга қараб, мен билан укам Отамуродга ишора қилди-да:

— Бу тирранчалар мени китоб ўқиб бер, деб холи жонимга қўймайдилар. Дармоним аввалгидек эмас, кўзимнинг нури ҳам анчайин хиралашган. Чарчаб ҳам қоламан.

Оқсоқол бобом (унинг оти Матмурод эди) шу қишлоқнинг каттақони бўлганлиги учун ҳамма уни Оқсоқол бобо дейишарди, суҳбатни эшитиб ўтирган бизларга бир назар ташлаб олди-да:

— Қонида бор буларнинг, Ҳаким отанинг уруғидан-да, кўзойнак топиб бераман, ўқиш осонлашади, кам чарчайдиган бўласиз, — деди-да, эркаловчи нигоҳ билан бизга яна бир гал назар ташлаб қўйди.

Ёшим бир оз улғайгач, бу суҳбат сирларини билиб олдим. Ҳаким ота деганлари катта мутасаввиф шоир бўлиб, Хожа Аҳмад Яссавийнинг шогирди ҳисобланаркан. Унинг тўла исми ва тахаллуси Сулаймон Боқирғоний бўлиб, кўп шеърӣ китобларнинг муаллифи ҳисобланаркан. Эл орасида Ҳаким ота номи билан машҳур экан. Бу суҳбат эсимда яхши сақланиб қолган шекиллик, жангнинг энг оғир пайтларида: «Ҳаким бобо ўзинг қўллагайсан!», деб нидо қилган пайтларим ҳам бўлган. Энди билсам, Ҳаким отанинг мақбараси Қўнғирот шаҳри атрофида жойлашган бўлиб, Хоразм воҳаси аҳолисининг зиёратгоҳларидан бири экан.

Бугун ўйлайман: оғир жанглардан омон-эсон чиқшимда бобом Ҳаким отанинг руҳи мададкор бўлмадимикин?!

Шажарамизни биладиган қариндошларимиздан олган маълумотларга қараганда, бугун биз Ҳаким отага нисбатан 13-авлод ҳисобланар эканмиз.

Бугун жангу жадал йиллари бошимдан ўтган оғир воқеаларнигина эмас, балки келажакка умид бағишлаган баъзи ҳолатларни эслаб хайратланаман ҳам. Улардан бири шуки, имконият бор пайтларда кичкина шишачалар топиб, сиёҳ эритиб, чўпга қистирилган перо билан кичкинагина блакнотчаларга эсдаликлар ёзаман. Бироқ бу эсдаликларнинг кимга ва нимага кераклигини ўзим бил-

масдим. Баъзилари бугунгача сақланган. Эндиликда ўзимнинг бошқа бир сиримни фош қилиш ниятим ҳам йўқ эмас. Китоб ўқишдан ташқари юқорида қайд қилганимдек, ёзувни машқ қилишни қанда қилмасдим. Булардан бири — уйимга ота-онамга хат ёзиш бўлса, иккинчиси бегоналар билан хат олишишни ҳам ўзимга фойдали ҳисоблардим. Жангчилар орасида менга ўхшаган бошқа ёзувга ишқибозлар ҳам учраб турарди. Катта шаҳарларнинг кўпчилигида ўқув юртлари, хусусан пединститутларнинг борлиги маълум эди. Дўстларим билан бамаслаҳат мен Тула пединститутига хат ёздим. Кимга деган жойга «Биринчи кўлига теккан қизга», деб қўйдим. Кўп ўтмай Туладан жавоб келди. Унинг ёзган хати ўзининг фалсафий мазмуни, ҳаёт ҳақидаги мушоҳадалари билан менга маъқул тушди. Хат муаллифининг исми Аня, фамилияси Булгакова эди. У пединститутнинг 3-курс талабаси экан. Шундан кейин бу қиз билан доимий равишда хат олишадиган бўлдим. Унинг хатларига жавоб ёзиш рус тилида фикр юритишга ва фикрларимни қоғозга туширишга муҳим восита бўлди. Мен ёзган хатлар унда сақланганми, йўқми билмайман. Унинг ёзган хатлари менда ҳанузгача сақланмоқда.

Бошқа бир воқеа мени бугунгача ҳайратга солади. 1944 йилнинг баҳор ойлари эди. Оғир жанг кетарди. Алоқачи йигит эмаклаб келиб, мен ётган окопга бир булка нон билан бир даста газеталарни улоқтириб кетди. Бир зумда газеталарни кўздан ўтказиб чиқдим. Бир газетанинг тўртинчи бетида қисқагина хабарга кўзим тушди. Ўзбекчага айлантирганда қуйидаги сўзлар эди: «Москвада Ижтимоий фанлар академияси очилди». Хабарнинг давомида қайси фанлар бўйича эканлиги ҳам айтилган эди. Улар ичида эстетика фани ҳам тилга олинган экан. Бу хабарни ўқидиму шундай қарорга келдим: «Мен шу академияга бориб ўқийман». Бир зумда ўзимни Москванинг кенг кўчаларида сайр қилиб юргандек, Марказий кутубхонага бориб жой эгаллаб, эски китобларни титаётгандек, марказнинг менман деган олимлари даврасида имтиҳон топшириб ёхуд диссертация ёклаётгандек тасаввур қилдим.

Белга гранаталар осиб, қўлга милтиқ олиб, душман пойлаб, гоҳ уни отиб, гоҳ ўқ еб юрганимни эслайману, ҳайратланишдан кўра кўнглимда кулгу ҳисси уйғонади.

Тангри узоқ-узоқларга бўлса ҳам ўз шаштидан, мўлжалланган ният ва режаларидан қайтмайдиган, орқага тисарилмайдиган ирода бахш этган кўринади менга бу кун.

II Боб

ТАЛАБАЛИК ИЗЛАНИШЛАРИ

1945 йил август ойларида ҳарбий хизматдан бўшаб, орқамга буюм-халталаримни илган ҳолда Ленинград Университетининг «Шарқшунослик» факультетига кириб борганман. Ёнимда ҳеч қандай ҳужжат бўлмагани учун факультет декани мен билан яхши муомала қилмади. Мен учун бу кўнгилсиз воқеа бўлди.

Мана энди бугун Университетнинг талабасиман. Бироқ Ленинград Университети эмас, балки Ўрта Осиё Давлат Университети. Бугун уни Ўзбекистон Миллий Университети деб атайдилар. Ҳаётда кам учрайдиган кизик бир воқеа рўй берди. Тошҳовуздаги ўқитувчилар институтини мен имтиёзли диплом билан тамом қилганман. Шунга биноан мен университетда ўқишни иккинчи курсдан бошлашга умид қилгандим. Бироқ ўз фамилиямни буйруқнинг биринчи курсга қабул қилинганлар рўйхатида кўрдим. Бу ҳол менга бир оз алам қилди. Адолатсиздек бўлиб кўринди. Ҳеч ким билан кенгашмасдан, маслаҳатлашмасдан ўқишнинг дастлабки кунида, 1946 йил 1 сентябрь куни тўғри иккинчи курсга кириб бордим. Парталардан биридаги бўш жойга ўтириб олдим. Менинг ким эканлигим, нега бу ерга келиб ўтирганим билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Гўё мен шу курснинг доимий талабасиман. Иккинчи жаҳон урушида 4 йил вақтимни сарф қилганим учун ҳамда ўқитувчилар институтининг имтиёзли дипломини топширганим учун биринчи курсга буйруқ бўлишига қарамасдан мен иккинчи курсга кириб ўтиришга ўзимни ҳақли ҳисобладим.

Кунлар ўтди. Ёшим бир оз улғулигидан ва ҳарбий кийимда юрганлигимдан, кўксимда орден ва медаллар осиглиқ бўлганидан бир-икки ҳафта ичида факультет ва университет фаолларидан бири бўлиб қолдим.

Кунларнинг бирида нима иш биландир деканатга кирган эдим, декан котибаси менга мурожаат қилди:

— Қўшжонов, сиз қайси курсдасиз?

Хаёлимдан чакмоқ тезлигида бир фикр ўтди. 2-курсда ўқияпман десам сирим фош бўлиб қоладигандек кўринди. 2-курсда ўтирибман, дедим дадиллик билан.

Котиба алфавит кўрсаткичлари кўзга ташланиб турган дафтарчани варақлади-да, менинг фамилиямни топди шекилли, тикилиб менга назар ташлади. Оёғимдаги кир-

завой этигим, устимдаги ҳарбий кийимларим, кўксимдаги нишонлар, унинг устига студентлар орасидаги фаоллигим котибанинг тасаввурини ўзгартирган бўлса керак:

— Менинг дафтаримда нимагадир биринчи курс деб ёзилган, демак сиз иккинчи курс экансиз-да, — деди таажжубланган оҳангда.

Яна ўша сўзимни такрорладим:

— Мен иккинчи курсда ўтирибман.

Менга котиба ўткир бир назар ташлади.

— Ундай бўлса тузатиб қўйишим керак экан-да, — деди-да, дафтардаги I рим рақамининг ёнига яна I рақам қўшиб қўйди.

Шундай қилиб, мен олдиндан мўлжалланган ниятимга эришгандай бўлдим.

Шу пайт эшик очилиб филология факультетининг декани Георгий Петрович Владимиров кириб келди. Факультет фаоли сифатида маълум бўлганим учун мен билан илиқ саломлашди-да, ичкаридаги кабинетига ўтиб кетди. Кўринишидан елкалари кенг полвонсифат одам эди у. Унинг устида ҳарбий гимнастёрка бўлиб, кўкрагида нишонлар ҳам кўзга ташланарди. Шундан маълум эдики, у ҳам иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси. Шу пайт чакмоқ тезлигида икки фикр хаёлимдан ўтди. Биринчидан, бу қандоғ бўлди, дедим ич-ичимда. Котиба I рақам қўшиб қўйган дафтарини кўтариб декан олдига кирса-ю, тузатишни кўрсатиб орамизда бўлиб ўтган суҳбатни деканга маълум қилиб қўйса, менинг сирим фош бўлади-ю, ўйлардим ич-ичимдан. Бироқ менинг бахтимга котиба бу ишни қилмади. Тинчигандек бўлдим. Бундан кейин хаёлимдан ўтган иккинчи фикр шу бўлдики, мен келиб ўқишга кирган факультет ўзбек филологияси деб аталарди. Беш, ўн кун ичида талабаларнинг аксарияти факультет номига муносиб ўзбеклардан эканлигини англадим. Шунга қарамасдан мени бир нарса чуқур ўйга чулғади.

— Нега энди, ўзбек университети, ўзбек филологиясининг декани вазифасига бошқа миллат вакили декан бўлиши керак. Наҳотки, шу ишга лойиқ бирор ўзбек тилшуноси ёхуд адабиётшуноси топилмаган бўлса?!

Шу ўйлар билан банд ҳолда ўтирар эканман, деканат эшигини очиб бир дўстим мени ташқарига таклиф қилиб қолди. Ўйларим бўлинди. Бироқ бу ўйлар кейин ҳам, ҳатто университетни тамом қилиб кетганимдан кейин ҳам хаёлимнинг бир чеккасида юрди.

Урушдан кейинги даврларда бутун мамлакатда бўлгани сингари университетнинг маиший ҳаёти, моддий имкони-

ятлари ниҳоятда тор ва оғир эди. Университетнинг ўзи ҳам у вақтларда ҳозиргидек катта кўламдаги ўқув юрти эмасди. Бутун университет 2—3 қаватлик икки иморатни эгаллаган эди, холос. Булар ўша даврдаги К.Маркс кўчасининг 32—35-уйлари эди. Имкониятлар шу даражада тор эдики, ётоқхоналарнинг катта бир қисми ҳам ўша иморатларда жойлашган бўларди. 32-уйнинг иккинчи қаватида катта бир хона бор эди. Унда 50 дан кўпроқ қизлар жойлашган бўлиб, нимагадир бу хонанинг номини «пятьсот весёлый» дейишарди. Бу хонанинг рўпарасида кичикроқ бир хона бўлиб, унда 16 та каравот қўйилган эди. Менга шу хонадан жой беришди.

Бу ўринда бир ҳолатни эслагим келади. Менинг ташвиқотим билан ўқитувчилар институтини битказган, ҳали йигитликдан кўра кўпроқ ўспиринликни эслатадиган, бўйи-басти ҳам унча баланд бўлмаган, хипчагина, ёшгина йигит, бугунги Миллий университетнинг профессори, Исо Жабборов талаба сифатида университетга қабул қилинган бўлса ҳам ётоқхона олиш имтиёзларидан маҳрум эди. Шу боисдан у ўқишнинг бошланиш пайтларида битта каравотда икки киши — мен ва Исо Жабборов фойдаланишга мажбур эдик. Каравот ҳам ўзига яраша эди: эни 50—60 см келадиган, саҳни тўр симлардан иборат ожизгина буюм.

Бир томонга бош қўйиб ётишнинг иложи бўлмасди. Шу боисдан биримизнинг оёқ томонимизга иккинчимиз бош қўйиб ётардик. Тагимизда, яъни тўр сим устига юпқа бўздан сомон тиқилган тўшак бўларди. Айрим ҳолларда чала янчилган бошоқнинг ўткир томони бўзни тешиб чиқарди-да, баданимизга бигиздай санчиларди. Унинг устига сомон пахтадан фарқли ўларок, бир текис турмасди. Гоҳ у томон, гоҳ бу томонга йиғилиб, баданга каттиқ ботадиган тўр симлар устида қолиб кетган пайтларимиз ҳам кўп бўларди. Ёшлик экан-да, буларнинг ҳаммасига чидайверган эканмиз. Ярим йиллар ўтгандан кейин нима сабабдандир, хонада бир ўрин бўшади. Шундан кейингина иккига бўлиндик.

Бошқа бир манзара ҳам худди кечагидек эсимда. Биз турган хонада розетка йўқ эди. Бугун биз одатланган газ плиталар ҳақида умуман тушунча бўлмаган у вақтларда. Чой қайнатиб ичиш ёки бирор иссиқ овқат пишириш фақат электроплита билан боғлиқ эди. Ётоқхонага шерикларимиздан электр симларини биладиган бир талаба чиқиб қолди-да, ўртадаги стол тепасида осилиб турган лампочка патронига электроплитанинг вилкасини ўрна-

тадиган йўлини топди. Электроплита ҳам биттагина эди. 16 киши навбатма-навбат туриб, шу осиглиқ платада ё бор овқатни иситар, овқат тайёрлаш эса ҳамма бўшагандан кейин кечаларига тўғри келарди.

Тайёрлаган овқатларимиз ҳам антиқа эди. Ичимиздаги европаликлар кўпроқ қайноқ сув билан нон истеъмол қилишарди. Бизнинг шароитимиз эса бир оз бошқачароқ эди. Ойим келган-кетганлардан бир шиша, ярим шиша сариеғ, тахминан 2—3 кг келадиган қуритилган увра оши юбориб турарди. Шулар ҳисобига Исо билан иккаламиз кунда бўлмаса ҳам, кун оша жазли увра шўрваси тайёрлаб ичардик. Баъзан меъёр бузилса ёки вақтида ичилмаса шўрвамиз ҳақиқий бўтқага айланарди. Барибир уни истеъмол қилишга мажбур эдик. Қизиғи шунда эдики, бугун бу ҳол қанча кулгули ва ачинарли бўлмасин, бошқалар бизнинг бу ишимизга ҳавас билан қарашарди.

Ўша даврни аниқроқ тасаввур қилиш учун бошқа бир ҳолатни эслагим келади. Университетнинг ўша даврда «Инқилоб хиёбони» деб аталган, бугун — Амир Темур хиёбони томонидан қараганда чап томондаги иморатнинг орқа томонида катта универмаг бор эди, бу ҳам Тошкент шаҳрида ягона. Шунга қараб, ҳар бир шаҳарда биттагина универмаг бўлар экан-да, деган тасаввур ҳам йўқ эмасди. Универмагнинг орқа томонида, яъни унинг ҳовлисида талабалар ошхонаси бўлар эди. Айрим ҳолларда шу ошхонага кириб тамадди қилардик. Табиий, ошхонада нон берилмасди. Нон олиш карточка системасига боғлиқ эди. Одатда нонни эрталаб олардик. Ноннинг сифати ҳам ўша даврга мос. Одатда сули унидан бўлиб, ранги қора, буларнинг устига чала пишган бўларди. Аксарият ҳолларда олган захоти уни еб тугатардик. Ошхонанинг овқати ҳам замонга яраша эди. Баъзида қайнатилган шўр карам бўларди. Тарелкада гўшт у ёқда турсин, шўрва узра сузиб юрган 1—2 томчи ёғни кўриш ҳам амри маҳол эди. Шу боисдан ошхонада ейдиган овқатларимизга нисбатан навбатда туриб пишириб еган бўтқамиз, овқатнинг зўри ҳисобланарди.

Кийим-кечаклар ҳам ўзига яраша эди. Аксарият талабалар оёғида кирза этик, устида сариқ матодан тикилган гуппи бўларди. У пайтларда Чорсуда махсус гуппи бозор бўларди. Улар ичида чиройли тикилганлари ҳам учраб турарди. Лекин бу чиройли гуппилар талабалар чўнтагига тўғри келмасди. Менинг аҳволим бир оз енгилроқ эди. Урушдан қайтганимдаги кийиб келган ҳарбий кийимларим — кирза этик, гимнастёрка шими би-

лан, инглиз сукносидан тикилган шинель менга аскотди ўша пайтларда. Тахминан 2 йилдан кейин кирза этигим эскириб қолди. Чорсунинг ёйма бозорига чикдим. Бир неча жойидан ямоқ тушган узун, қора туфли сотиб олдим. Кирза этигимдан кейин юришларим енгиллашиб қолди. Хатто ўзимча туфлимга «шип-шип» деб ном ҳам қўйиб олдим.

4—5-курсларда ўзимни анчагина ўнглаб олдим. Тошкентда шаҳар лекторлар бюроси бор эди. Бир неча синовлардан кейин шу бюрога аъзо бўлиб олдим. Мактабларга, чойхоналарга бориб, ҳар хил мавзуда, кўпроқ адабиётдан маърузалар ўқийдиган бўлдим. Лекторлар бюроси махсус ходими эшитувчиларидан бир сўм, бир сўмдан пул йиғиб оларди, йиғилган пулнинг ярми лекторга, ярми лекторлар бюросига кетарди.

Бундан кейин тadbиркорлигим бир оз ошди шекилли, ёшлар марказқўмининг штатсиз лекторлигига ўтиб олдим. Шу муносабат билан ўтган асрнинг 48—50-йиллари орасида Республиканинг ҳамма вилоятларига чиқиб, маърузалар ўқидим ва кўрмаган жойларимни кўрдим. Назаримда ҳаёт бир оз ўнгланаётгандек сезилди.

Урушдан кейинги университетдаги маиший ҳаётнинг оғирлиги табиий бир ҳол эди. Бу умуммамлакатнинг шарт-шароитлари билан боғлиқлиги ўз-ўзидан маълум. Бироқ бу ерда иккинчи бир ҳақиқат бор. Урушдан қайтган, ҳали ҳарбий хизмат ёшига етмаган ёшларда илм ва маърифатга чанқоқлик бу йўлда барча қийинчиликларга бардош бериш хис-туйғуси беҳад юқори эди. У пайтларда ёшларни шу туйғу бошқарарди. Эсимда, кутубхоналарда жой топиш амри маҳол бўларди. Шу боисдан эрталаб ўқиш бошланишдан олдин университет кутубхонасига бориб китобларга буюртма бериб, ўрин эгаллаб аудиторияларга қайтардик. Машғулотлардан кейин енгил-елпи тамадди қилиб, кутубхонага чопардик. Кечгача вақтимиз кутубхонада ўтарди. Бугун баъзи кутубхоналарнинг қиротхоналарида яккам-дуккам одамларни кўриб, университетдаги йилларим, ўқишга чанқоқ давримни эслаб, эндиликда ҳайратланаман. Эсимда, фалсафа тарихидан академик Воҳид Зоҳидов маъруза ўқирди. Унинг 80 соатлик маърузасини ўзимнинг курсимда ўтириб эшитганман, конспектлар ёзганман. Шу билан баробар вақт топиб тўла равишда домланинг маърузаларини рус тилида кириб ҳам эшитиб, рус тилида конспектлар қилганман. Афсуски, булар сақланмаган. Кейинчалик Воҳид Зоҳидов ўзининг докторлик диссертацияси адабиётга ало-

кадор бўлганидан анча вақтини бадий адабиёт тадқиқотларига сарф қилди. Бироқ у адабиётшуноздан кўра файласуф эди.

Ўша даврнинг энг қийин, аммо юкори даражали фан ҳисобланган диалектик материализмдан М.Бобоев деган домла дарс берарди. Эндиликда у фан негизлари сохта ҳисобланса ҳам мен ўша пайтларда бу фанга қизиқишим катта бўлган. Мен учун бу фан соҳасида ўша даврда машҳур бўлган энг мураккаб китобларни ҳам икки кун ичида мутолаа қилиб чиқиш ҳеч гап эмас эди. Шу боисдан бўлса керак, курсдош дўстларим сендан адабиётшунос чиқмайди, сен файласуф бўласан дейишганлари эсимда. Ўзим ҳақимдаги тенгдошларимнинг менга қўйган лақабини кейинчалик эшитдим. Дарсларга узлуксиз қатнаб, берилган уй вазифаларини тўла бажаришимни одат қилиб юрганимни ҳисобга олиб, «календар талаба» деб, аташар эканлар.

Фалсафага қай даражада қизиқмай, адабиёт мен учун энг қадрли фан эди. Адабиётдан дарс берадиган домлар бугунгидек унвон нуқтаи назаридан у даражада юкори бўлмасалар ҳам илмда республиканинг машҳур билимдонлари ҳисобланар эдилар. Ўша пайтларда доцент, кейинчалик профессор Фулом Каримов мумтоз адабиётимиз тарихининг барча икир-чикирларини биладиган домлардан бўлиб кўринарди. У тўрт энлик ҳажмда текис кесилган бир даста қоғозларни оларди-да, назаримда ҳар бирига белгиланган масалалар юзасидан секин, бир маромда лекция ўқий бошларди. Унинг бу услуги эхтиросли нутқ билан ўқилган маърузалардан кўра оддийгина қилиб адабиёт масалаларини талқин қилишдан иборат бўлиб кўринарди. Бу менга маъруза ўқишнинг яхши услуги сифатида сезиларди. Кейинчалик ўзим ҳам университетда маъруза ўқиганимда шу методни қўллардим.

Адабиёт фанига тегишли домлар ичида ўша пайтларда доцент, кейинчалик профессор Ҳомил Ёқубовнинг ўрни бошқача эди. Унинг нутқи кўнгилдагидек равон бўлмаса-да, бироқ асарларнинг асл моҳиятини, хусусан ижтимоий негизини шу даражада ниқтаб, ҳар тарафлама таърифлаб чуқур тушунтирар эди. Ундан олинган илм узоқ-узоқ вақтгача талабаларнинг хотирасидан ўчмасди.

Доцент, кейинчалик профессор Ҳамид Сулаймоннинг номи республикамизда кўпчиликка маълум ва унинг дарс ўтиш методлари ҳам ўзгача эди. У Фарб адабиётидан мутахассис бўлиб, нотикликда тенгсиз эди. У гапирган бирор жумла аудиторияда эътиборсиз қолмасди. Алоҳи-

да ёзувчилар ҳақида фикр кетганда уларнинг ижодини ва ҳаётини, хусусан, адибларнинг ижодий лабораториясини, уларнинг шахсиятларига тегишли характер хислатларини бениҳоя аниқ ва етарли даражада тасвирлаб берар эдики, бу маълумотларнинг аксарияти ханузгача ўша вақтдагидек эсимизда юради. Катта мутахассис, маданиятли зиёли сифатида биз учун ибрат эди, домла Ҳамид Сулаймон. Афсуски, арзимаган сабаблар туфайли, эҳтимол Фарб адабиётидан мутахассис бўлгани учун домла Ҳамид Сулаймон кўп тазйиқларга учради. Космополитизм деган бир ақида пайдо бўлган эди ўша пайтларда. Бу дегани фақат собиқ шўролар илми ва маданиятини тарғиб ва ташвиқ қилиш керак. Бошқа халқларнинг, хусусан, Фарб маданиятини тарғиб қилиш ўта айб хисобланарди. Назаримда Ҳамид Сулаймон ўша пайтларда анча вақтларгача илмдан, маърифатдан узоқлаштирилди, ҳатто бир неча йиллар давомида озодликдан маҳрум қилинди.

Фарб адабиётининг илмдони кейинги ҳаётини ўзбек адабиётининг, хусусан, Алишер Навоий ижодини тадқиқ қилишга бағишлади. Унинг Фарб адабиётининг сирларини ўрганиб тўплаган илми Алишер Навоий ижодини ўрганиш, улуғ санъаткорнинг маҳорат сирларини очиб беришга қўл келган, албатта.

Кўпчилик талабаларга ўрناق бўладиган домламиз бор эди. Уни одатда Айюб Ғулом дердилар. У энг улуғ ва мўътабар тилшунослик илмининг саркардаси эди. Дарс ўтганда мавзуга алоқадор бўлмаган бирор сўз ёки жумлани қўлламади. Мавзунинг асл моҳиятидан сўз бошлаб, шу йўсинда дарсни яқунлар эди. Бирор марта дарсга кирганда кеча нимани гапирган эдик, нимада тўхтаган эдик, деб сўрамасди. Эшикдан кирган заҳотиёқ бир сўз ёки жумла билан ўтган дарснинг тугаган нуқтасини эсларди-да, мавзуни давом қилдириб кетаверарди. Тугаган жойидан ҳам алоҳида эслатишни лозим кўрмасди. Қўнғироқ чалингандан кейин аудиторияга қандай шиддат билан кирган бўлса, шундай шиддат билан чиқиб кетарди. Ўзини тутишда, одамлар билан муомала қилишда унга ҳамманинг ҳаваси келарди. У ўзини вазмин ва сипо тутарди. Доим бежирим ва чиройли кийинарди. Ҳамма вақт ҳам унинг кийимлари ҳозиргина тикувчидан олиб кийиб келгандай бежирим кўринарди. Кейинчалик у ўзбек тилшунослари орасида биринчилардан бўлиб, докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Аммо ишларини чоп эттиришда кўп омади келавермади. Шунга қара-

масдан бир неча 10 йиллар давомида Айюб Фулом тилшуносларнинг энг улуғи бўлиб келди.

Навоийшунослик фанида бизга иккита домла маъруза ўқиган. Улардан бири профессор Абдурахмон Саъдий. Ўша пайтлардаёқ XX аср ўзбек адабиётшунослигига ташвиш солган ғурбатлар, бу олимни ҳам тинч қолдирмади. Навоий ижодига тегишли докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш унинг учун кўп машаққатларга сабаб бўлди. Дарс берган пайтларида унинг маъруза ўқиш услуби ҳеч бир домланикига ўхшамас эди. Шундай пайтлар ҳам бўлардики, Навоийнинг дostonлари хусусида маъруза ўқиётиб, асар қаҳрамонларининг характерларини ўз ҳаракатлари билан намойиш қилиб бериш учун уринарди. Баъзан бирор мотив юзасидан аудиторияда ўйин кўрсатишни ҳам айб ҳисобламасди. Буларнинг ҳаммасини у яхши ният билан қиларди. Бироқ афсуски, тоталитар мафкура ҳомийлари уни университетдан бадарга қилишди. Кейинги ҳаётини у Самарқанд университетида ўтказди.

Алишер Навоий лирикасидан Мақсуд Шайхзода маҳсус курс олиб борган. У асл билимдон инсон эди. Унинг маърузалари чуқур, мазмундор ва таъсирчан, бироқ ўзини тутиши, қиёфаси жиҳатдан чексиз дардчил ижодкор эканлиги кўриниб турарди.

«Қазбек» деб аталган папирос унинг оғзидан тушмасди. Бирини тугатиб, иккинчисини туташтирар ва шу йўсинда ўзининг қандайдир дардларини енгиллаштиргандек кўринарди.

XX аср ўзбек адабиётидан доцент Зикриё Мирхожиев маъруза ўқирди. Унинг гап сўзларидан ва фикр мулоҳазаларидан адабиётшунослик илмини яхши эгаллагани сезилиб турарди. Бироқ унинг характери баъзан домлачилиқка ҳос интизомдан узоқлашиб кетгани ҳам кўзга ташланарди. У бирор талабанинг на исмини, на фамилиясини айтишни ўзига лозим кўрмасди. Унинг учун аудиториядаги ҳамма йигитлар — Мамадали, қизлар Ойниса эди. Қизларнинг бирортасидан бир нима сўрамоқчи бўлса, қўли билан ишора қилиб:

— Ойниса, сиз турунг, — дерди. Ёки бирор йигитга мурожаат қилса, — Мамадали, мен сизга айтаяпман, — деб қўярди. Баъзи ўринларда қатта-қатта илмий асарлардан ёддан иқтибос келтирарди ва нашрини, бетини аниқ айтиб ҳам кетарди. Қизиқиш маъносида биз талабалар кутубхоналардан ўша нашрни тополмасдик. Топган тақдирда ҳам у кўрсатган бетларда аталган иқтибос йўқ

бўларди. Бироқ унинг аудиторияга келиб чиройли жилмайиб туришлари, баъзан илмий бўлиб кўринган унинг сўзлари унга нисбатан бизда хайрихоҳ ҳиссини уйғотган.

Бошқа бир домламиз Субутой Долимовнинг баъзи бир хизматларини алоҳида таъкидлашни истардим. У киши аслида бизга педагогика фанидан дарс берган. Бироқ университет доирасида туриб анча илмий ишлар қилди. Домла Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг илк ихтирочиларидан эди. Огаҳийнинг қўлёзмаларини излаб топиш, уларни тартибга солиш, баҳоли қудрат тадқиқ этиш, хусусан нашрга тайёрлаш ишлари билан банд бўлди. Бугун Огаҳийни Алишер Навоийдан кейин иккинчи ўринда турадиган катта шоир, моҳир носир ва тарихчи сифатида тан олишади. Шундай экан, Субутой Долимов бошлаб берган Огаҳий ҳақидаги илмий ишлар ниҳоятда кимматлидир.

Бошқа домлаларни ҳам, масалан, Теша Салимов, Солиҳ Қосимов, Турсун Собирӣ, Фани Нажимовлар ҳақида ҳам алоҳида-алоҳида тўхташ мумкин. Бироқ ҳажм чекланганлигидан ўзимни тийишга мажбурман.

III Боб

ТАЛАБА ВА МАФКУРА

Менинг талабалик даврим, яъни урушдан кейинги йиллар ҳақида гап кетганда, бир масалага алоҳида тўхташни лозим кўрардим. Уруш тугаб тинч ҳаётга илк кадам қўйилди дегунча, шўролар раҳбарияти қатор мафкуравий тартиб тузиш масалаларини олға сурди. Бугун шундай таассурот туғиладики, гўё халқ шўролар мафкурасидан чиқиб бошқа томонга бурилиб кетаётгандек.

Маълумки, мафкуравий таъйиқнинг энг юқори нуқтаси 30-йилларнинг охирига тўғри келади. Урушдан олдинги бир-икки йил ва тўрт йиллик уруш даврида тоталитар мафкура тамоман фашизмга қарши кураш байроғи остида бўлди. Уруш тамом бўлди. Мафкура механизми яна ўша 30-йиллар сингари қайтадан ишга тушди. Бунинг биринчи босқичи А.Жданов раҳбарлигида 1946 йилда қабул қилинган, «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарор бўлди. Бу қарорда Зошченко ва Анна Ахматова сингари адиблар, кейинчалик Мурадели сингари бастакорлар қаттиқ танқид остига олинди. Бу қарор катта мавсумий тадбирга айланди. Шу

асосда мафкурага тегишли ҳамма соҳалар қайта назардан ўтказилди. Кўп бадиий асарлар ман қилинди. Анчагина ижодкорлар ўз ишларидан маҳрум бўлиб, матбуот соҳасидан узоқлаштирилди. Табиий, шу қарор асосида ўзбек адабиёти, мумтоз адабиётнинг илк намуналаридан тортиб кейинги даврларигача ўша қарор ғалвиридан ўтказилди. Охир оқибат ижодий эркинликка кўп зарар етказди, бу қарор. Ўша даврнинг мафкуравий тузуми шу даражада қатъий ва шиддатли эдики, бирор кимсанинг унга қарши чиқиши у ёқда турсин, унинг бирор нуқтасига эътироз билдириш асло мумкин эмас эди. Ўқув дастурлари ҳам шу қарор асосида қайта кўриб чиқилди ва кўпгина «тузатиш»ларга дучор бўлди.

Энг даҳшатлиси шу бўлдики, қатор адиб ва шоирлар озодликдан маҳрум қилиниб, узоқ жойларга сургун қилиндилар. Булар Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари истеъдодли ижодкорлар эдилар. Бу ҳам етарли хисобланмасди. Ҳамид Сулаймон, Абдурахмон Алимухаммедов каби зиёлилар ҳам панжаралар орасига ташланди. Ўша даврнинг энг истеъдодли бастакори Мухтор Ашрафий ҳам четлаб қўйилди. Ойбекка нисбатан ҳужум бошланди. Натижада даврнинг забардаст илмдони ва адиби бўлмиш бу одам узоқ йиллар давомида оғир касалга чалиниб, тўла ижод қилиш имкониятидан маҳрум бўлди. Ўша даврнинг машҳур шоири, ўз ватани Озарбайжонни ташлаб республикамизга келиб, тилимизни обдан ўрганиб, мумтоз адабиётнинг барча сирларини эгаллаб, Алишер Навоийни «Ғазал мулкининг султони» деб атаган Мақсуд Шайхзода қамокқа олиниб, 25 йилга озодликдан маҳрум қилинди. Булар энди ўрнини тўлатиш мумкин бўлмаган йўқотишлар эди, ўзбек адабиёти оламида. Тўғри, шахсга сифиниш оқибатлари фош қилингандан кейин бу адиб, шоир ва зиёлилар қайта тикландилар, бироқ ўша даврдаги йўқотишларнинг ўрнини тўлдириш мушкул эди.

Кейин мен англаб олган маълумотларга қараганда, биология фанининг энг мураккаб ва муҳим соҳаси бўлмиш генетика хорижий мамалакатларда катта тараққиёт йўлига тушган экан. Буларнинг бошида Мендель ва Моргань деган йирик сиймолар турган экан. Шу асосда шўролар раҳбариятининг генетикага қарши қабул қилган қарори Менделизм ва Морганизм оқимлари деб аталиб, асосий зарба шулар томон йўналтирилган. СССР деб аталмиш собиқ иттифоқда генетикани бошқараётган йирик олим, кишлоқ хўжалик фанлар академиясининг президенти Ва-

вилов қаттиқ жазоланди. Кейин у қамоққа олиниб сургун қилинди ва фанга кириш имкониятларидан махрум бўлди. Чекка жойларда худди марказдагидек генетика билан шуғулланган барча илмий изланишлар тўхтатилди. Айрим ҳоллардагина бошқа йўналишларга қўшилган ҳолда пинҳоний равишда давом қилдирилди.

Адабиёт, санъат ва табиат хусусидаги бу қарорлар етмагандек, ўша даврда юқори идоралар томонидан бошқа бир қарор ҳам қабул қилинди. Бу қарорнинг асл маъноси космополитизмга қарши курашдан иборат эди.

Кейинчалик шунинг англадикки, бутун иттифоқ ўша давр ибораси билан айтганда «темир парда» билан ўралган экан. Бошқача қилиб айтганда, бирор мамлакат билан очиқ муомала қолмаган. Олди-сотдилар эса бениҳоят пинҳона равишда илмий-маданий жиҳатдан бирор илгор мамлакат билан муомала қилинган ҳолос. Бамисоли ер шари катта океану, СССР деб аталмиш мамлакат унинг ичидаги орол. У томон оёқ босиш мумкин эмасдек. Қандай қилиб космополитизм масаласи кўтарилиши мумкин. Бу масалани кўтариб нималарни ютиш мумкин? Имконияти йўқ масала юзасидан қарор қабул қилиниши ва бу қарор асосида катта шов-шувлар кўтарилиб, мақолалар ёзиб, тарғибот ишларини кучайтириш, китоблар ёзиб йўқ нарсани борга чиқариш таажжубланарли эмасми?!

Адабиёт, санъат ва табиат космополитизми ҳақидаги бу шов-шувли қарорлар қисқа муддат ичида, бор-йўғи 3—4 йил ичида қабул қилинди (1946—1949). Шу қисқа муддат ичида ҳар бир қарор алоҳида «кўтаринки руҳдаги» тарғибот ва ташвиқот шов-шувлари асосида бўлди.

Эндиликда бу воқеаларни ўйлаб шундай хулосага келаман. Бу мафкуравий «тадбирларнинг» оқибати шу бўлдики, бутун мамлакат бўйлаб зиёлиларнинг энг илгор вакиллари емирилди, йўқ қилинди, кўплари майиб ҳолга келтирилди.

Менинг университетдаги йилларим мана шу хилдаги мафкуравий «тозаланиш», аниқроқ айтганда, мафкуравий тазйиқлар даврига тўғри келган эди. Энг даҳшатлиси шундаки, биз талабалар шу қарорларни асл ҳақиқат деб тушунар эдик. Оладиган илмимизни, ҳали мурғак фикр йўналишимизни шу қарорларга мослар эдик. Энди англаймиз: у даврдаги биз олган илм асослари тўлаликдан кўра, кемтиги кўпроқ экан.

Бугун эшлашга арзигулик бошқа бир масала ҳам бор. У даврдаги, яъни менинг университетдаги давримда бит-

та фан бўларди. У фанларнинг фани ҳисобланарди. Бу партия тарихи эди. Соатнинг энг қўпи шу фанни ўрганиш учун ажратилар эди. Бошқа фанлардан аъло ўқиган бўлсангиз ҳам партия тарихидан арзимаган бир нуқсонга йўл қўйсангиз университет билан хайрлашишга тўғри келарди. Тахминан 400 бетларча келадиган бу тарихнинг бир боби бўлар эди. Уни тўртинчи боб деб юритишар эди. Ҳатто бу бобни ундай-бундай одам эмас, балки Сталиннинг ўзи ёзган деган таъриф бериларди. Ўша даврнинг тушунчаси бўйича табиат ва жамият тараққиётига тегишли ҳамма қонуниятлар бу бобда мужассамлашган ҳисобланарди. Диалектик материализм деб аталарди, бу боб. Ижтимоий фанга тегишли бирор иш шу бобдан олинган кўчирмадан холи бўлса, руҳига умуман тўғри келмаса, бу ишнинг кадр-қиймати бир пул эди. Ҳатто шундай бўлган эдики, то мустақиллик даврига келгунча бу фандан дарс берувчилар бошқа фан ўқитувчиларига нисбатан имтиёзли 20—30 фоиз ортиқча маош оларди. Бу «фан»га тегишли ўқитувчилар тайёрлайдиган махсус имтиёзли 6 ойлик, 1 йиллик курслар ишлаб турарди. Шу тарзда партия тарихидан дарс берадиган кадрлар армияси пайдо бўлганди. Даҳшатлиси биз бу оқимга тўла ишонардик, олаётган илмимизни шунга мослар эдик. Шахсан ўзим бу оқимнинг жабрини тортганимни кейинчалик сездим. Қизиқ бир ҳолат рўй берди. Мен университетнинг 5-курсидан, талабаларга диплом ишлари тарқатилди. Мен Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи бадиий хусусиятларига бағишланган ишга қўл урадиган бўлдим. Диплом ишини ёзишда кўп қийинчиликларга дуч келдим. Кейин ўйлаб кўрсам, бу қийинчиликларнинг асл сабаби кейинги бир неча йил ичида қабул қилинган мафкурага тегишли қарорлар ва улар муносабати билан рўй берган талатўплар экан.

Диплом ишини ёзишни бошлар эканман, энг қизиғи, мана шу мафкуравий «йўналишлар»ни, хусусан, партия тарихидаги тўртинчи боб — диалектик материализмни асос қилиб олишга ният қилиб олганим бўлди. Ишнинг бутун тузилишини ўша боб принциплари асосида қуришга ҳаракат қилибман. Бунга тегишли кўп материалларни ўргандим. Маркс, Энгельс, Лениндан кўпгина янги гаплар топган бўлдим. Шулар асосида фикр юритдим. Ҳар бир топган янгилгим асосида беш-олти бет нарсаларни ёзардим-да, улардан ўзимга қаноат ҳосил қилмасдан йиртиб ташлайверардим. Бир неча ойлик вақтим шу тарзда ўтди. Нималарнидир топанман, шу асосда нималарнидир

ёзаман. Оқибат бу ёзувлардан кечиб юборишга мажбур бўлдим. Бироқ кўнглимдаги иш чиқавермади. Оқибат шу бўлдики, мен тўғри йўлни танламабман. Адабиётнинг ўзига хослигини бир чеккага суриб қўйиб, янгидан кўтарилган, баъзан эскидан маълум бўлган мафкуравий қарашларга берилиб кетибман. Хайриятки, диплом ишимни химоя қилишга бир ой чамаси вақт қолганда ўзимни бир оз ўнглаб олдим. «Олтин водийдан шабадалар»ни тахлил қилишда адабиёт илмининг ўзига хос йўлларини англагандек бўлдим. Диплом ишини химоя қилдим. Аъло баҳо олдим. Бироқ ҳамон менда диплом ишимдан қаноатланмаслик ҳисси тугаб кетмаган эди. Мана шу қийинчиликлар туфайли бўлса керак, бир қадар соғлигимни ҳам йўқотдим. Факультет илмий кенгаши мени аспирантурага таклиф қилишига қарамасдан, менга боғлиқ бўлмаган баъзи бир сабаблар билан ўша даврнинг энг катта маҳкамаси бўлмиш — Марказқўмга ишга ўтиб кетдим.

Ишим илмий соҳага боғлиқ эди. Шу муносабат билан республикадаги йирик олиму алломалар билан мулоқотда бўлдим. Баъзилари билан яқин муносабат ўрнатдим. Илмий муассасалар билан яқиндан танишдим. Бир неча гал Абдулла Тўқай кўчасидаги Фанлар Академиясида бўлиб, Тил ва адабиёт институтининг ишлари билан яқиндан танишдим. У вақтларда институтнинг директори Виктор Василевич Решетов эди. Мен қойил қолган жойим шу бўлдики, Виктор Василевични рус хисоблаб, бирор масала юзасидан рус тилида мурожаат қиладиган бўлсам, у менга чиройли ўзбек тилида жавоб берарди. Ҳатто ўз тилимда менга нотаниш бўлган сўзларни ҳам бемалол ишлатаверарди. Билардим, бу ерда Ҳомил Ёқубов, Юсуф Султонов, Зокир Маъруфов, Сарвар Азимов сингари етук олимлар ишларди. Ҳатто даврнинг энг катта алломалари Ойбек, Ҳамид Олимжонларнинг хизматлари ҳам шу институт билан боғлиқ эди. Бир куни бирор сабаб билан қайсидир кабинетнинг эшигини очсам, даста-даста чарм муқовали китобларни титиб ўтирган, ҳали анча ёш Натан Маллаевга кўзим тушди. Кириб у билан кўришиб сўрашдим. Бу титкиланаётган китоб билан қизиқдим. Маллаев билан хайрлашиб эшикдан чиқаётиб, мен ҳам шундай бир тинч даврда ишласам, эски ва янги китобларни титиш имкониятига эга бўлсам, шулар асосида бирор муҳим иш яратсам, деган фикр хаёлимдан ўтди.

Шундан кейин Тил ва адабиёт институти мен учун мукаддас бир жойга айланди. Бирор муҳим тадбир бўлса,

албатта, бориб қатнашишга, олимларнинг фикрларини эшитиб, улардан бирор манфаат орттириш йўлига ўтдим.

IV Боб

ИЛК ОРЗУ АМАЛДА

Бир неча йил катта маҳкамада хизмат қилганимдан кейин уруш пайтлари ният қилган орзуимга, яъни Москвадаги «Ижтимоий Фанлар академияси»га аспирант бўлиш шарафига муяссар бўлдим. У пайтларда ҳам менинг орзуим битта эди. Москванинг йирик олимларидан дарс олиб, адабиёт илмининг сирларини обдан ўрганиб, ўша Натан Маллаевга ўхшаб тинчгина эски ва янги китобларни титсам ва илмий иш қилсам!

Бироқ «Ижтимоий Фанлар академияси»да таҳсил олишим ҳам осон бўлмади.

Билардимки, бу ерга кириш имтиҳонлари осон эмас. Хусусан, ўзбек филологиясини тугатиб борган одам учун.

Имтиҳон эса рус, жаҳон адабиёти ва санъати масалалари юзасидан эди. Ташқи кўринишимдан менинг кўзга ташланадиган жойим йўқ эди. Бошимда кичкина попукли беретка, устимда катак-катак қўнғир сукнодан тикилган костюм, у ҳам анча эскирган, оёғимда ҳам шунга монанд туфли. Энди эсласам анча кўримсиз эдим ўша пайтларда. Мен билан баробар имтиҳон топшираётганларнинг аксарияти башанг кийинган, оёқларидаги туфлилари ялтироқ. Бошларида қимматбаҳо шляпалар... Мен марказий комитетнинг оддий ходимиман. Унинг устига ўша давр тили билан айтганда «нацмен», майда миллат вакилиман. Имтиҳон топшириш учун йиғилиб турганларнинг кўринишидан маълумки, уларнинг аксарияти партия ишига тегишли катта масъул вазифалардан келган талабгорлар. Камида — вилоят партия комитетларининг бўлим бошлиқлари. Улар орасида менга кимлардир «Сен нима қилиб юрибсан бу ерда» — дегандек кўринаверарди. Имтиҳон берувчиларнинг сони ҳам озмунча эмас. Гап орасида «Бир ўринга саккиз кишимиз» — деган гаплар қулоғимга чалинар, табиий, мен ваҳимада эдим. Ўша пайтларнинг ўзиёқ бу йиғилган «забардастлар» орасидан ўзиб, ўтиб кетишимга кўзим етмай қолганди.

Имтиҳон бошланди. Навбат менга етгач, кўп ийма-

нишлар билан ичкари кирдим. Кирдиму, қатор ўтирган, ёшлари 60—70 ларга бориб қолган катта билимдон зотлар эканлиги кўринишдан маълум бўлиб турган алломаларга кўзим тушди. Уларни кўрдиму, ўзимга нисбатан ишончим охиригача тугагандек бўлди. Комиссияни бошқараётган сочлари оппоқ, озғин, қоқ чакка одам эди. Шундай қараганда хушмуомала бўлиб кўринди, у домла менга.

— Бу киши Ўзбекистондан. Филолог. Реферати ёмон эмас, деб атрофдагиларга маълумот бергандек бўлди.

Улар табиий, секин бош чайқашди. Бу гаплар менга бир оз далда бергандек бўлди. Охиста столнинг бир бурчагида турган билетни олдим. Саволларга кўз ташлардим, жиндек дадиллик пайдо бўлгандек сездим ўзимни. Бугун ҳам эс-эсимда, саволларнинг бири Чернишевскийнинг эстетик қарашлари, иккинчиси уйғониш даврининг мусаввирлар санъати ҳақида эди.

Бир оз тайёргарликдан кейин жавоб курсисига ўтирдим. Менинг ҳолатим шундай эдики, нималарнидир дердим ва нималар деганимни ўша вақт ҳам, кейин ҳам ўзим яхши тасаввур қила олмадим. Бироқ раиснинг ва унинг ёнида ўтирган полвонсифат бир кишининг (кейинчалик билсам у академик М.Храпченко экан) бирикки марта менинг сўзларимни эшитиб бош чайқаб қўйганларини ва бир-бирларига сирли назар ташлаб олганларини эслайман. Сўзим тамом бўлди.

— Сизга жавоб, — дейишди.

Ташқари чиқдим, жавобларимдан ўзим қаноатланмаганимни ҳис қилдим. Коридор бўйлаб ётоқхона томон йўл олдим. Ўзимни чуқур жарга қулаб тушиб, унинг тубида мужғаниб ўтган одамдек ҳис қилар эдим. Юра-япманми ё, бир жойда турибманми буни ҳис қилишга ҳам менда мадор йўқ эди. Ниҳоят ён йўлакдаги ётоқхонага етибоқ ўзимни қаравотга ташладим. Биринчи хаёлимдан ўтган нарса шу бўлдики, нима қилардим шундай улуг жойга келиб!

Унинг маъноси шу бўлдики, мен имтиҳонни топшира олмадим. Мендан олдин ва кейин кирганлар ичида қанчадан-қанча зўрлар бор, ахир. Бир зумда хаёлим ҳар томонларга кетди. Бир пайтлар педтехникумда ўқиб юрган пайтларимда катта олим бўлишни орзу қилган бўлсам керак, ўқитувчилардан биридан:

— Ўқийверса, ўқийверса профессорликка эришиш мумкинми? — деганим эсимга тушди. Бугунги синов нега ёшлигимдан шу йўлга кирган эканман, деган пушаймонга ўхшаган ҳолат хаёлимни чулғаб олди. Уруш пайтларида

«Ижтимоий Фанлар академияси»нинг очилгани хусусида хабарни эшитиб, мен шу академияга бориб ўқийман деган орзу-истак хаёлимни банд қилган экан. Эндиликда каравотга чўзилиб ётган ҳолда ўйлайман. Ҳар томондан ўқлар чийиллаб ўтиб турган бўлса, шундай ёнгинамда замбарак ва мина ўқлари портлаб ерни ларзага солиб турган бўлса, хашаматли бинога келиб, менман деган забардаст олимларнинг олдида бош эгиб, уларнинг саволларига жавоб излаш зарурмиди? Ҳамма қатори милтиқ кўтариб жанг қилиб юравермайсанми? Ниятнинг холислигига ҳам ўзим хайратланаман. 9 граммлик душманнинг ўқи бошқа еримга тегмасдан ё юрагимга, ё миямга шикаст берганда жанг майдонида қулаганлар қаторида мен ҳам узоқ-узоқ ўлкаларда ёт тупроққа аралашиб кетмасмидим. Қарангки, насибам мени шу ергача олиб келибди!

Ўқийман, илм ўрганаман деган ниятлар билан мана қарийб 20 йил давомида ота-онам ва қариндошларимни доғда қолдириб китоб титиб юрибман. Ўйлаб кетаман, булар ҳаммаси менга керакмиди. Буларни ўйлайману, ўзимни хайратга соладиган ҳис-туйғулар чулғаб олади мени. Каравотга чўзилганимча хаёл парвозига берилибман-да, имтиҳон ташвишларидан чарчаган бўлсам керак, кўзим уйқуга кетибди. Каравотга чўзилганча эрта тонгда турдим. Туш кўрибман. Қаттиқ жанг бўлаётганмиш. Атрофда ўликлар кўпмиш, улар орасида юриб китоб излаётганмишман. Бу ҳол ҳам мени кўп хаёллар томон олиб кетди.

Бир оздан кейин хонамда енгилгина нонушта қилдим. Қандайдир хаёллар билан кўчага чиқдим. Озиқ-овқат магазинига кирдим. Озгина майда-чуйда емишлар олиб, сумкага солдим. Троллейбусга ўтириб Москва дарёсидан юрадиган сувтрамвайининг бекатига етиб бордим. Сувтрамвай ўрнидан силжиди. Қаёққа кетаётганини ўзим ҳам билмайман. Бир неча бекат ўтгандан кейин чиройли бир ўрмонзорга кўзим тушди. Сувтрамвай ҳам ўша ўрмон ёнидаги бекатга бориб тўхтади. Пастга тушдим. Ўрмоннинг бир чеккасидан кўкатлари тиззага келадиган бир чиройлик жойни топдим. Олган емишларимни ўртага қўйдим. Секин эрмак қилиб, тушлик қилдим. Ётоқхонада хаёлимдан ўтган барча воқеаларни унутгим келди шекиллик, ўтлар устида ёнбошлаган ҳолда қаттиқ уйқуга кетибман. Уйғониб қарасам кун пешиндан оғибди.

— Имтиҳон топширолмасам топширолмабман-да, ўтмасам ўтмабман-да, дунё шу билан тугаб кетармиди, деган сўзлар хаёлимдан ўтди. Москвада туришнинг ҳам менга

кўп қизиги қолмади. Мени яхши кутиб олган кафедра ходимлари билан ҳам хайр-хўш қилиш истаги бўлмади менда. Эртасига самолётга билет олдим-да, Тошкентга учдим. Келган кунимдан бошлаб, одатдагидек хизматга тушдим. Академиянинг ўзига хос тартиб-интизомлари бор экан. Имтиҳон топшираётган одамларнинг бирортасига у мақсадга эришиш, эришмаслиги ҳақида ҳеч қандай маълумот бермас эканлар. Бундан қатъи назар мен ўзимни имтиҳонни топширолмаган, академияга киролмаган бир фақир сифатида кўриб, одатдаги вазифам билан банд бўлиб юравердим.

Кунларнинг бирида ишга кечикиброқ келган ён кўшним Василий Рассохин кабинетимга кириб:

— Табриклайман, Москвага чақиритибди, 25 августда етиб боришинг керак экан. Академияга қабул қилишибди, деб қолди.

Мен ўтирган жойимдан қандай қилиб турганимни билмайман. Бу мазмундаги телеграмма саратоннинг иссиқ кунда қор ёғиб одамзодни ҳайратларга солган хабардек эди. Бир зум нима дейишни ҳам билмадим. Нимадир дейиш учун тилимга сўз ҳам келавермасди. Бир маҳал раҳмат айтиш бурчи эсимга тушди.

— Раҳмат, дўстим, — дедим. Ҳақиқатдан ҳам телеграммада дўстим айтган сўзлар ёзилган экан. Ўртага чиқдим, дўстимни бағримга босдим. У менга нисбатан баланд бўйли, анча гавдаси кенг йигит эди. Шунга қарамасдан уни мен бир ёш йигитдай ҳис қилдим. Бирпасдан кейин бўлган воқеалар бир-бир кўз олдимдан ўтди: имтиҳон ваҳимаси, мен билан баробар имтиҳон топширадиган «башанг»лар, ўзимни ўта ожиз ҳис қилган дақиқалар, имтиҳон саволларига жавоб бераётган пайтимда домларнинг бир-бирига шубҳали қараб қўйишлари, мен томон йўналтирилган билинар-билинемас ишоралар... Булар ҳаммаси эндиликда эсдалик сифатида қолиб кетди. У пайтдаги ўзимга нисбатан фақирона қарашларим, имтиҳончилар ораларида бўлган имо-ишоралар менинг зараримга эмас, балки фойдамга эканлигини энди ҳис қилдим.

Бир неча кундан кейин ўзимда йўқ хурсандчилик билан Москва томон йўл олдим. Кафедра ходимлари мени алоҳида илиқлик ва табрик сўзлари билан кутиб олишди. Бироқ мен учун бу ҳоллар ҳамон ғайритабиий кўринар эди.

Кафедра ходимлари мен учун турар жой ва кутубхонага аъзолик ҳужжатлари тайёр эканидан дарак беришди. Бу ернинг шарт-шароити кўнгилдагидек эканини би-

лардим. Садаво-Кудринский-9 сонли ҳовлига кирдингизми, бу ерда ўқиш ва ишлаш учун ҳамма шароитлар мухайё эди. 3—4 қисмдан иборат бир-бирига боғланган 7 қаватли иморатда ётоқхоналардан ташқари емишхоналар, табобатга тегишли бўлимлар, катта кутубхона, ҳатто бадантарбия билан шуғулланадиган майдончалар, катта йиғилишлар ва кино кўрсатиш мумкин бўлган кенг зал, китоб билан шуғулланадиган яхши жиҳозланган бурчак, жисмоний тарбия жиҳозлари ҳамма-ҳаммаси бор эди бу ерда.

Ёшлигимда бир ривоят эшитганман: кимнингдир номи тилга олинар эди-да, бу одам 40 йиллик емиш билан ернинг тагидаги махсус бир жойга кирганмиш ва ўша жойда 40 йил китоб мутолаа қилиб катта олим бўлиб чиққанмиш. Нимагадир менинг эсимга шу ривоят тушди. Мен шу ерда 40 йил эмас, 4 йилгина туришим керак. Тўрт йил ичида қирк йиллик илмни олишим шартдек кўринарди менга. Ўқиш учун ҳамма нарса мухайё, моддий таъминот хусусида гапирмаса ҳам бўлади. Ҳамма-ҳамма шарт-шароит жамулжам. Ойлаб, керак бўлса йиллаб, кўчага чиқмасдан шу ернинг ўзида яшаб китоб мутолаа қилиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси менинг орзуим эди. Мана шу кун орзуга эришган ҳисоблаб турибман ўзимни.

Эртасига янги қабул қилинганларнинг йиғилиши бўлди. Домлалар ўнга яқин одам эди. Имтиҳон пайтида суриштириб кетган эдим. Улар ичида 3—4 та академик, қолганлари ҳар хил ёшдаги профессорлар эди. I курсга қабул қилинганлар эса атиги 8 киши эди. Улардан биттаси немис, иккинчиси поляк, учинчиси мен ўзбек. Бошқалари руслар бўлиб, кўринишидан анчагина ҳаёт тажрибасига эга бўлган, ким билсин қайсилари катта бир лавозимда ишлаган, муомалада ҳам ўзларини тутиб олган йигит ва аёллар эди. Бу ҳол уларнинг ўзларини қандоқ тутишлари, гап олишларидан маълум бўлиб турарди. Мен эса бошимдаги кийим-кечагим ва гап-сўзларга кам аралашаверганим сабабли ҳамон ўзимни фақирона сезардим. Фақат кичкина бир ҳодиса мени анча дадил қилиб қўйган эди. Имтиҳон олувчиларнинг бошида турган шу кафедранинг мудирини А.Мясников:

— Мэтякуб, у отимнинг биринчи бўғинидаги а товушини э га айлантириб талаффуз қилди. — Яхши келдингизми, деб мени қарши олди. Бошқа бирор номни тилга олмасдан менинг номимни тилга олиши руҳимни анча кўтарди. Фақирликдан бир даража юқорига чиққандай бўлдим.

УҚУБАТЛИ ИЗЛАНИШЛАР

Табийки, изланиш билан изланишнинг фарқи катта. Университетда талабалик пайтларимда қийноқли изланишларни бошимдан ўтказганман. Эндиликда бу олий макон муҳотида собиқ иттифоқнинг юқори даражали мутахассисларининг йиғилган жойида бўладиган изланишлар яна ҳам оғирроқ, яна ҳам мураккаброқ, яна ҳам масъулиятлироқ бўлишига кўзим етарди. Ижтимоий Фанлар академиясида ўқиш тартиби бошқа аспирантуралардан фарқ қилади. Бунда ҳар бир домла ўз соҳасига биноан махсус курслардан маърузалар ўқирдилар. Бу тартиб бир неча ой давомида диссертация мавзусини танлаш учун қулайлик туғдирарди.

Мен талабалик даврларимда ва академияга кириш учун тайёргарлик кўрган пайтларимда В.Белинский, Н.Чернишевский асарларини кўп қўлга олганман. Бундан ташқари, талабалик пайтларимда В.Белинскийнинг 150 йиллик юбилеи муносабати билан «Белинский Пушкин ҳақида» деган маъруза қилиб мутахассисларнинг назарига тушган эдим. Бу гал ҳам кўпроқ Чернишевский ва Белинскийлар ҳақида «сайрагандек» бўлдим. Эҳтимол менинг бу сайрашларим академияга киришимга сабаб бўлгандир. Бу сиймоларнинг менга ёқиб тушадиган томони уларнинг тафаккур йўналиши эди. Шулар тўғрисида номзодлик диссертацияси мавзулари белгиланганда мен ўз ташаббусим билан «Белинский типиклик ҳақида» мавзусини олишга рози бўлдим. Қарийб бир йил давомида шу тема билан банд бўлдим. Белинский мени шу даражада жалб қилдики, унинг катта ҳажмдаги уч томлик асарлари менга ёд бўлиб қолгандек эди. У Пушкин ҳақида қаерда нима деган, Гоголь ҳақида қаерда қандай фикрлар айтган, Байрон ва Гегеллар ҳақида у нимага урғу қилади, мен учун ёд бўлиб кетган эди. Бироқ мавзу маълум бўлса ҳам гапни нимадан бошлаб, нималар ҳақида фикр юритиш мен учун қоронғи эди.

Мажлислардан бирида Н.Чернишевскийдан бир аспирант диссертация мавзуини оладиган бўлди. 2 та профессор шу хусусда баҳслашиб қолди. Улардан бири Чернишевский ҳақида 300 та диссертация ёзилган, яна шу мавзуда диссертация таклиф қилавериш тўғриси бўлармикин, деб қолди. Баҳслашаётган иккинчи профессор агар

бу киши (мавзу оладиган аспирантни назарда тутиб, албатта) Чернишевский ҳақида 301-фикрни айтадиган бўлса, мавзунини тасдиқлайвериш мумкин деди.

Бу баҳс мени ўйлантириб қўйди. Модомики, Чернишевский ҳақида 300 та диссертация ёзилган бўлса, Белинский ҳақида балки ундан кўпроқ ёзилгандир. Дарров мени шубҳа ўраб олди. Мен бу улуғ сиймо ҳақида 301-ми ёки ундан кўпроқми янги гапни айта олармикинман. Бу шубҳа мени анча вақтгача безовта қилди. Безовтагина эмас, чуқур ўйлаб кўришга мажбур бўлдим ўшанда.

Бу шубҳа ва ўйларга қарамасдан, изланишларга киришдим. Аввало В. Белинскийнинг рус шоир ва ёзувчилари ҳақидаги асарларини чуқур ўрганишга киришдим. Ўрганишим ҳам шу йўсинда бўлдики, улуғ мунаққиднинг ҳар бир асарини қарийб ёд олардим-да, у таҳлил қилган асарни ёки асарларни қайта-қайта ўқиб мунаққид хулосалари билан солиштирар эдим. Мен учун энг муҳими мунаққид шоир ва адиб асарларининг қайси нуқталарини мўлжалга олгани ва нимани муҳим ёки номухим хисоблагани эди. Қисқаси унинг матнга қандай ёндашишини аниқлаб олиш муҳим эди. Гап мунаққиднинг услуби ҳақида кетаяпти. Мунаққид тажрибасини ўрганишимнинг натижаси шу бўлдики, унинг бирор асар ҳақидаги ёзган мақоласини ўқиб, таҳлил қилинган матннинг маъно ва мазмунини асарнинг ўзини ўқигандагига нисбатан 2—3 баробар аниқроқ ва чуқурроқ англайдиган бўлдим. Бу ҳол менга асар таҳлилида мунаққид вазифаси нимада эканлигини аниқ кўрсатиб берди. Хусусан, мунаққиднинг Лермонтовнинг «Замонамиз қахрамони» номли асари хусусидаги мақоласи менда катта таассурот уйғотди. «Замонамиз қахрамони»ни бир неча бор ўқиганман, бироқ Белинскийнинг мақоласини ўқиганимдан кейин тушундимки, Лермонтов асарининг асл сирларини ҳали тўла англаб ололмаган эканман. В.Белинский «Замонамиз қахрамони» асарининг бор моҳиятини худди моҳир мусаввир расми сингари аниқ, лўнда ва ёрқин очиб берганига ишончим комил бўлди. Ўшанда мен В.Белинскийга ҳавас билан қарадим. «Қани камина ҳам бадий асарларни шу даражада бор жилолари билан очиб беролсам» деган фикр мени банд қилди.

Қарийб бир йил давомида менинг академиядан олган сабоғим шундан иборат бўлди.

Аммо мен илмий ишимнинг мавзусини тўғри танладимми, йўқми деган шубҳа ва ўйларим ҳам йўқ эмасди. Бу ўйларнинг ривожини шунга етиб бордики, ўзимга ўзим

савол қўядиган бўлдим. Борди-ю, В.Белинский ҳақида эътиборга тушадиган илмий иш қилиб, уни ҳимояга ҳам қўйиб, номзодлик дипломини оладиган бўлсам ўзимнинг адабиёт, яъни ўзбек адабиёти хусусида, тўғрироғи унинг фойдасига нима иш қилган бўламан? Оқибат мавзу хусусидаги қароримни ўзгартиришга мажбур бўлдим. Бу масала кафедра мажлисининг йиғилишига қўйилганда ҳам бирор эътироз уйғотмади. Ўша пайтлари ўзбек адабиётида энг сермахсул ҳам назмда, ҳам насрда етук асарлар ёзиб танилган ёзувчи Ойбек эди. Яна шуни билардимки, Ойбек асарларини В.Белинский услуби даражасида таҳлил қилиб берган бирор мунаққиднинг ишини билмас эдим. Демак, мен ўрганган мунаққид даражасида Ойбек ҳақида фикр юритиш ўзбек адабиётшунослиги учун заруратдек кўринди менга. Бундан ташқари урушдан кейинги йилларда Ойбек ижодининг таҳлили билан бирмунча қизиққаним мени бу мавзу томон ўзига тортарди.

Бироқ масаланинг бир нозик томони ҳам бор эди. Бу пайтларда, яъни 50-йилларнинг бошларида Ойбек тоталитар мафкурачилари томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Ҳар хил минбарлардан туриб, ҳар хил матбуот саҳифаларида «Ойбек ўтмишни идеаллаштирувчи ёзувчи», «Шўролар даврига нисбатан у ўтмишни қўмсайди» қабилидаги қаттиқ сиёсий айблар юкланган эди, унга. Ўша даврга нисбатан бу катта айбнома эди. Фақат айбнома эмас, адибни ёзувчи сифатида йўққа чиқариб, уни мафкура қурбони қилиб юбориш ҳам ҳеч гап эмас эди.

Ойбек ижоди хусусида мавзу танлай туриб бу ҳол билан ҳисоблашмасликка ҳаққим йўқ эди, менинг. Бироқ ханузгача ўзимга маълум бўлган бир ишонч танлаган мавзуим мени қўллаб-қувватлар, замоннинг эътирозига қарамасдан «Албатта, шу мавзу устида иш олиб бораман» деган ақида олға қараб тортарди. Вазият ҳам менинг ниятимни қўллаб-қувватларди. Ойбек қаттиқ бетоб бўлиб қолганиданми ёки тоталитар мафкурачиларининг сал бўлса ҳам инсофга келаётганиданми Ойбек ҳақидаги танқидий қарашлар аста-секин ўз кучини йўқота бошлади.

Мен мавзу устидаги ишимни дадил бошладим. Бироқ менинг ишимга ҳалақат берадиган бошқа бир вазият юзага чиқиб қолди. Гап шундаки, мен адиб асарлари таҳлилини бошладим. Лекин ишим ҳа деганда юришавермади. Сабабини изладим. Сабаб ҳам, дарров топилавермади. Кечаю кундуз излансам ҳам, материалларни

Ўқисам, ўргансам ҳам бироқ бошқалардан фарқ қиладиган бирор услубий йўлнинг борлигини англай олмасам ишим юришмайдиганини ҳис қилдим. Изланишлар натижасида англадим, матнлар сирини, битиклар услубини ҳам етарли даражада англай олмас эканман. Мен учун ҳамма шоир, ҳамма адиблар ёзувчи. Бири иккинчисидан нима билан фарқ қилади? Масаланинг шу томони мен учун қоронғи экан. Ҳар бирининг матн услуби қандай? Ўзимга йўл изладим. Йўл ҳам топилгандек бўлди. Матнни ўрганишга киришдим. Ўз олдимга шундай вазифа қўйдим: тасодифан қўлга тушиб қолган бир варақ китоб матнини кимнинг қаламига мансуб, Л.Толстойнингми, М.Шолоховнингми, Тургеневнингми, Гоголнингми аниқлай олишим керак. Бунинг учун мен илмий изланишнинг бошқа бир йўлига тушдим. Асар ўқиб асар ёзадиган бўлдим, асосан қисса ва ҳикояларнинг бирортасини бир неча бор ўқийман-да, кейин уни ёпиб қўйиб, ўша асардаги бор воқеаларни худди адиб сингари қайта ёзиб чиқаман. Шунини тугатиб асл нусха билан солиштириб чиқаман. Баъзан мендан вақтини аямайдиган курсдошларимга ҳам ўқитиб кўраман, улардан фикрлар оламан. Айрим ҳолларда домлаларимга кўрсатаман.

Тез орада англадимки, меҳнатим бекор кетмабди. Шоир ва ёзувчиларнинг услубига қараб аниқлайдиган даражага етгандек ҳисобладим ўзимни.

Мавзу таҳлилига ўтирдим. Бунгача рус тилида ёзишни унча-мунча машқ қилган бўлсам ҳам, вулгар социология руҳидаги матнларни ёзавериш осон кўриндию, бироқ мен ўзимга бош вазифа қилиб олган матн таҳлили ва ундан келиб чиқадиган маънони муайян бир шаклга солиб илмий иш яратиш беҳад мушкул кўринди. Ишим шу даражага бордики, бирор жумла устида соатлаб ўтирган пайтларим ҳам бўлган. Бир кунда ўзимнинг кўнглимга ўрнайдиган ярим бетлик нарсани ёзиш мен учун катта бахт эди. Мана шу қийинчиликлар натижасида бўлса керак диссертациянинг «Қутлуғ қон» романига тегишли 70—80 бетлик матнини ёзиш учун 6 ой вақт сарф қилганман. Иш машинкада ёзилди. Кўп тузатишлар билан қайта машинкада чиқарилди, маълум даражада ўзимда қаноат ҳисси пайдо бўлди. Раҳбаримга кўрсатдим. Унинг муносабатини мен яхши англай олмадим. Фақат бир сўз айтди: «Годится» — деди-да, ишнинг биринчи саҳифасига қўл қўйиб берди. Таътилга кетаверишингиз мумкин, деган гапни қўшиб қўйди.

Таътил кунлари ҳам бирин-кетин ўтаверди. Бироқ

қилган ишим хусусида қутилмаган ўзгариш бўлаётганини хис қилдим. Анча вақтларни сарф қилиб раҳбарим томонидан «маъқул» деган баҳони олган иш юзасидан қаноатсизлана бошладим. Таътил кунлари тамом бўлди. Москвага қайтиб бордим ва ишимга нисбатан қўнглимда рўй бераётган қаноатсизланиш туйғусини раҳбаримга билдирдим. У икки сўз билан менга жавоб берди.

— «Я так и знал», яъни шундай бўлишини билардим, деган сўзлар билан чекланди. Ора очик эди. Мен ишимни кўтариб хонамга келдим. Машинкага янги қоғозни жойладим-да, «Фармирования характера» деган мавзунини катта харфлар билан ёздим. Шундай қилиб битди ҳисобланган боб янгидан ишланадиган бўлди. Бобни қайта ишлаш учун қанча вақт кетганини ҳозир эслай олмайман. Битказдиму, руҳиятимда анча тетиклик ҳис қилдим. Назаримда бобни талабга жавоб берадиган даражада битказган ҳисобладим. Катта бир давонни ошган йўловчи сингари ҳордиқ чиқаришни ҳам жойига қўйишни унутмадим. Москвада ҳали кўролмаган жойларимни бориб томоша қилдим. Ўша пайтлари Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтида аспирантура муддатини ўтаётган дўстим Озод Шарафиддинов билан суҳбат қурдим. Эҳтимол газетхонларнинг кўзи тушган бўлса керак, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг сонларидан бирида Озод билан бирга тушган расмимиз эълон қилинди. Қандай вазиятда расмга тушганимиз эсимда йўқ, бироқ иккимиз ҳам қишки кийимда, паға-паға қор ёғиб турибди. Аммо иккимизнинг юзимизда ҳам ажабтовур табассум. Энди ўйлайман: бу расм ўша кезлари пайдо бўлган бўлса керак. Бир ойлар ўтар-ўтмас чамаси иккинчи марта битилган боб — «Фармирования характера» кафедра йиғилишида муҳокама қилинди. Йиғилишда бўлиб ўтган гапларнинг барчаси эсимда қолмаган, албатта. Бироқ икки нарса эсимда. Улардан бири мана бир ярим йил деганда мен домлаларимдан биринчи гал илиқ сўзлар эшитдим. Иккинчиси шу бўлдики, кафедра аъзоси профессор И. Чёрноутсан менинг ишимни қўлида варақлай туриб бир сўз айтди. Мен у гапни эшитиб, осмону фалакка чиққандек бўлдим.

— Бу ишни, — деди у, — асарни таҳлил қилиш намунаси сифатида қабул қилиш мумкин. Табиий, мажлисдан кейин бирга ўқийдиган дўстларим ва домлаларим мени табриклай кетишди.

Кўп ўтмай бу боб Тошкентда рус тилида чиқадиган «Звезда Востока» журналининг қайси бир сонидан эълон қилинди. Журнал тарқалгач, академик Иззат Султонов-

нинг «Правда Востока» газетасида мақоласи эълон қилинди. Мақолада И.Султонов қарийб И.Чёрноутсаннинг фикрларини такрор қилган эди.

Бу тафсилотларни келтиришимнинг сабаби шундаки, одамлар орасида мени адабиётшунос сифатида таниган бўлсалар-да, ҳатто адабиёт фанидан университетда дарс бераётган бўлсам ҳам ўзимнинг ким эканлигимни ва мендан кейин нима чиқишини тасаввур қила олмас эдим. Илмда маълум бир соҳага кириш учун ҳўп уринаётган, бироқ бу илмнинг эшигини очолмаётган бир кимса ҳолатида сезар эдим ўзимни. Тез орада «Звезда Востока» журнали Москвага ҳам етиб келди. Мен ўз хонамда ишнинг иккинчи бобини ёзиб ўтирган пайтим эди. Бир маҳал телефон қўнғироғи бўлиб қолди. Гўшакни кўтардим. Гўшакда дўстим П.Қодировнинг овозини танидим. У икки сўз билан гапни бошлади. «Звездангиз звезда!» деди. Мен унинг фикрини ва кайфиятини дарров англадим. Унинг бу сўзлари И.Чёрноутсаннинг фикрларига ҳамоҳанг эди. Бу маъқуллашларнинг ҳаммаси менда ўзимга нисбатан ишонч ҳиссини уйғотди. Энди танлаган йўлим тўғри эканини англай бошладим. Диссертациянинг қолган қисмларини ёзишга дадил киришдим. Бу ёғи унча кийин бўлмади. Тезликда «Навойй» романи таҳлилига тегишли бобни тугатдим. Назаримда атрофдагилар ҳамон биринчи боб муҳокамаси таассуротларида юришган бўлса керак. «Навойй» романи ҳақидаги 60—70 бетлик матн ўша пайтларда чоп этишга тайёрланаётган «Идеи и образ» номли катта тўпламга қабул қилинди. Чоп этилди.

Ишлар ҳаммаси жойида, рисоладагидек давом қилаётганга ўхшарди.

1954 йилда менинг ҳаётимда муҳим бир янгилик рўй берди. Ёшим ўттизлардан ўтиб кетган бўлса ҳам 4 йиллик уруш, кейин ўқиш ва ташкилий ишлар билан банд бўлиб, оила қуриш имкониятим сурилиб кетди. Бу давр ичида оила қуришга лойиқ номзодлар кўп учраган бўлса ҳам, бу ишни амалга ошириш имконияти бўлмади ва ниҳоят 1954 йилда ортиқча зеб-зийнатга берилавермайдиган, илмнинг қадрига етадиган қизга дуч келиб қолдим. У билан оила қуришни ихтиёр қилдим. Бу ҳозирги рафиқам Раҳима Раҳмонова эди. Мана 50 йилдан бери у билан бирга ҳаёт кечираяпмиз. Оила қурган пайтларимизнинг бошлари Москвада эдик. Қизим Гулнора ҳам ўша 1955 йили Москвада туғилган. Гулнорадан кейин ўғил кўрдик. Унинг исми Қудрат. Эндиликда 7 та неварамиз бор. Улардан учтаси олий ўқув юртларида ўқишади.

Довонлар кетидан довонлар ошаётгандек сезардим ўзимни. Бироқ Ойбекнинг учинчи романи — «Олтин водийдан шабадалар» тахлилига келганда довон ошиш анча қийин бўлиб қолганини сездим.

Юқорида эслатганимдек «Олтин водийдан шабадалар» романи ҳақида анчагина қийналиб бўлса ҳам диплом иши ёзиб аъло баҳо олишга сазовор бўлган эдим. У пайтлар бошқача эди. Асар қанча сиёсатга яқин бўлса, тоталитар мафқуранинг талабларига кўпроқ жавоб берса шунча яхши баҳоланар эди. Табиий, университетни тамом қилаётган талаба сифатида адабиёт олдига қўйилган бу вазифани асл ҳақиқат деб тушунар эдим. «Олтин водийдан шабадалар» ўзининг кўп жиҳатлари билан давр талабини ҳисобга олиб ёзилган асар эди. Шу боисдан асар даврнинг, яъни 50-йилларда яратилган насрий асарларнинг энг ютуғи деб ҳисобланади. Оз бўлса ҳам вақтлар ўтди. Шахсга сиғиниш оқибатлари фош қилинди. Бадиий асар кадр-қийматларини белгилайдиган ўлчовлар ҳам ўзгарди. Сиёсатдан кўра бадиият масалалари юқори босқичга чиқа бошлади. «Қутлуғ қон», «Навий» романлари янги давр талабига жавоб берадиган асарлар ҳасобланса ҳам, «Олтин водийдан шабадалар» бадииятнинг муҳим талабларини ҳисобга олинмасдан кўпроқ сийқа услублар асосида ёзилган асар экани кўриниб қолди.

Эндиликда бу романни таҳлил қилиш учун у ҳақда асл ҳақиқатни айтиш учун талабалик пайтларимдаги айрим қарашлардан чекиниш зарур бўлиб кўринади. Бу эса осон иш эмасдек кўринди. Бошқача айтганда, олиннинг шаънига тўғри келмайдиган ходиса бўлиб кўринди, менга. Бироқ на чора. Аввалги қарашларимга нисбатан эндиги қарашларим ҳақиқатга яқиндек эди. Бу ўринда В.Белинскийнинг бошидан ўтган бир воқеа менинг икромимни қувватлагандек бўлди. Воқеа шундай бўлган экан. Катта йиғилишлардан бирида ўз даврига нисбатан машхур бир генерал В.Белинскийга дуч келиб қолибди. Дуч келибдию, мунаққидга қўл узатиб кўришиш у ёқда турсин, унга салом ҳам бермабди. Табиий, бу ҳол В.Белинскийга таъсир қилибди. Бир оздан кейин генералнинг бу қилмишини кечира олмай олдига борибди.

— Нега менга бундай муомала қилдингиз? — деб генералга кўнглидагини очиқ айта қолибди. Генерал жавоб берибди.

— Мен бир фикрда мустаҳкам турмайдиган, уни тез тез ўзгартириб турадиган адабиётчиларни хуш кўрмай-

ман, дебди. В.Белинский генералга шундай жавоб қилган экан:

— Гапингиз тўғри. Бироқ сиз бир нарсани ҳисобга олмас экансиз. Мен ҳар гал фикримни ўзгартирганимда мис чақани тиллага алиштираман.

Шу тарзда улуғ мунаққид бир фикрдан иккинчи фикрни ажрата олмайдиган генерални танг қолдирган экан. «Олтин водийдан шабадалар» романини қайта баҳолашга киришар эканман, В.Белинскийнинг бошидан ўтган шу воқеа менга далда берди.

Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор эди. Ойбек ўша пайтларда оғир касал эди. Давр касали эди, бу касаллик. Шундай бир пайтда «Олтин водийдан шабадалар»ни андазавозлик асосида ёзилган асар сифатида эълон қилиш бетоб Ойбек олдидаги одамийлик бурчига зид бир ҳолдек кўринди ўзимга.

Ҳатто шундай бўлдики, бу асар ҳақидаги айтмоқчи бўлган фикрларимни қисман бўлса ҳам адибга билдириб, ўзимнинг ҳақлигимни англатиш нияти ҳам туғилди. Шу ниятда ижодий сафар билан Тошкентга ҳам келдим. Ойбекнинг рафиқаси Зарифа опа билан учрашдим.

— Ойбекнинг ҳолати анча оғир. У билан учрашиб бу хилдаги мураккаб масалалар юзасидан фикр олишувнинг ҳеч ҳам иложи йўқ, — деган жавобни олдим, Зарифа опадан.

Тошкентда кўп юрмасдан яна ўқиш жойимга бордим. Сезаётган бўлсангиз керак, мен икки ўт орасида эдим. Ўннга айлансам ҳам қуйиб бораётгандек, чапга айлансам ҳам қуйиб бораётгандек сезардим ўзимни. Кўп ўй ва мушоҳадаларни бошимдан ўтказдим. Катта устозим академик М.Храпченко билан маслаҳатлашдим. У менга қуйидагича фикр билдирди:

— Ҳақиқий санъаткор ёзувчи учун мунаққиднинг ижобий хулосаси ҳам, танқидий хулосаси ҳам баробар. Ҳатто танқидий фикр билдиришлар унинг учун фойдалироқ.

Бу фикрлар В.Белинский бошига тушган воқеадан келиб чиқадиган хулосадан кейин далда берадиган иккинчи асос бўлди. «Олтин водийдан шабадалар» ҳақида алоҳида боб яратиб бу асар ҳақидаги асл ҳақиқатни айтиш қарорига келдим. Шу тарзда иш ҳам битди.

Иш 1959 йилда «Принципы и приёмы изображения характеров в романах Ойбека» номи билан рус тилида китоб шаклида нашр қилинди. Бу вақтга келиб Ойбекнинг соғлиги бир оз тuzалган эканлигини англадим. Ки-

тобни кўтариб унинг олдига бордим. Ойбек билан илгари кўп марта дуч келган бўлсам ҳам, эндиликда у билан биринчи марта юзма-юз учрашишим эди. Адиб билан илиқ кўришиб сўрашдик. Мен ўзимнинг ким эканлигимни айтдим. У яхши гапира олмас эди. Унинг кўп харакатлар билан айтган биринчи сўзининг ичида:

— Биламан, яхши, — деган сўзларни ажрата олдим.

Кейин у китобни қўлга олиб варақлади. Кўзи тушган жойларидан қахрамонларнинг номларини бир оз бузиб бўлса ҳам такрорлади. Йўлчи, Гулнор, Мирзакаримбой, Нури, Навоий, Султонмурод, Ўктам, Комила.. . Баъзи бирларда жумлаларни ҳам кўздан кечиргандек бўлди. «Олтин водийдан шабадалар» кўрмай қўя қолса экан, деган истак хаёлимдан ўтди. У китобнинг охириги боби эди. Бироқ адиб китобни охиригача варақлади. Ҳатто асар қахрамонларининг бири Мирҳайдарни ҳам тилга олди. Китобни ёпди-да ўзига ярашиб тушадиган жилмайиш билан бир сўзни менга қараб бир неча бор такрорлади. Мен тушунмадим. Чой кўйиб бериш учун олдимизга келган Зарифа опа «Табриклаيمان, яхши китоб бўлибди», — деяпти деб, изохлаб берди.

Хайрият. Шу заҳоти М.Храпченко сўзлари эсимга тушиб қолди.

Бир оз чой ичиб ўтиргандан кейин, кетишга мойиллигимни билдирдим. Адиб кўчага мен билан бирга чиқиб қўлларини кўксига қўйиб хайрлашиб қолди. Шундагина мен икки ўт орасидан омон-эсон чиққанимни англадим.

Ўқиш муддати ҳам тамом бўлди. Мўлжалга олинган ишлар ҳам тугагандек эди. Шу муносабат билан ҳаётнинг янги босқичи бошланаётгандек бўлди.

VI Боб

ҲАЁТИМНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Ижтимоий фанлар академияси собиқ иттифоқда энг нуфузли ва олий даражадаги ўқув жойи ҳисобланарди. У ерда асосан раҳбар ходимлар тайёрланарди. Ўқишни битказганлар ҳам шунга монанд олий даражадаги маҳкама томонидан белгиланарди. Ўқишни тамом қилиб келган ҳар бир талаба махсус қарорлар асосида хизматга қўйиларди. Менинг қисматим ҳам бундан истисно эмас эди. 1957 йил август ойининг охирида республика-

нинг бош раҳбари Н.Муҳиддинов ўз хузурига чакириб менга ўша олий маҳкама доирасидаги янги креслони таклиф қилди. Мен фикримни очиқ айтолмасам ҳам кўнглимдан шундай ўйлар ўтди: нахотки тўрт йил давомида кечани кеча, кундузни кундуз демай китоб титиб юрсам-да, қайд қилганимдек қанчадан-қанча азоб-уқубатлар билан илмга илк қадам қўйсам-да, яна келиб креслога ўтирсам!

Менинг бахтимга 2—3 кунда вазият ўзгариб қолди. Мени олий маҳкамага ишга таклиф қилган, республиканинг бош раҳбари Н.Муҳиддиновнинг Москвага Иттифокнинг олий маҳкамасига ишга ўтказилгани маълум бўлиб қолди. Мен илк тузоқдан қутулгандек бўлдим. Кўп ўтмасдан олий маҳкама мени яна бошқа креслоларга таклиф қила бошлади. Умумвазиятнинг ўзгаргани сабаб бўлди шекилли, улардан омон-эсон ўтиб олдим. Менда фақат битта орзу бор эди. Менга ҳеч ким ва ҳеч қандай шароит илмий иш қилишимга халақит бермаса-ю, Москвада бошлаган ишларимни давом қилдирсам. Бунинг учун менга энг қулай жой Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти бўлиб кўринди. Бу институт ҳақидаги таассуротларимни юқорида бир қадар қайд қилган эдим. Ўша орзуимга биноан Тил ва адабиёт институтининг раҳбариятига мурожаат қилдим. У пайт институтнинг директори бўлиб, ҳали университет талабаси даврларимда домлаларимдан бири С.Қосимов раҳбарлик қиларди. Бу одам билан мен илиқ муносабатда бўлсам ҳам менга номаълум сабабларга кўра, у институтда ўрин йўқлигини билдирди. У пайтларда Тил ва адабиёт институти ҳозирги Адабиёт музейи жойлашган иморатнинг бир қисмини эгалларди. Орзуим ушалмаган бир ҳолатда кўчага чиқдим. Йўл воситаларидан фойдаланмасдан яёв ўша пайтда Навоий театрининг ёнида жойлашган уйим томон йўл олдим. Қисматга қарангки, ўша пайтлари К.Маркс деб аталган кўчанинг йўлагидан кетаётган эдим қутилмаганда у пайтларда САГУ деб аталган университетнинг ректори академик Т.Саримсоқов билан дуч келиб қолдим. Кўришиб сўрашгач, у менинг ҳолатимни ҳис қилди чоғи:

— Нега хафа кўринасиз, деб қолди. Мен Тил ва адабиёт институтида бўлган воқеани гапириб бердим.

— Келинг бизга, иш бор. Мен ҳозироқ факультетга кўнғироқ қилиб қўяман деган таклифни эшитдим. Таклиф асл орзуим бўлмаса ҳам рози бўлдим. Шундай қилиб университетда менинг домлалик фаолиятим бошланди.

Тўғриси айтсам, университетда ишлаган йилларим

Энг қизғин, энг фаол йиллар бўлди. Қарасам тўрт йил давомида китоб титиб олган илмимни тўкиб соладиган имконият пайдо бўлгандай бўлди менга. Мен илгари ҳам олий маҳкамада ишлаган пайтларимда ўриндошлик мақомида ишлаб дарс берганим бор. Ўша пайтлардаги тажриба ҳам менга иш берди шекилли, лекциялар ўқиш мен учун унча қийин бўлмади. Мумтоз адабиёт бўйича ажратилган соатлардан ташқари «бадиият» масалалари номи билан 70—80 соатлик курс иши олиб боришга имконият туғилди. Аслида бу курснинг асл мазмуни шакл ва мазмуннинг бирлиги эди. Шу масала туфайли мен маърузаларимда бадииятнинг муҳим масалаларига талабалар эътиборини жалб қила олдим ва ўқиган маърузаларимнинг асосий нуқталарини бирин-кетин газета ва журналларда эълон қиладиган бўлдим. Адабиётда образ яратиш тамойиллари: характерлар тасвири, сюжет, конфликт, композиция, бадиий тил — мана ўша пайтларда мен эълон қилган мақолаларимнинг илмий доираси. Бунгача кўпроқ асарларни вулгар социологик ёки юзаки социология асосида таҳлил қилишга одатланган ўзбек адабиётшунослиги учун бу муаммолар юзасидан фикр юритиш ва шу асосида ўзбек адабиёти тараққиётида маълум бўлган ёзувчиларнинг асарларини бир қатор кўздан ўтказиш фақат ёзувчи ва шоирлардагина эмас, балки барча адабиёт мухлисларида қизиқиш уйғотди. Шу йўсинда қиска муддат — 2—3 йил ичида мен адабий жараёнга дадил кириб бордим.

Шу орада мен бир ҳолатни англаб қолдим.

Университетда мумтоз адабиётдан каттагина курсни, унинг устига адабий жараёнга тегишли бадиий маҳорат юзасидан махсус курс олиб бора туриб, кўнгилдагидек илмий ишни ҳам давом қилдириш мени жисмоний жиҳатдан бир оз қийнаб қўйди. Соғлигимнинг борган сари заифлашаётганини ҳис қила бошладим. Бу ҳолат фақат бир оз ўзимни чеклаш мақсадида, Фанлар академиясига — Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ўтиш истагини туғдирди менда. Орзуим осонгина амалга ошди. Мен энди ўзимни бамисоли балиқ сувга шўнғигандек ҳис қилдим. Бор куч ва ғайратимни фақат илмий ишга — мураккаб изланишларга сарф қилиш имконияти туғилди.

Тўғриси айтсам мен ўқитувчилик ишини — талабалар билан мулоқотда бўлиб туришни яхши кўрардим. Энг яхши фикрлар, илм соҳасидаги янгилликлар кўпроқ маъруза ўқиган пайтларимда пайдо бўлар ва шаклланарди. Гўё талабалар менинг мушоҳадамда яшириниб ётган

илмий хулосаларимни тортиб олаётгандай сезиларди. Бундан ташқари ёшлар билан бўладиган мулоқот гўё мени ҳам яшартираётгандай сезиларди. Шундай экан нега университетдан кетиш орзуси туғилиб қолди, деган савол ўз-ўзидан пайдо бўлади. Ўқитувчилик ишини илмий иш билан баробар олиб бора олмаганимнинг бошқа бир сабаби ҳам бор эди. Гап шундаки, эндиликда ўйлаб кўрсам ўз илмимга ортиқча баҳо берганим эҳтимолдан холи эмас. Мен ўз одатим бўйича бирор курсни бошлайдиган бўлсам, аудиторияга биринчи кирган соатдаёқ жиддий равишда:

— Менинг маърузаларимга келиш ихтиёрий. Синов ва имтиҳонлардан кўрқмасангизлар ҳам бўлади. Ҳар бир талабанинг маърузаларга қандай қатнашига қараб баҳоларини қўйиб беравераман. Мен маъруза ўқиган пайтимда талабаларнинг бошқа бир иш билан шуғулланиб ўтириши ёки кулишиб-шивирлашиб ўтириши ман қилинади. Кимда шундай эҳтиёж туғилса аудиториядан чиқиб кулишиб-гаплашиб яна ўрнига келиб ўтиравериши менга малол келмайди. Бу ҳақда мендан рухсат сўраб ўтиришнинг ҳам ҳеч ҳожати йўқ — деб, эълон қилар эдим.

Ҳар гал янги курс шу сўзлар билан бошланарди. Бироқ талабалар илк соатлардаги баъзи бир тушунмовчиликларга йўл қўйган бўлсалар ҳам кейинги соатларда интизом менинг кўнглимдагидек бўларди. Ҳатто бора-бора бошқа курс ва бошқа факультетлардан ҳам баъзи талабаларнинг аудиторияга кириб ўтирганларини сезиб қолардим. Мен ўзимни зўр нотик деб ҳам ҳисобламасдим. Ҳозир ҳам шундай. Ўқиган маърузаларим тўхталмасдан айтиладиган текис матн сифатида эмас, балки кўпроқ илмий суҳбатга ўхшарди. Бу биринчиси.

Масаланинг иккинчи томони ҳам бор эди. Катта ва кичик йиғлишларда ҳар бир ўқилган маъруза матбуотда эълон қилишга арзигулик бўлиши керак, деган таклиф билан чиқардим. Ўзим ҳам шу талабга тўла риоя қилардим. Ўша пайтларда мен ўқиган маърузаларнинг тўла мазмуни газета ва журналларда (айрим ҳолларда давоми бор деган изоҳ билан) тезкор эълон қилинарди. Демак, талабалар мен ўқиётган курсларни ҳам маърузада эшитишарди, ҳам газета ва журналларда ўқишарди. Бунинг аҳамияти бор эди, албатта. Бир гал шундай воқеа ҳам рўй берган эди: Адабиёт тарихидан ўқиган маърузаларимдан бири — «Зарбулмасал»нинг бадиий хусусиятлари маъруза матни сифатида кафедрада муҳокама қилинди. Домлалар яхши фикрлар билдиришди. Мажлис та-

мом бўлгандан кейин домлалардан бири Лазиз Қаюмов 15—16 бетдан иборат бўлган маъруза матнини олдимга суриб қўйди-да:

— Мана буни ҳам матбуотда эълон қилинг энди! — деди.

Мен бу гапларнинг кесатиш маъносида эканлигини сездим. Ўзим ҳам матннинг дарров мақола бўлиб чиқиб кетаверишига ишончим кам эди. Талабалар аудиториясида маъруза ўз йўлига, бироқ кенг газетхонга бу матннинг қизиғи бор ёки йўқлигига кўзим етмасди. Таваккал қилиб шу куниек матни ўша пайтлари «Ўзбекистон маданияти» деб аталадиган газета тахририятига элтиб бердим. Қарангки, бир ҳафта ўтар-ўтмас маъруза ярим бетлик ҳажмда давомли равишда газетанинг 2 сонидида эълон қилинди. Кейинчалик бу мақола ўзбек тилида беш томлик адабиёт тарихига кирди, кейин таржима қилиниб икки томлик рус тилидаги ўзбек адабиёти тарихида ҳам чоп этилди. Мана шу икки сабаб асосида мен ишлаётган кафедранинг айрим аъзолари орасида қилаётган ишларимни хуш кўрмаслик кайфияти туғилди.

Нима бўлганда ҳам саккиз йиллик (тўрт йил 1950—54 йиллардаги ўриндошлик сифатида) университетдаги иш фаолиятим мен учун катта тажриба мактаби бўлди. Аввало ўзим дарс олган домлалар сафига қўшилиб, улар билан бир эшикдан кириб чиқишим мен учун катта бахт эди. Иккинчидан, Москва ўқишидан қайтиб келиб яна ўша университетда дарс бера бошлаганим мени қатор синовлардан ўтказди. Ўша йиллариёқ англлар эдимки, биз дўстим Озод Шарафиддинов билан бунгача кўпроқ вулгар социология йўли билан бораётган адабиётшуносликни адабиётнинг асл хислати — бадиият томон буришга эриша бошладик. Шу маънода 50-йилларнинг охирида бадиий асарлар ўзининг асл маъноси билан шаклшамойили жиҳатидан янги изга туша бошлади. Бошқача қилиб айтганда, биз иккаламиз бадиият тарғиботчисига айландик. Бизнинг фаолиятимизга тегишли бўлган бу хислатнинг ҳам аҳамияти озмунча эмас эди.

Университетнинг шахсан мен учун яна бир жиҳати шунда эдики, мен тўрт йил давомида китоб титиб, катта тажрибали устозлардан олган илмимни синовлардан ўтказиб олдим. Ўрганган илмимнинг қаерлари тўлиқ, қаерларда кемтиги борлигини англагандек бўлдим. Булардан ҳам мароқлироқ бошқа хислат бор. Бунинг аҳамияти ҳам озмунча эмас. Бу йиллар давомида ўзимга кўпгина издошлар орттирдим. Энди ўйлаб кўрсам, 50-йиллар-

нинг бошлари университетда дарс берган пайтларимда илмга — адабиётшунослик ва тилшуносликка тегишли қатор мутахассислар, ёзувчи ва шоирлар етишиб чиқибдики, уларнинг фаолияти менда доим қувонч ҳиссини уйғотади. Ўша пайтлари менинг кўзимга бир ёш йигитча тез-тез ташланар ва ўзининг камтарона хислатлари, ботиний илмдонлиги билан ажралиб турарди. Бу Наим Каримов эди. Эндиликда Наим Каримов қатор китоблар эълон қилган, бир неча академик нашрларга бош бўлган, бу ишларнинг оғир меҳнатини ўз зиммасига олган адабиётшуносгина эмас, балки бошқа бир ишнинг — катағонлик йилларида ҳар хил сабаблар билан зўравонликка дуч келган шахидлар ва катағон қурбонлари жамғармаси ишларини бошқараяпти. Бугун унинг ишлари фахрланишга арзийди.

Бундан ташқари машҳур журналист Х.Рўзматов ва фақат ўз асарлари билангина эмас, балки ўзбек ва қозоқ адабиётини бир-бирига боғлашда, яқинлаштиришда катта хизмат қилаётган Н.Фозиловлар ҳам ўша даврларда, яъни 50-йилларнинг бошларида ўқишган, университетни битказганлар.

Москвадан қайтганимдан кейин университетдаги тўрт йиллик ишим илм жиҳатидангина эмас, балки тажриба орттириш жиҳатидан ҳам аҳамиятлироқ бўлди. Бу галги тўрт йилликда мен ўзимга кўпгина издошлар орттириб олдим. Бу гал мен бадиий маҳорат деб аталган қарийб 80 соатлик катта махсус курсни олиб бордим ва шу тариқа қатор истеъодларнинг қалбига йўл топдим. Адабиётшунослиқдан олиб борган дарсларимдан ташқари мен адабиёт тўғарагини ҳам бошқардим. Ўша тўғарак йиғилишларида Абдулла Ориповнинг жарангдор овози билан ўқилган илк шеърларини эслайман. Майин оҳангда ўқилган Эркин Воҳидовнинг лирик шеърлари ҳали ҳам қулоғимда тургандек. Машҳур ҳикоянавис Шукур Холмирзаевнинг илк қиссасини ўқиб, унга оқ йўл ёзиб берганим эсимда. Бухоролик оддий одамлар ҳаётига бағишланган Омон Мухторнинг шеър ва қиссалари ўша даврдаёқ унинг катта келажакдан дарак бериб турган эди. Иброҳим Ғафуровнинг шеърят ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари уни келажакка етакларди. Норбой Худойбергенов, Абдуғафур Расулов, Бегали Қосимов сингари бугунги фан докторлари, профессорлар келажакда адабиётшунослик илмининг тараққиётига ўзига хос катта ҳисса қўшишларига шубҳа йўқ. Ўз илми ва қобилиятини ҳадеганда пеш қилавермайдиган Ўткир Ҳошимовнинг кўнгли-

да ўша пайтлардаёқ «Икки эшик ораси» номли машҳур романининг қатор манзаралари кезиб юрмаганмикин. Профессор Анқабой Қулжонов, доцент Раҳматулла Иноғомовлар ҳам ўша пайтлардаёқ келажаги бор, илмдон ёшлардан экани шубҳасиз эди.

Рўйхат яна чўзилиши мумкин. Юқорида номлари зикр қилинган, ёшлигида менинг издошларим-шогирдларим ҳисобланган бу номлар бугун адабиётимизнинг бошида турибди. Улар ҳар жиҳатдан адабиётимизнинг бугунги устунлари. Шундай экан, юқорида тилга олинган ижодкорларнинг адабиёт олдигаги хизматлари билан фахрланса арзийди.

Университетда мендан бевосита дарс олмаган бўлсалар ҳам академик Б.Назаров, машҳур журналистлар М.Саъдинов, Михли Сафаров, фан номзодлари Ортик Абдуллаев ва Сувон Мелиевлар ҳам борки, ҳамфикрлик уларни ҳам менга яқинлаштириб қўйди. Уларнинг олиб бораётган ишларидан ҳам мен фахрланаман.

2004 йилнинг январь ойидан бошлаб машҳур ҳикоянавис Шукур Холмирозав «Маърифат» газетасида эссе қисса эълон қила бошлади. Қисса «У кишим — устоз, мен — шогирд» номи билан аталади. Қиссанинг бош қисмларини ўқиб шунга кўзим тушдики, унда тасвирланган воқеалар университет ҳаётига, хусусан университетда мен ишлаб бошлаган пайтлардаги воқеалар тасвирига бағишланади. Сезишимча, қиссанинг бош фазилатларидан бири шуки, унинг диққат марказида устоз сифатида фақат мен эмас, шогирд сифатида фақат муаллифнинг ўзи эмас, балки ўша даврдаги адабий муҳит, хусусан, адабиётга илк қадам қўяётган ёш авлод — улар ичида, жумладан бугун етук ижодкор бўлиб етишган А.Орипов, Э.Воҳидов, ёзувчилардан Ў.Ҳошимов, О.Мухторлар туради.

Яна Тил ва адабиёт институтига қайтадиган бўлсам, бу илмий даргоҳ хусусида менинг олдиндан тасаввурим бор эди. Билардимки, академик ёзувчи Ойбек, академик шоир Фафур Фуломлар шу институт ҳисобида эди. Улардан ташқари университетда дарс берган домлаларим академик Воҳид Зоҳидов, катта олимлардан Иззат Султонов, Ҳамид Сулаймон, Ҳоди Зарипов, Порсоҳон Шамсиев, Ҳомил Ёқубовлар ҳам шу институт ходимлари ҳисобланар эдилар. Булар сафига келиб қўшилиш мен учун шарафли иш эди.

Мен учун бу ўзгаришнинг бошқа бир аҳамияти бор эди. Энди мен фақат иш билан, фақат асарларни таҳлил

килиш билан, фақат адабиётнинг назарий масалалари устида ўйлаш ва фикр юритиш имкониятига эга бўлдим. Институтнинг иш тартиби ҳам шунга монанд эди. Фақат ҳафталабмас балки ойлаб, маълум бир муаммолар юзасидан тадқиқот ишлари билан банд бўлиш имконияти туғилди. Шу орада фақат 5–10 кун эмас, балки ойлаб Москвада туриб иш қилиш, у ерда менга дарс берган домлалар маслаҳатидан фойдаланиш имкониятига эга бўлдим. Институтда жой камлигидан кўпроқ уйда ишлашга тўғри келарди. Шу боисдан институтда кам кўринган пайтларим ҳам бўлган. Мен Иззат Султонов раҳбарлик қилаётган «Адабиёт назарияси» бўлимининг илмий ходими эдим. Менинг институтда кам бўлишимга боғлиқ И.Султоновнинг бир ҳазиломуз гапи эсимда юради. У кичикроқ бир йиғилишда шундай деган эди:

— Кўшжонов кўчада адашса, институтга келади. Институтда адашса, бўлимга киради.

Дарҳақиқат, илмий ишлар мени тўла равишда банд қилган. Бошқа бирор ишга вақт сарф қилмасликни ўзимга шарт қўйган пайтлар эди, бу вақтлар.

1959 йилда рус тилида Ойбек ижоди ҳақида монографиям эълон қилинган бўлса, 1961 йилга келиб «Ҳаёт ва маҳорат» номли тўпламим чоп этилди. Бу тўплам асосан университетда ўқилган маърузаларимнинг илмий шаклга солинган матнларидан иборат бўлиб, ўша пайтлари анча шов-шувларга сабаб бўлди. Дўстларим бу китобдаги муаммолар адабий жараён масалаларига янгича қарашдан иборат деб баҳо бердилар. «Ҳаёт ва маҳорат» дан кейинги менинг эълон қилинган китобим рус тилида бўлиб, «Жизнь, характеры, мастерство» деб аталди. Бу китобнинг аксарият қисми «Ҳаёт ва маҳорат»даги фикр ва мулоҳазалардан иборат бўлиб, бу фикр ва мулоҳазаларнинг иттифоқ миқёсида тарқалишига сабаб бўлди. Китоб билан танишган домлалардан, шахсан ўша даврнинг етук адабиётшуноси академик Георгий Ломидзе бир учрашувда:

— Китобларингиз билан танишман, пишиб қолибсиз, ўша китоблардаги матнларни ишга тизиб докторлик диссертация шаклига келтиринг-да, ўзингизда химоя қилиб олинг. Марказда ишни бошқариш бизнинг бўйнимизга, деган таклифни билдирди. Шу муносабат билан бугун ўзимга кулгули бўлиб кўринадиган бир воқеа рўй берди.

Георгий Ломидзенинг таклифини амалга оширишнинг кетига тушдим. Бир йил-икки йил ичида фан доктори бўлиш имконияти бордек кўринди. Вақтни бой бермасдан «Сюжет ва композиция» муаммоларига тегишли эълон

қилинган ишларимни бирлаштирдим-да, муҳокамага қўйдим. Муҳокаманинг бошланиши кўнгилдагидек бўлди. Институтда адабиёт назарияси ва адабий жараён билан шуғулланадиганлар йиғилди. Салмоқдор адабиёт жамоаси шу ерда. Улар шогирдларим, қолганлари сафдошларим, устозларим... Хуллас, муҳокама ҳақиқий муҳокама бўладигандек кўринди, менга. Йиғилганлар бирин-кетин сўз олдилар. Ҳаммалари худди бир оғиздан гапиргандек иш фан доктори деган унвон талабига тўла жавоб беради, деган фикрни билдиришди. Мен мамнун эдим. Йиғилишни ўша даврда «Совет адабиёти» деб аталадиган бўлим бошлиғи фан номзоди, кекса, кўп тажрибали олим Ҳомил Ёқубов бошқарди. Бу ҳол ўша давр талабларига мувофиқ эди. Унинг ён томонида адабиёт назариясидан бош мутахассис, фан доктори, Олий аттестация советининг аъзоси, мен учун домла ҳисобланадиган Иззат Султон ўрин олган эди. У бирон одам гапига жуда бўлмаса бошини ирғатиб, ё чайқаб муносабат билдирмади. Бу гапимни худо кечирсин, у бамисоли ҳайкалдек ўтирган эди, менинг ўша вақтдаги тасаввуримда. Мени бир оз ўйлангириб қўйган бир масала ҳам бор эди. Яқиндагина газеталарнинг бирида эълон қилинган мақолаларимдан бирида И. Султоннинг янги драмаси — «Имон» хусусида танқидий фикр билдирган эдим. Бироқ бу фикрнинг муҳокамада бирор зарари тегар деган ҳаёлда эмасдим. Қарийб икки соатга чўзилган йиғилиш ҳам охирлаб қолди. Энг охирида Иззат Отахонович Султонов сўз олди. Унинг фикри қисқа ва лўнда эди:

— Матёқуб Қўшжонов фан доктори бўлишга арзийди. Бу ишнинг амалга ошишининг икки йўли бор. Бири у яратган барча ишларни жамлаб ҳимояга қўйиш, бироқ у ҳали ёш. Олий аттестация комиссияси бунга рози бўлмайди. Иккинчиси, мана шу муҳокама қилинаётган бўлимларни бир ипга тизадиган 5—6 босма тобоқ иш тайёрлаб бериш. Ҳозирги туришида ишнинг бошидан охирига ўтадиган битта қизил ип йўқ. Демак, иш тарқоқ. Олий аттестация советида эътироз уйғотади, акс ҳолда — деб қолди.

Ҳамма жим. Мажлисни бошқарган Ҳомил Ёқубов Иззат Султон фикрини ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди. Чунки унинг сўзлари ҳал қилувчи ҳисобланарди. Ҳомил Ёқубов мажлисга яқун ясади. Иззат аканинг сўзларини ўзидан яна нималарнидир қўшиб маъқуллади. Охириги сўз менга берилди. Иззат Султонов нутқини эшитиб ўтиргандаёқ аниқ фикрга келган эдим. Ҳаммаларга «рахмат» сўзимни билдирганимдан кейин икки оғиз сўз билан жавоб бердим.

— Иззат Отахонович сўзлари тўғри, бироқ, 5—6 босма тобоқ иш ёзиб ўзимни ўзим такрорламайман, барча ишларимни йиғиб ҳимояга ҳам қўймайман. Янгича мавзу оламан ва янги иш ёзаман.

Мажлис аҳли бир-бирлари билан нималардир деб шивирлашди, кейин аста-секин тарқалишди. Сездимки, муҳокаманинг шу тарзда яқунланиши ҳаммани таажжубга солганди. Иззат Султонов нутқи орасида «Хамма зобитлар генерал бўлиши шарт эмас» деган иборани ҳам қўшиб қўйган эди. Институт олдига чиқдим. Иззат Отахоновични кутдим. Хамма қатори у ҳам чиқди. Менга кўзи тушди-ю, бир оз хавотирлангандек бўлди. Мен дедим:

— Иззат ака, генерал бўлишни орзу қилмайдиган зобит сизни уйга олиб бориб қўйса бўладими?

Иззат аканинг кайфияти бир оз ўзгарди.

— Бўлади, албатта, — деди.

Мен янги машина олган кунларим эди. Иззат акани уйигача олиб бориб қўйдим. У билан илиқ хайрлашдим.

Воқеанинг давоми қизиқ бўлди. Иззат аканинг ўзига хос хислатлари бор эди. Улардан бири шундай: бирон кимсага зиён-заҳмат етказдим деб ҳисобласа, унинг олдида, жамоат олдида ўзини оқлашга, бирор савй-ҳаракат билан ўз «айбини» ювиб юборишга уриниб қолар эди. Шахсан мен Иззат Султоновдан заррача зиён-заҳмат кўрган ҳисобламасам-да, у ҳар гал дуч келган йиғилишларда мен ҳақимда бирор илиқ сўз айтиб ўз хайрихоҳлигини билдириб қўяр эди. Одатда унинг гап-сўзлари шу тақлидда бўлар эди:

— «Фалончини кўринг, дерди менинг фамилиямни айтиб, — докторлик диссертацияси юзасидан танқидий фикр билдирган эдик, илк мавзудан кечиб юборди-да, бошқа мавзу олиб муваффақият билан ишляпти. Олим шундай бўлиши керак!» дер эди у.

Аслида ҳам шундай эди. Муваффақиятсиз яқунланган муҳокамадан сўнг ўз илмимга ишончим бўлган шекилли, янги мавзу — «Абдулла Қаҳҳор маҳорати» номи ишимни бошлаб юбордим. Институт раҳбарияти ҳам бу ишимга хайрихоҳлик билан қаради. 3 йил давомида ишни битказиб раҳбарим сифатида Иззат Отахонович қўлига топширдим. У ҳам тезлик билан ишни кўриб чиқди. Бирор мулоҳаза ҳам билдирмади. Муҳокамаси ҳам кўнгилдагидек ўтди.

Менинг ўзимда бирор иккиланиш бўлмаса ҳам жамоатчилик орасида ҳар хил ўй ва шубҳалар борлигидан хабардор эдим. Бу даврга, яъни 60-йилларнинг охирига

келиб Абдулла Қаххор оламдан ўтди. Бироқ Шароф Рашидов билан Абдулла Қаххор орасидаги зиддият оқаваси ҳамон бор эди. «Ҳимоя қандай бўлар экан? Шароф Рашидов томонидан бирор тазйиқ бўлмасмикин?!» — мана ўша даврдаги баъзи адабиётга алоқаси бўлган одамларнинг шубҳа ва хавотирлари. Шу боисдан ҳимоя ҳам ўта қизиқиш билан ўтди. Ҳимоя пайтида зал лик тўла эди. Бироқ бирор жиҳатдан тазйиқ сезилмади. Кўп ўтмасдан Олий аттестация комиссияси ҳам ишни тасдиқлади. Иззат Отахонович ҳамон ўз тамойилларига содиқ эди. Кунларнинг бирида қўнғироқ қилиб мени уйига чақирди. Тайёрланган ош ўртада, бир-икки хўплам коньяк ҳам бўлди. Мен кетишга рухсат сўрадим. Иззат ака ичкари кириб чиқди-да, «Филология фанлари доктори» деган дипломини қўлимга тутқазди. Бу воқеа 1971 йилда рўй берди.

Менинг иш суръатим ҳам ўша-ўша, йилига 10—15 мақола, баъзан битта-иккита китоб. 1974 йилнинг ноябрь ойларида кутилмаган бир воқеа рўй берди. Чарчоқ натижасими ё об-хаво таъсирими бир оз бетоб бўлиб қолдим. Докторлар «5—6 кун дори-дармон ичиб ётиш керак бўлади, юрагингиз чарчабди» дейишди. 3—4 кун ўтар-ўтмас невараларимдан бири чопиб келиб, ҳовлига меҳмон келаятганидан дарак берди. Улар орқали меҳмонни ичкарига таклиф қилдим. Қарангки, меҳмон ўзимизнинг Барот Бойқобилов экан. Аввалига мен бир оз ҳаяжонландим. Барот ёнимга ўтириб олиб ҳол-аҳвол сўради. Кейин оқ қоғозга ўралиб, оқ тасма билан боғланган тугунни мен томон чўзди.

— Буни Шароф Рашидов бериб юборди. Сизни излаган эдик. Бетоб деб эшитдик. Шу боисдан Шароф Рашидов сизга мана шу тугунни бериб юборди, — деди. Тугунни очдим. Ўрам ичидан иккита китоб чиқди. Бирида Шароф Рашидовнинг дастхати бор эди. Ўқидим. Унда менинг ҳақимда анча илиқ сўзлар ёзилган эди. Сўз орасида у мени «Азамат танқидчи» деб атабди. Сўзининг охирида... «Янги-янги китобларингизни тоқатсизлик билан кутаман» деган иборани ишлатибди.

Мен ҳам ҳаяжонда, ҳам ҳайратда эдим. Шароф Рашидов билан у ер-бу ерда кўпроқ одамлар орасида кўришиб, сўрашиб юрган бўлсам-да яқиндан мулоқотда бўлган эмас эдим. Кутилмаганда бу совға!

Республика раҳбарининг менга кўрсатган бу эҳтироми руҳимга сезиларли таъсир кўрсатди шекилли, 2—3 кун ўтар-ўтмас бетоблигимни ҳам унутдим, ўрнимдан туриб ишга тушиб кетдим...

Бир ойлар чамаси вақт ўтди. Хибзиддин Муҳаммад-хонов деган дўстим бўлар эди. Дўстим билан бир гал учрашиб қолдим-да, «Искандарнинг шохи бор» деганларидек, бўлиб ўтган янгилик хусусида ҳам гап очилиб қолди. Табиий у ҳам ҳаяжонланди ва сўраб қолди:

— Сиз нима қилдингиз?

— Ҳеч нима, ўз ишларимни қилиб юрибман, — дедим мен.

— Соддасизда, соддасиз! У одам сиздан жавоб кутади, сиз бўлсангиз бепарво юрибсиз, — деб қолди. — Мана телефон, ҳозироқ телефон қилинг, — деб телефон гўшагини қўлимга тутқазди. Қўнғироқ қилдим. Георгий Алексеевич Крайнов деган ёрдамчи телефонни олди. Ўзимни танитган заҳоти Георгий Алексеевич:

— Кутинг, мен сизни топаман, — деб жавоб берди чиройли ўзбек тилида.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас мен Шароф Рашидов ҳузурига чақирилдим.

Орамизда кизгин суҳбат бўлди. Ҳаёт ҳақида, адабиёт, ёзувчи ва адабиётчилар ҳақида. Гап орасида мени «Маъно ва мезон» номли китобим хусусида фикрлар эшитдим. Суҳбатимизда марказқўм котиби Оқил Умрзокович Салимов ҳам ўтирган эди. Ш.Рашидов мунаққид асари шундай бўлиши керак-да, деган иборани ҳам ишлатди. Хуллас, 40—50 дақиқа чўзилган бу суҳбатдан мен олам-олам таассуротлар билан чиқдим.

Мени алоҳида қувонтирган нарса шу бўлдики, яқиндагина Абдулла Қаҳҳор ижоди хусусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган бўлсам ҳам, хатто диссертацияда Шароф Рашидовнинг «Қўшчинор» романининг биринчи нашрига нисбатан айтган фикрларига бир оз эътироз билдирган бўлсам-да, Абдулла Қаҳҳор билан орамиздаги дўстлик, яна у ҳақда ёзилган илмий ишларим хусусида бир оғиз сўз ҳам ўртага чиқмади. Буни мен Шароф Рашидовнинг феъли кенглигининг нишонаси деб тушундим.

VII Боб

КУТИЛМАГАН ЛАВОЗИМ

Кунлар кетидан кунлар, ойлар кетидан ойлар ўтди. Йиллар ҳам ўтиб борар эди. Фан доктори бўлиш менга бурчим устига бурч қўшди. Иш суръатим илгаригига

нисбатан ҳам ошди. Ўзимга-ўзим талабни ҳам оширишга мажбур эдим. Қисқаси, илгаригига нисбатан иш маҳсулотим ҳам ошди. Бу ўринда бир нарсани қўшиб ўтишни лозим кўраман. Фан доктори баҳонаси билан янги мавзу устида ишладим. Бироқ уни мен диссертация ёзаман деган мўлжалда қилмадим. Мен илмий монография талаблари асосида иш кўрдим. Диссертация талабларига мувофиқ керак бўлган кириш ва хулосани кейин ёзиб монография шаклидаги ишга улаб қўя қолдим. Демак, мен учун иш янги-янги мақолалар, янги-янги китоблар ёзиш энг мукаддас иш эди. Шундай бир пайтда вазият ўзгарди.

1975 йилнинг февраль ойида республикаимиз раҳбари, шахсан Шароф Рашидов таклифи билан менинг институтга раҳбар бўлишим бу ишга ташаббускор бўлган бирикки одамдан бошқа ҳеч ким тасаввур ҳам қилмаган, хаёлига ҳам келтирмаган эди. Гап ўзимга келганда бу хилдаги ўзгариш мавхум ибора билан айтганда «етти ухлаб бирор марта тушимга ҳам кирмаган». Одатдагидек Иззат Султон ибораси билан айтганда, кўчада адашсам институтга келардим...

Ишим асосан уйдаги кутубхонамда бўлар, шу муносабат билан бир воқеани эслайман. Марказқўмда одатдагидек тасдиқдан ўтганимдан кейин:

— Сиз энди директорсиз. Эртаси соат 10 ларда институтда бўлинг, — дейишди марказқўмнинг масъул ходимларидан бири.

— Мен ҳеч вақт соат 10 да институтга борган эмасман, шубҳали бўлиб қолади, — дедим.

— Бўлмаса 12 да боринг, — деб буйруқ беришди. Мен ишлаётган «Адабиёт назарияси» бўлими асосан қизжувонларга тўла бўлиб, чой ичиб ўтиришган экан. Гап орасида қизлардан бири менга мурожаат қилиб:

— Билмайсизми, ким бизга директор бўлади? — деб сўраб қолди.

— Мана, директор олдингизда ўтирибди, — деб кўрсаткич бармоғим билан кўкрагимга ишора қилдим.

— Қўйсангиз-чи, сиздан ҳам директор бўлибдими, қаёқдаги гапни гапирасиз, — деб устимдан роса қулишди. Уларга қўшилиб мен ҳам кулдим.

Ўша куни институтга кетаётиб, Яшин ака билан учрашган эдим. У уйда бир оз бетоб экан. Қисқа хабар тариқасида Марказқўмда бўлиб ўтган гапни айтиб бердим. Менинг гапларимни у диққат билан эшитди, эшитдию, анча вақт сукут сақлаб ўтириб қолди. Бир оздан кейин менга назар ташлаб:

— Майли, бу ернинг (яъни институтнинг) иши оғир, мен сизга ёрдам бераман. Билла ишлаймиз, — деди у.

Яшин аканинг «Майли» деб сўз бошлашида маъно бор эди. У пайтларда Яшин ака маданият, қисман адабиёт, илм соҳасида ҳам ҳал қилувчи овозга эга бўлган йирик раҳбар эди. «Майли» дегани «Бўлари бўлибди», — дегани эди. Табиий, унинг бу жиҳатдан ўз режалари бор эди. Бу режалар «миш-миш» бўлиб тарқалган эди ҳам. Демак, унинг режалари барбод бўлди. Сукут ва «Майли» сўзининг маъноси шунда эди.

Шундай қилиб мен, оддий бир илмий ходим, Тил ва адабиёт институтининг директорлик курсисига ўтирдим.

Институтнинг шарт-шароитларига, ундаги илмий мухитга ҳавас билан қараганим хусусида олдинги бетларда баъзи фикрларни айтган эдим. У жойлар, яъни 50-йилларга нисбатан институтда қатор ўзгаришлар бўлгани ҳам маълум эди.

Илгаригига нисбатан институт кўлам жиҳатидан анча кенгайган эди. Ходимлар сони ҳам аввалгидан кўра 3—4 баробар ошган. Фан номзодлари сони ҳам кўпайиб тўлишган, ҳатто бир неча фан докторлари ҳам йирик-йирик бўлимларни бошқарадиган бўлган эди. Адабиёт назарияси бош мутахассиси Иззат Султонов ўзи бир олам эди. Эндигина тузилган «Адабиёт назарияси» бўлими олдида катта вазифалар турарди. Юқорида айтганимдек, Иззат Султон шу бўлимни бошқарарди.

Умрини халқ оғзаки ижодига бағишлаган, фақат республикада эмас, балки номи Москвалик йирик фольклоршуносларга ҳам маълум бўлган Ходи Зариповнинг йиғиб кетган, йиғиб жамғарилган, вилоят ва қишлоқлар бахшиларидан ёзиб олинган маълумотларни умумлаштириш, зарур тафсилотлари билан ўрганиш учун бутун бир институт меҳнати арзигуликдир.

Бугун «XX аср ўзбек адабиёти» деган бўлим илгари «Совет адабиёти» номи билан аталарди. Бу бўлим институтнинг негиз бўлимларидан ҳисобланиб, 1917 йилдан кейинги давр адабиётини тадқиқ этиш, хусусан ўша давр адабиёт тарихини яратиш шу бўлим зиммасида эди. Шунга яраша етук адабиётшунос олимлар ҳам шу бўлимда жамулжам эди. Буларни ўша даврнинг етук адабиётшунос олими Ҳомил Ёқубов бошқарарди. Эсимда, кўп баҳс ва мунозаралар билан 2 жилддан иборат «Ўзбек совет адабиёти очерклари» яратилди. Табиий, ўша даврда бу тадқиқот ўзбек адабиётшунослигининг катта ютуғи ҳисобланди. Эндиликда бу ишнинг қай даражада ижодий ус-

лубда ёзилгани маълум бўлиб турибди. Ҳозирги вақтда у давр тарихини мукамалроқ услубда яратиш вазифаси турар эди. Бу ўринда ҳам кўпгина баҳсли ва мунозарали муаммолар йўқ эмасди. Улардан энг мураккаби у пайтларда ўрта меъёрда шоир ва ёзувчилар сони анча кўп бўлиб, уларнинг ҳар бири тарихдан юкори ўринни эгаллаш учун ҳаракат қилишар эди. Аммо илм ва объектив қарашлар бунга йўл беравермас, шу боисдан институт ишидан нолийдиганлар ҳам кўп бўлар эди.

Шундай қараганда, тилшунослик илми адабиётшуносликка нисбатан жўнроқ бўлиб кўринади. Бироқ тилшунос олимлар орасида жангу жадаллар хийла мураккаб эди. Фонетикадан тортиб то илмий грамматикагача ўзларини етук мутахассис ҳисоблаган олимлар умумтил топиша олмай, бирининг қараши иккинчисиникига тўғри келмай, аксарият ҳолларда режалаштирилган ишлар ўлда-жўлда қолиб кетаверарди.

Булар ҳаммаси институт раҳбари зиммасига катта масъулият юклар ва уларни маълум бир изга солиб, адабиётшунослик ва тилшунослик бўйича етук асарлар яратиш вазифасини кўндаланг кўярди. Раҳбарликни бўйнимга олганимдан кейин вазифалар катта харсангтошдек оғир кўринарди, менга.

Эсга олиш мумкин бўлган бошқа баъзи муаммолар ҳам бор эди, у давр институт ҳаётига боғлиқ. Улардан бири илмий кадрлар масаласи эди. Бу масаланинг ҳам икки томони борлиги маълум. Бир томони шундан иборат эдики, институт илмий ходимлари орасида иш берадиганидан иш бермайдигани кўпроқ бўларди. Институтнинг бугун қулгу уйғотадиган, бироқ объектив ҳақиқатга яқин номи бор эди. Уни «Катталарнинг қиз ва хотинлари макони» дердилар ўша вақтларда. Дарҳақиқат, иш бермайдиган, кунини ора-сира институтда кўриниб кетиш билан ўтказадиган қиз-жувонлар сони керагидан ортиқча эди. Бундайлар эркак илмий ходимлар орасида ҳам учраб турарди. Демак, институтни қобилиятли ёш истеъдодлар билан бойитиш имкониятлари ўта чекланганди.

Бу ҳолга қарши чоралар излаб танлов ўтказиш йўллари билан кадрларни йиғиш масаласини ўртага қўйиш менинг олдимда турган муҳим вазифалардан бири бўлди. 2—3 йил ичида бу соҳада анча ишлар амалга оширилди, институтга бирмунча истеъдодли ёшлар жалб қилинди. Уларнинг аксарияти бугун адабиётшунос ва тилшуносликда номи чиққан етук олимлар даражасидадир.

Бугун кулгили бўлиб кўринадиган бошқа бир ҳолат ҳам бор эди. Бу раҳбар кадрлар тайинлаш масаласи билан боғлиқ. Бир неча йил Тил ва адабиёт институтини фалсафа фанлари доктори Қўчқор Хоназаров бошқариб турди. Аслида у ёмон одам эмас эди. Ўзи танлаган фалсафа фани тараққиётида ҳам ўрни бор эди. Бироқ соф фалсафа билан тил ва адабиёт фани орасида осмон билан ерча фарқ борлиги маълум-ку! Бошқа бир нарса бундан ҳам кулгили эди. Узоқ йиллар давомида олдин Академияда ижтимоий фанлар бўлимини, кейин институт директори, кейин яна ижтимоий фанлар бўлимини қорақалпоқ адабиётшунослиги мутахассиси М.Нурмухаммедов бошқариб турди. Унинг ўзбек тили ва адабиёти хусусидаги тасавури эндигина олий ўқув юртини тамом қилган ёш мутахассис даражасида эканлиги ҳаммага аён эди. Қизиқ, бирор кимё соҳаси бўйича мутахассисни физика ёки математика институтига раҳбар қилиб белгилаш кулгили ҳол. Бироқ Тил ва адабиёт институтига бошқа соҳа мутахассисини раҳбар қилиб тайинлаш нимагадир ўша пайтларда ҳеч кимда эътироз уйғотмаган. Шундай бўлгач, Академияда тил ва адабиёт соҳаси узоқ йиллар қаровсиз қолиб кетди. Бу соҳа хусусида ким нима деса, шуни деди, нима қиламан деса, шуни қилди. Бу ҳол тилшунос ва адабиётшунослар бошига кўп мушкулотлар ёғилишига сабаб ҳам бўлди.

Раҳбарлик курсисига ўтирганимдан кейин, баъзилар балки ғараз билан, баъзилари беғараз «институт тарихида директорлар 2—3 йилдан кўп ўтирган эмас, сизга эса муваффақиятлар тилаймиз» — деганлар бўлди.

Бироқ билар эдимки, институтда ҳаётини илмий ишларга бағишлаб, институтни худди ўз уйддек ҳисоблайдиган ходимлар кўп эди. Мен учун ўшалар асосий суянчиқ бўлди.

Иш бошлаган кунларимдаёқ хузуримга икки йигит кириб келди. Ўзларини тегишли идорадан эканларини билдириб, мени янги вазифа, янги ишонч билан қуюқ табриклашди. Кейин институтимиз бевосита мафкура билан боғлиқ эканлигидан огоҳлантириб, эҳтиёт бўлиш кераклиги, жамоа орасида ҳар хил одамлар борлиги хусусида одоб доирасида, бироқ қаттиқ топшириқ маъносида кўрсатмалар беришди. Иш энди бошланади, шекиллик, ўйладим мен. Кўп ўтмасдан катта олим Эрик Абдуллаевич Каримовнинг «Развития реализма в узбекской литературе» деган рус тилида китоби чоп этилдию, унда мафкурага тўғри келмайдиган гаплар ўтиб кетгани хусусида

миш-мишлар тарқалди. Тезлик билан бу миш-мишларга чек қўйиш керак эди. Бу ишнинг бирдан-бир чораси китобни муҳокама қилиб масалани ойдинлаштириб қўйишдан иборат эди. Тезкорлик билан китоб ўрганилди. Илмий Кенгашда муҳокамага қўйиладиган бўлди. Докладчи қилиб филология фанлари доктори Абдуқодир Хайитметов тайинланди. Муҳокамада айрим жузъий камчиликлар тилга олинди-да, китобнинг умум мазмуни маъқулланди. Ушбу сатрларни ёзиш мақсадида Эрик Каримовнинг мазкур китобини яқинда варақлаб чиқдим. Китоб нашр қилинган 1975 йилларда адабиётимизнинг XX аср бошларидаги реализм анъаналарига тегишли бу фикрларни айтиш учун муаллифнинг довюрак олим бўлиши, уни чоп этган нашриёт ниҳоятда мардлик кўрсатгани, ниҳоят Илмий Кенгаш ҳам ўз кучи ва илмига нисбатан ишонч билан иш тутганига қойил қолдим. Китобнинг нашр қилиниши ўзига хос бир жасорат бўлган экан, деб тушундим.

Китобда Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлонийлар хусусида анча батафсил маълумотлар берилган, уларнинг айрим асарлари тафсилотлари билан чуқур таҳлил қилинган, XX аср реализм адабиётини бошлаб берган йирик санъаткор адиблар экани исбот қилинган экан. Улар қаторида Ҳамза ва Айнийлар ҳам, уларнинг ўзига хос адабиёт тараққиётига қўшган ҳиссалари ҳам четлаб ўтилган эмаслигини англадим.

Масалани шу тарзда қўйиб, бутун бир монография эълон қилиш ўша давр вазиятини ҳисобга олганда жасоратдан бошқа нарса эмаслиги бугун алоҳида сезилиб турибди. Қани иложи бўлса, бу китобни институт ўзбек тилига таржима қилиб қайта чоп этса! Энди ишонч билан айтиш мумкинки, Эрик Каримов бу китоб билан ўзига ҳайкал қўйиб кетибди. Бу китобнинг чоп этилишига Илмий Кенгашнинг унга нисбатан ижобий баҳо бериши тегишли идораларни безовта қилиб қўйди шекилли, бундан кейин шундай воқеалар рўй берди.

Кунларнинг бирида катта бир папкани кўтариб Солих Қосимов ҳузуримга кирди. Одатдагидек мен уни ҳурмату эҳтиром ила кутиб олдим. Бу олим ҳақида олдинги бетларда озгина маълумот берган эдим. Уни мен кўпдан буён биламан, мен университетда талабалик даврларимда у декан ўринбосари эди. Шу билан баробар бизга дарс ҳам берган, Хоразмий ва унинг «Муҳаббатнома»си хусусида диссертация ҳимоя қилган, маърузаларни ҳам асосан ўша шоир ижоди атрофида тузарди. Ҳол-аҳвол

сўрашдик, менинг талабалик, унинг домлалик вақтларини эсладик. Кейин у ўз дардига ўтди. Менга у нимагадир ўзининг камтар ва камсуқумлигиданми бўлса керак, «дўстим» деб мурожаат қиларди.

— Дўстим, деб гап бошлади у, — мен кейинги пайтларда архивдан чиқмасдан ишлаб ўтирибман. Мени кўпроқ XX аср бошларидаги адабий жараён қизиқтиради, тўғрироғи жадиализм.

Гапини бўлди-да, папкани титкилаб, бир неча саргайиб кетган қоғозларни олдимга қўйди. Улардан бир бети Ҳамзага тааллуқли бўлиб «Яша Турон» деб аталарди. Мазкур шеър ҳақида у ер-бу ерда баъзи фикрларни эшитиб юрсам-да, бу ҳужжатни биринчи кўришим эди.

У изох беришга ўтди: — Бу ноёб нарса, «Яша Шўро»нинг асл матни мана шу, — деди у. Менда шубҳа йўқ эди. Кейин ўз таклифини баён қилди. Жадиализм ҳақида кўп материал йиғиб олганини билдириб:

— Рухсат бўлса шу мавзуга тегишли доклад қилсам илмий Кенгашда, — деб қолди. Таклиф менга маъқул бўлди, илмий котибни чақириб, бирор илмий кенгашга режалаштиришни сўрадим, у ҳам рози бўлди. Кунлар ўтди. Илмий кенгаш чақириладиган бўлди, режалар рўйхатида Солиҳ Қосимов доклади ҳам бор эди. Илмий кенгашнинг бошланишига 2 соатлар чамаси қолганда қўнғироқ бўлиб қолди. Телефон гўшагидан дадил овоз эшитилди: — Жадиализм хусусидаги докладнинг матнини бизга юборинг, кейин бошқа кенгашларда муҳокама қиларсизлар, — деди овоз эгаси юмшок, бироқ буйруқ оҳангида.

Шундай қилиб Солиҳ Қосимовнинг жадидаларга тегишли доклади бошқа кенгашга кўчирилди. Кейин ҳам бир неча гал мазкур доклад режалаштирилиб, ўша воқеа такрорланаверди. Бу масаланинг сабабини сўраб бирор жойга мурожаат қилишнинг иложи йўқ эди. Масаланинг қўнғилсиз жойи шу бўлдики, Солиҳ Қосимов 90-йилларнинг бошларида тўсатдан вафот этди. Бугун Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти вазифасини бажарётган (2000—2006) филология фанлари доктори Т.Мирзаев ўша доклад матнини топиб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига мақола қилиб тайёрлаб берди ва матн газетада тўла бир саҳифа ҳажмида чоп этилди. Бунгача ўзига йўл тополмаган матн асосидаги мақола кўпгина газетхонларни хушнуд қилди ва Солиҳ Қосимов меҳнати бекор кетмаганидан ишонч ҳосил қилдилар. Бу тоталитар мафқурасининг қўриқчилари бўлмиш ташкилотнинг институт ишига аралашиб, қилган зарарли

хатти-ҳаракатларидан бир шингили, холос. Йириклари ҳақида фикримизни кейинроқ батафсил давом эттириш истагимиз бор. Бирор тараққий этган мамлакат йўқки, унда илм-фан алоҳида эътиборда тутилиб рағбатлантирилмаган бўлса. Тоталитар мафкурага асосланган шўролар таркибида ҳам зарур пайтларда илмий рағбатлантириш ҳаёт зарурати ҳисобланган.

Одатда илмий-текшириш институтлари илмий ходимларини таъминот қилиш жиҳатдан уч даражага: биринчи, иккинчи ва учинчи даражаларга ажратилган бўларди. Тил ва адабиёт институти иккинчи даражали институт эди. Умуман Собиқ иттифоқ даврида ижтимоий фанларга тегишли институтлар асосан шу хилда, иккинчи даражали ҳисобланар эди. Бирор иттифоқчи республикада ижтимоий фанларга тегишли илмий-текшириш институти биринчи даражали бўлса, бу ҳам фавқуллоҳда бир ҳол бўлиб, хатто ажабланарли ҳол ҳисобланарди. Русларда бир мақол бор: «Взявшись за гуж, не скажи, что не дюж». Ушбу ибораларни сўзма-сўз таржима қилиш қийин. Шу боисдан маъносини айтиб қўяқолай: «Қийин ишга қўл урма, қўл урганингдан кейин қийин экан дема».

Директорлик курсисига мен шунчаки ҳавас учун ўтирганим йўқ. Юқорида айтганимдек, орзу ҳам қилганим йўқ. Энди бу курсига ўтирдимми, ўзимнинг жонимни ҳам, илмимни ҳам аямасдан нималардир қилишим керакки, илмий ходимлар шунга яраша ўз куч ва ғайратларини илм олдида турган вазифаларга тўла равишда бағишласалар. Бу ишнинг бош калити меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси бўлиб кўринди, менга.

Яна бир халқ мақоли бор. «Осилсанг, баланд дорга осил» дейилади унда. Рағбат даражаси менга энг баланд шох бўлиб кўринди. Бу ишга илк қўл урган пайтларимда унинг битиб кетишига кўзим ҳам етмаган. Бу ўринда характеримдаги бир хислатни ҳам қўшиб ўтай. Ақл-идрокнинг қай даражада муҳим эканини биламан. Бирок ҳаётдаги кўпгина жиддий қадамлар таваккалга асосланган бўлади. Яратганга минг-минг маротаба шукрлар бўлсинким, таваккал билан бошлаган ишларим самарасиз ўтиб кетмаган.

Таваккал билан бошлаган ишларим амалга ошгач, хайратланган пайтларим ҳам кўп бўлган. Бу ҳам Яратган берган катта имтиёз ва марҳамат бўлса керак.

Шундай қилиб, мен учун олий мақсадни амалга ошириш ниятида қабул сўраб, ўша пайтлар республика раҳбари Шароф Рашидов ҳузурда бўлдим. Баъзи бир май-

дарок масала юзасидан фикр алишганман, кейин тиззаларимнинг титрашига чидам бериб, катта мақсадимни баён қилдим. Шароф Рашидович бир зум жим қолдилар. Билдимки, бу ишнинг йўлларини изляптилар. Бир маҳал менинг папкам томон кўз ташладилар. Нималарингиз бор? — деб қолдилар. Бу сўзларни эшитган заҳотим тиззаларимнинг титраши тўхтагандек бўлди. Мен хиёл қалтираган қўлларим билан папкамни очдим-да, тайёрлаб борган ҳужжатларимни у кишининг олдига чўздим. Шароф Рашидович ҳужжатларни бир қатор кўздан кечирдилар-да, биринчи бетнинг чеккасига ёздилар. Илғаб олишим қийин бўлди: «Хат тайёрлансин!» деган сўзлар ёзилди деб чамаладим. Ҳужжатларни у ёрдамчиси Георгий Алексеевич Крайнов томон чўзган эдилар.

— Хўп бўлади, Шароф Рашидович! — деган сўзларни эшитдим. Гапим тамом эди, мен кетишга рухсат сўрадим. Илиқ хайрлашдик. Билар эдимки, у киши «баланд шохдан осилишни» мўлжаллаганларни хуш кўрар эди. Шароф Рашидов хузуридан мен юриб эмас, ўзимни кушдек енгил сезиб учиб чиқдим, шу ҳолатда иш жойимга етиб келдим. Хаётимда бахтли кунларимдан бири эди бу кун!

Бир ҳафта ўтар-ўтмас Георгий Алексеевич Крайнов кўнғироқ қилиб, чиройли ўзбек тилида:

— Хатни жўнатдим. Бир нусхаси Москвада ўзбек ваколатхонасида бўлади, — деди. — Бу ёғи ўзингизга боғлиқ, — деб ҳам қўшиб қўйди.

Бу янгиликлардан хабардор қилиб қўяй деб ўша вақтлардаги Академиянинг президенти Обид Содиқовнинг қабулига кирдим. Кўпдан бери у киши билан таниш-билиш бўлганимдан доим у мени яхши қабул қилар ва анчамунча суҳбатлашиб ўтиришни ҳам хуш кўрарди. Суҳбат бошлаганидан бир оз кейин мен бошлаган янгилгим ҳақида ахборот бердим. У ҳар гал менга мурожаат қилганда, ёшим анча кичик бўлишига қарамасдан, дўстим деб сўз бошларди. Бундан мен фахрланиб юрардим. У менинг ахборотимни эътибор билан эшитди. Эшитди-ю, одатдагидек йирик, чиройли тишларини кўз-кўз қилаётгандек бўлиб, қаҳ-қаҳ отиб қулди. Одатда унинг кулгиси бутун кабинетни жаранглатаётгандек сезиларди менга.

Бирпасдан кейин кулгини тўхтатди-да, жиддий қиёфага кирди. — Дўстим, яхши иш бошлабсиз, лекин менда ортиқча пул йўқ, — деди. У «йўқ» сўзини алоҳида урғу билан таъкидлади.

Стол четидаги тугмани босди-да, котиба орқали мо-

лия бошлиғи Ефимовни чақиртирди. Ефимов мулойим, хушмуомала одам эди. Унинг гаплари доим кескин ва аниқ бўларди. Обид Содиқович Ефимовга мурожаат қилиб хиёл жилмайди-да, мен томон ишора қилиб: –Бу кишининг ишларидан хабарингиз борми, даража масаласини кўтарибди. Шароф Рашидович рози бўлибди, — деб қолди. Ефимов бош чайқади: — Пул йўқ, — деди. Олдидаги блокнотини варақлади-да, нималарнидир ҳисоблади. Обид Содиқовичга назар ташлаб: —Агар шу иш битадиган бўлса, институтдан 28 та ходимни бўшатиш керак, — деди. Обид Содиқович ундан назарини олди-да, менга мурожаат қилиб:

— Эплай оласизми бу ишни? Баъзан бир одамни ишдан бўшатиш қийин бўлади-ю, 28 кишини қандай ва қаёққа ҳайдайсиз, — деди ва ўзини чуқур ўйга кетган киёфада кўрсатди. Менга дарров жавоб келавермади. Анча вақт жим қолдим. Улар иккаласи ҳам мендан нимадир кутардилар. Охирида сўз келди. О.Содиқовичга назар ташладим-да: —Бу ишлар осон битмайди. Балки бир йил чўзилар, — деб вазиятни юмшатишга ҳаракат қилдим. Бироқ бу билан ҳам вазият юмшамади.

— Дўстим, бир-икки йилдан кейин ҳам пул бўлмайди. Ефимовга қаради-да: —Бу кишининг айтишича, 60 минг сўм керак экан. Бу озмунча пул эмас, — деди.

Мен яна жим қолдим, ўйладим-да: —28 кишини ишдан бўшатишга розиман, — дедим.

Бу жавобимга Президент ҳам ҳайрон, Ефимов ҳам ҳайрон бўлишди. Вазият юмшагандай бўлди. Охирги сўзида Обид Содиқов деди:

— Ўйлаб кўринг, дўстим. Одамларнинг тақдири ҳақида гап кетаяпти.

— Ўйладим, яна ўйлайман, дедим-да, чиқиб кетишга рухсат сўрадим. Бу суҳбат ҳам шаклан, ҳам мазмунан оғир суҳбат эди. Бироқ мен Президент кабинетидан чиқиб кетар эканман, бу оғирликни кўп ҳам ҳис қилавермадим. Президент олдида қандай кирган бўлсам, шундай чиқиб кетдим. Ниятимдан қайтишга заррача асос йўқдай бўлиб кўринди, менга.

Шундан кейин бўзчининг моксидек, Москвага қатнашим бошланди. Шу ишнинг битиб кетишига қандайдир ички ишонч бор эди, менда. Москвага биринчи гал борганимда домлам М. Храпченкога кўнғироқ қилдим. Бу гапларни бор тафсилотини унга тушунтирдим. У менинг гапларимни эътибор билан эшитди. Эшитди-ю, — мушкул ишни бошлабсан, — деди.

Домлам бу ишларга алоқаси бор одам эди. У собик Иттифоқ фанлар академиясининг Ижтимоий фанлар бўлимини бошқарар, академик секретар ҳисобланарди. У телефонда — Менинг олдимга келиб кўзга ташланиб юришининг кераги йўқ. Мен сенга (у мени доим сенсирарди) қаерга бориш, кимга учрашиш ва нималар дейиш, масалани қандай қўйишни телефонда айтиб тураман, — деди.

Менинг эшикма-эшик юришларим, идорама-идора қатнашларим ўша кунданок бошланди. Бирини топсам, иккинчисини тополмайман. Бир жойдан ишим битса, иккинчи жойдан битмайди. Зарурат бўлса, Тошкентга қайтаман, бу ёқдаги ишларимни битказиб, яна Москва томон йўл оламан. Бу дарбадарчилик-тиламчилик қарийб б ой давом этди. Кўп ишларим битди. Масалани ҳал бўладиганга ҳам чиқардим ўзимча. Октябрь ойлари эди. Анча тинчиган ҳолатда Тошкентга келдим. Октябрь ойининг ўрталарида қандайдир бир иш билан Шароф Рашидович ҳузурида бўлдим. У хиёл маъюслик билан — Ишингиз тўхтади, молия министри тўхтатди. Хавотирим ҳам бор эди. Рябованинг қўлида тўхтади. Бу йил бугдой хосили яхши бўлмади. Мамлакатнинг аҳволи бир оз оғир, ишингизнинг тўхтаганининг сабаби шу. Бу ишни келгуси йил янгидан бошлаймиз, — деди Шароф Рашидович.

Юқорида мен ўзимнинг таваккалчилигим ҳақида баъзи фикрларни айтган эдим. Шароф Рашидовичдан бу гапларни эшитдим, бироқ қандайдир ўзимга номаълум хис-туйғулар менга суянчиқ бўлиб тургандек эди. Шунга биноан бўлса керак, бу хабар мен учун қай даражада оғир бўлмасин, бироқ умидсизланмадим.

Тахминан бир ойча вақтлар ўтди. 1977 йилнинг ноябрь ойининг бошлари эди. Мен ўзимнинг хизмат ўрнидаман. Ички телефондан кўнғироқ бўлиб, гўшакни кўтардим. Гўшакда Обид аканинг овози эди.

— Дўстим, табриклайман, — деди у алоҳида урғу билан. Ҳозиргина Ш.Рашидович телефон қилди, институтингиз биринчи даражага сазовор бўлибди. Кейин чиқарсиз, ҳисоб-китоб қилармиз, — деди-да, гўшакни қўйиб қўйди. Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим, албатта. Менинг шу даражада руҳим кўтарилган эдики, гўё икки томондан қанот чиқибди-да, кабинет ичида учиб юрибман. Кабинетда хурсандчилигимни ичимга сиғдира олмай, ҳар томонга қадам ташлар эканман, яқиндагина Ш.Рашидовичнинг ишингиз битмади, деган сўзлари эсимга тушди. Воқеанинг бу даражада тезлашганининг сабабларини ўйлаб кетдим. Ўйладиму, хулосага келдим. Шароф Рашидович

шу бу йил ноябрда 60 ёшга тўлди. Пахта ҳосили ҳам бу йил ҳар йилгидан яхши кўрсаткич билан якунланди. Шу муносабат билан Республика раҳбарига иккинчи бор қаҳрамонлик унвони берилди. Тахмин қилдим, ҳар томондан табриклар бўлган, албатта. Жумладан собиқ СССР молия министри ҳам табрик учун Ш.Рашидовичга қўнғироқ қилган. Бу хилдаги шахслар орасидаги табрик 2 оғиз сўз билан тамом бўлмайди, албатта. Назаримда, министрнинг ўринбосари Рябова сталининг бир чеккасида қолиб кетган Тил ва адабиёт институтининг даражасига тегишли ҳужжатлар ҳам орага тушган бўлиши табиий. Билардимки, Ш.Рашидович республика ҳаётига тегишли ҳар бир имкониятдан фойдалана оладиган раҳбар эди. Демак, у пайтдан фойдаланган, Рябова республика раҳбарининг бу илтимосини рад қила олмаган. Унинг илтимосини бажаришга ваъда берган. Шундан кейин Ш.Рашидович ишни битди ҳисоблаб, масаланинг ҳал бўлгани тўғрисида, бу ишнинг кетига тушганларни тезроқ хурсанд қилиш мақсадида академияга хабар берган. Бу тахминларга менинг асосим бор эди. Гап шундаки, институтни биринчи даражага ўтиш ҳақидаги ҳукуматнинг қарори тахминан бир ярим ойлардан кейин Тошкентга етиб келган. Демак, масала оғзаки ҳал бўлган, кейин бир ой, бир ярим ой чамаси вақтлар ўтганидан кейин меҳнат вазирлигининг қарори билан тасдиқланган. Хушхабарни институт жамоасига тезроқ етказишни чамаладим-да, илмий кенгашни йиғдим ва бўлган воқеани баён қилиб бердим. Кўрдимки, илмий кенгаш аъзолари ўзимга нисбатан ҳам хурсандчилик билан қарсақлар чалиб қабул қилишди. Бунга асос ҳам бор эди. Биринчидан, институтнинг биринчи даражага кўтарилиши ҳар бир ходим учун катта обрў эди. Қаерда ишлаяпсан десалар, биринчи даражали Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимиман дейишнинг йўриғи бошқача эди. Бундан ташқари моддий жиҳатдан ҳам сезиларли имтиёзи бор. Ҳар бир илмий ходимнинг маошига 60—70 сўм қўшиларди. 60—70 сўмга у вақтларда бир қўй берарди. Бундай имтиёз ҳар бир ходимни хурсанд қилмасдан қолдирмасди, албатта. Илмий кенгашда бошқа бир масалалар ҳам муҳокама қилинди. Кенгашдан кейин мен ён дафтаримни кўлимга олиб академия Президенти ҳузурига шошилдим.

Президент О.Содиқов очик чеҳра ва ўзига ярашиб тушадиган қаҳқаҳа билан қабул қилди мени, — Келинг, дўстим, — деди у. Бу галги «дўстим» сўзида қандайдир хайрихоҳлик оҳанги бор эди.

— Мехнатини қилдингиз, ниятингизга ҳам етдингиз, қойилман, — деди-да, мени яна бир қаҳқаҳа билан мукофотлади. Бошқа гапларни ортиқча билди, шекилли, стол четидаги тугмачани босиб Ефимовни чақиртирди. Бир зумда Ефимов ҳам папкасини қўлтиқлаганича кириб келди. Унинг ҳам бу гаплардан хабари бор, шекилли, анча чехраси очиқ эди. Обид Содиқович унга мурожаат умидида:

— Анави 18 минг сўм ёнига яна қўшингда, 40 минг сўм қилиб бу кишининг даражасига ажратинг.

Ефимов нимадир демоқчи бўлди. Обид Содиқович унинг сўзларини бўлиб тўхтатди-да:

— Менинг айтганимни қилаверинг, — деди. Менга назар ташлаб: — Кераги 60 минг, биласиз-а, қолганини ўзингиз тўғрилайсиз. Чўнтагингиздан бўлса ҳам, — деди-да, яна бир гал одатдагидек қаҳқаҳа урди. Мен раҳматлар айтдим. Бир зумда бу ҳақдаги илк бор суҳбатларимиз эсимга тушиб кетди. «Пул йўқ, пул» деган Обид аканинг сўзлари қулоғимда янгитдан янграгандай бўлди. Пул бор экан-у, деган фикр хаёлимдан ўтди. Хаёл сурганимни сезиб қолди шекилли, О.Содиқов яна менга назар ташлаб:

— Бу охирги пул бирор эҳтиёж учун, бирор фавқуллода зарурат учун сақлаб турилган пул. Сизга насиб қилган экан-да, — деб яна бир гал хушҳоллик билан қаҳқаҳади.

Мен раҳматлар айтиб, шунга яраша иш қилажағимизни ваъда қилиб, хайрлашиб Президент кабинетидан чиқдим.

Кўп ўтмасдан тадбир бўлди. Садриддин Айнийнинг 100 йиллик юбилеи нишонланди. Москвадаги Колонна залида йиғилган катта мажлиснинг хайъатида домлам М.Храпченко билан ёнма-ён ўтириб қолдик. Секинроқ унинг қулоғига шивирладим:

— Михаил Борисович, институтнинг биринчи даражаси ҳақидаги масала ҳал бўлди, — дедим. У қўлимни маҳкам қисиб табриклади-да:

— Хабарим бор, фақат бу гапларни секин гапир, ҳеч кимга ошкора қилма, билиб қолишса бошқа республикадаги институтлар ҳам ҳаракатга тушиб қолади, — деди.

Шу заҳотиёқ, менинг хаёлим яқин ўтмишга кетди. Ўшанда Храпченконинг академияда кўп кўзга ташланаверма, нима гапинг бўлса телефонда айтиб тур, деган гапи эсимга тушди.

Бундан кейинги ишлар анча енгил кўчгандай бўлди. Институтнинг раҳбари сифатида танловни оширишга

ҳақли ҳисобладим ўзимни. Танлов ишлари кучайтирилди. Номига илмий ходим бўлиб, ўринларни банд қилиб иш бермай юрган илмий ходимларнинг кўпчилиги ўз ихтиёри билан ўзларига бошқа иш излаб қолишди. Шу муносабат билан институтга зарур бўлган 60 минг сўмлик зарурат ҳам жойига тушди. Гап фақат бунда эмас, гап кўпроқ илмий ишларнинг керагича йўлга қўйилишида эди. Баъзи кишилар талабни тўғри тушунишди. Т.Мирзаев раҳбарлигида фольклор бўлими бирин-кетин халқ дostonларини эълон қила бошлади. Бу жиҳатдан ўзбек адабиёти тарихи бўлимига тегишли ишларни алоҳида қайд қилишни истардим. Маълум эдики, филология фанлари доктори Абдуқодир Ҳайитметов бошқараётган бу бўлим ўта мураккаб, бироқ шарафли бир ишни, ўзбек мумтоз адабиётининг 5 томлик тарихини режалаштирган эди. Менинг қойил қоладиган жойим шу эдики, А.Ҳайитметов ўз бўлимида барча илмий ходимларга ибрат бўларлик интизом ўрнатганди. Ҳар бир ходимнинг бажарган иши ва бажарадиган иш ҳажми унинг қаттиқ назоратида эди. Шу муносабат билан унинг бўлимидаги ҳар бир илмий ходим қатъий масъулият билан қарар эдилар, ўз ишларига. Бундан ташқари А.Ҳайитметов бўлимининг ишларига тегишли бошқа бир жиҳат бор эди. Мумтоз адабиёт тарихи сингари қўламли ва кўп тармоқли ишнинг битишига 10—15 кишидан иборат биргина бўлимининг кучи ва қудрати етавермайдигани маълум. Бунинг учун ишнинг сифатли ва чуқур илмий бўлиши учун мумтоз адабиётга алоқаси бўлган фақат республикада эмас, ўша пайтларда иттифоқдош ҳисобланган бошқа республикаларнинг илмий кучларидан фойдаланавериш керак эди. А.Ҳайитметов бу жиҳатдан ҳам бор илмий салоҳиятини, илм оламида орттирган тажрибасини ишга сола билди. Самарқанднинг мумтоз адабиётга тегишли барча мутахассисларини жалб қилди. Бундан ташқари, Урганч ва Хўжанд шаҳарларидаги, Фарғона водийсида мумтоз адабиёт соҳасида иш қилаётган илмий кучларни жамул-жам қила олди.

Фақат бу билан иш битмас эди. Беш томлик мукаммал мумтоз адабиёт тарихини яратиш учун жалб қилинган барча ишларни бир қатор кўздан ўтказиш ва адабиёт тарихи талаб қиладиган даражада зарур андозага солиб чиқиш керак бўларди. Абдуқодир Ҳайитметов ўз ходимлари билан бу ишнинг ҳам уддасидан чиқди. 1970 йилларнинг охирларига қараб 5 томлик мумтоз адабиёт тарихи бирин-кетин чоп этила бошланди. Бу фақат бўлимининг-

гина эмас, балки бутун институтнинг муваффақияти эди. Кейинчалик адабиёт тарихининг сифатини белгилайдиган бошқа бир иш ҳам бўлди. 5 томлик адабиёт тарихи рус тилига таржима қилинди. Бу масалани ҳам ташкилий ва моддий жиҳатдан ҳал қилиш ўзича бўлмади. Москва олимпари, шахсан, филология фанлари доктори Зоя Сергеевна Кедрина бу ишни ўз зиммасига олди. Кенг қўламли материални рус ўқувчиларига мослаб ихчамлаштирди. Рус адабиётшунослиги талаблари асосида қайта ишланди. Натижада рус тилида 2 томлик «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи» пайдо бўлди. Сарф қилинган меҳнатлар бекорга кетмади. 1982 йилда рус тилидаги бу икки томлик «Беруний» мукофотини олишга сазовор бўлди.

Бундан кейин А.Ҳайитметов бўлими Алишер Навоий энциклопедиясини яратиш учун иш бошлаб юборди. Афсуски, бу иш ханузгача охирига етмади. Нима бўлса ҳам 70—80-йилларда А.Ҳайитметовнинг бўлими энг маҳсулдор, интизом жиҳатдан бошқа бўлимларга ибрат бўладиган жамоа сифатида намуна бўлиб турди.

Институтнинг катта юкини бўйнига олган яна бир бўлим ўша даврларда «Совет адабиёти» деб аталарди. Эндиликда у «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» деб номланган.

Юқорида қайд қилинганидек, бўлимни филология фанлари доктори Ҳомил Ёкубов бошқарарди. Ҳомил Ёкубов беҳад илмдон мутахассис эди. Илмий мушоҳадаси ҳам кенг ва чуқур эди. Одам сифатида ҳам феъли кенг, хушмуомала шахс ҳисобланарди. Ўзига хос қулиб гапириш йўсинига эга эди у. Бироқ жамоанинг раҳбари сифатида ўзининг юмшоқ қўнғиллиги туфайли бўлса керак, қўлидаги бор кучларни маълум бир йўналишга сарфлар қилишга ожизлик қиларди. Шу боисдан бўлимда интизом қўнғилдагидек эмас эди. Шу сабабдан бўлса керак, бўлим олдида турган асосий вазифа — XX аср адабиёти тарихини яратиш узоқ вақтлар ўлда-жўлда бўлиб қолди. Бир неча бор илмий советда берилган танбеҳлар ҳам фойда беравермади. Фақат 80-йилларнинг охирига келиб, бўлим раҳбарлиги филология фанлари доктори Салоҳиддин Мамажоновга топширилгач, иш бир оз силжигандай бўлди ва 5 томлик XX аср ўзбек адабиёти тарихи яратилди.

Бу ерда қайд қилиш керак бўлган яна бир масала бор. Бўлимнинг зиммасида бошқа хилдаги бир иш ҳам бор эди. Бу машҳур ўзбек адабиёти намояндаларининг академик наشريни тайёрлаш масаласи эди. Олдин Ойбекнинг 20

жилдлиги ишга тушди. Кейин Ҳамид Олимжоннинг 10 жилдлиги, ундан кейин Фафур Фуломнинг 12 жилдлиги, шу орада нашр қилинган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 4 жилдлиги чоп этилди. Бу академик нашрлар қисқа муддат ичида — 70—80-йиллар давомида амалга оширилди. Бўлимда ишлайдиган ходимларнинг аксарияти шу ишларга жалб қилиндилар. Бироқ академик нашрларга бош бўлган бошқа бир одамнинг хизматини алоҳида таъкидлашни истардим. Бу шахс ўша пайтларда филология фанлари номзоди, кейинчалик филология фанлари доктори илмий даражасини олган етакчи илмий ходим Наим Каримовдир. Феъл-атвор жиҳатдан ниҳоятда камтар, камсуқум бу олим барча академик нашрларнинг бошида турди. Айтиш мумкинки, у барча академик нашрларни ташкил қилиш жиҳатидан ҳам, ўзининг шахсий меҳнатини сарф қилиш жиҳатидан ҳам, академик нашрларнинг барча ташвишларини ўз зиммасига олди. Унинг иштирокисиз қисқа муддат ичида чоп этилган жилд-жилд академик нашрларни тасаввур қилиш ҳам мушкул эди. Энг муҳими, қарийб бутун бир бўлим бажарадиган ишларни бўйнига олиб, уларни қойилмақом қилиб жойига қўйган Наим Каримов бирор марта на матбуот, на бирор йиғилишда, на бирор суҳбатда ўз меҳнатини пеш қилмади. Бу жиҳатдан у ўз ҳаётини илмга бағишлаган ҳақиқий филолог эди. Ҳозир ҳам у шу хилдаги ишларнинг фидойиси ва давомчисидир. Адабиётшунослардан ҳеч ким Наим Каримовнинг хизматларини менчалик билмаса керак. Шу боисдан бўлса керак, «Халқ сўзи» газетасининг 2002 йил 22 ноябрь ойидаги сонидан Саид Аҳмад Асқад Мухтор ҳақида хотира ёза туриб, Наим Каримовнинг илмий ишларини назар-писанд қилмайдиган, ҳатто уни ҳақорат қиладиган баъзи бир ибораларни ишлатибдики, уларни ўқиб мен астойдил хафа бўлдим.

Тил ва адабиёт институтини ўз елкасида кўтариб турган бўлимлардан яна бири ўша пайтлари филология фанлари доктори, кейин академик Азим Ҳожиёв бошқараётган «Ҳозирги замон ўзбек тили» бўлимидир. Гарчи адабиётчи бўлсам ҳам тил масалаларига қизиқишим йўқ эмас эди. Бу ҳақдаги баҳс ва мунозаралардан хабардор бўлиб юрардим. Айрим ҳолларда тилчиларнинг ўзаро арзимаган масалалар юзасидан мажлислар қуриб, баҳс юритишлари ғашимга ҳам тегарди. 1960 йилларда машҳур тилшунос олим бўлмиш Фаҳри Камол билан заҳматкаш олим Олим Усмон орасида узундан-узок рўй берган баҳслари жамоанинг вақтини олишдан бошқа иш эмасдек кўринарди, менга. Хайриятки, бу баҳслар узок

давом қилмади. Айрим тилшуносларнинг тоталитар мафкура талабларига мослашиб, кераксиз ғояларни ўртага ташлашлари ҳам тилшунослик илмининг тараққиётига зарар етказарди. Баъзи тилшунослар рус тилидан ўтган атамаларни қўпайтиришга уринсалар, айрим олимлар тилшунослик нуқтаи назаридан туриб илмга алоқаси бўлмаган масалаларни ҳам кўтариб чиқаверардилар.

60-йилларнинг охирларида чақирилган бир конференция хануз эсимда юради. Ўша анжуманда профессор Қўчқор Хоназаров республикамизда қанча ўзбек рус аёлларига уйланган ва улардан қанча болалар бўлган; қанча ўзбек болалари рус мактабларида ўқишади ва қанчалари интернатларда яшаб байналмилал тарбия олиб, ўзгача урф-одатларни, хусусан, тилларни ўрганади, деган мавзуда маъруза қилиб, муҳим масалаларни кўтариб чиққан ҳисоблаган ўзини. Хайриятки, илмдаги бу йўналиш ҳам узоқ давом қилмади. Бу хилдаги масалани четга буриб юборадиган тамойиллар тил юзасидан олиб бориладиган ҳақиқий илмий изланишларга халақит бериши шубҳасиз эди. 1970 йилнинг охирларидан бошлаб, Азим Ҳожиёв раҳбарлигида тилшунослар бу илмнинг асл негизини қамраб оладиган масалаларни диққат марказига олишга эришдилар.

Яна бир масалани айтиб ўтиш зарур. Бу бўлим ишни бошқариш жиҳатидан, меҳнат интизомини маҳкам тутиш йўллари билан Абдуқодир Ҳайитметов бошқараётган бўлимнинг иш услубларига ўхшаб кетади. Асосий иш катта олим Азим Ҳожиёвнинг ўз зиммасида бўларди. Илмий грамматика устида кимлар ишламаган? Бу соҳада университетда ҳам анча ишлар қилинган, ҳатто академик А.Н. Кононов сингари катта олимлар ҳам бу ишга ўз ҳиссаларини қўшган. Бироқ академия талабларига жавоб берадиган тўлақонли илмий грамматикани яратиш шу бўлимнинг зиммасида эди. Хеч қандай гап-сўзсиз, шов-шувсиз бўлим ва унинг раҳбари А.Ҳожиёв бу ишнинг уддасидан чиқди ва қўп жилдли илмий грамматикани яратиб берди. Тилшуносларнинг бурчи фақат илмий грамматикани яратиш муаммоларидан иборатгина эмас эди. Институтда атамаларга бағишланган, диалектология масалаларини тадқиқ этадиган бўлимлар ҳам бўларди. Биринчисининг бошида чуқур илмдон олим Олим Усмонов турса, иккинчисини академик Ш.Шоабдурахмонов бошқарарди. Олим Усмонов бошқараётган бўлим атамаларга тегишли бир жилдлик ижтимоий ва сиёсий сўзлар луғатини эълон қилди. Мазкур луғат фақат илмий тад-

қиқот жиҳатидан эмас, балки кўп сонли журналистлар, ҳатто ёш шоир ва ёзувчиларга қўлланма сифатида ишлатиладиган муҳим асар сифатида тарқалди. Катта олим бошқараётган диалектология бўлими кичик тадқиқотлардан ташқари диалектологияга тегишли 1 жилдлик «Ўзбек шевалари луғати», 1981 йилда 3 жилддан иборат «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» ни эълон қилди.

Таржима назарияси бўлимида айрим илмий ходимлар томонидан баъзи бир тадқиқот ишлари олиб борилган бўлса-да, таржима назариясига тегишли бор тажрибаларни умумлаштирувчи мукамал тадқиқот юзага чиқавермади.

Институтда республикада ижод қиладиган ёзувчи ва шоирларнинг ижодий маҳсулотларини тадқиқ қилиш учун барпо этилган рус адабиёти бўлимида ўз касби-корини ҳурмат қиладиган М.Расулий, П.Тартаковский сингари йирик мутахассислар йиғилган эди. Айтиш керакки, уларнинг раҳбарлигида ўз соҳасига тегишли муҳим тадқиқот ишлари эълон қилинди.

Институтда қадимий обидаларни ўрганиш мақсадида ва Навоий луғатини яратишга бағишланган профессор Эргаш Фозиловнинг раҳбарлигида махсус бўлим бўлиб, бу бўлимда домла Қутбиддин, шоир Чустий, машхур арабшунос Юсуфхон домлалар ишлашиб, улар томонидан қатор тадқиқотлар эълон қилинди. Булар ичида Алишер Навоий луғати ҳам бор эди. Баъзи бир камчиликлардан қатъи назар, бу луғат ҳам адабиётшунослик ва тилшунослик жиҳатидан кадрланадиган иш бўлиб қолди.

Юқорида қайд қилганимдек, 70-йилларнинг охирида кадрларни саралаш жиҳатидан анча ишлар қилинди. Ўзини филология жиҳатидан илмий тадқиқот ишларига нолайиқ ҳисоблаган айрим илмий ходимлар ишдан бўшатилиди, ёхуд ўзларига муносиб бошқа ишларга ўтиб кетдилар.

Шу муносабат билан институтда бир қадар янгилашнишлар рўй берди. Олий ўқув юртларини тамомлаган янги-янги ёшлар ишга жалб қилинди. Абдулла Матёкубов, Сувон Мелиев, Бердақ Юсупов, Султонмурод Олимов, Неъмат Маҳкамов, Раҳматулла Баракаев, Эдик Панасенко, Зухриддин Исомиддинов, Раҳимбой Жуманиёзов сингари ёшлар ҳисобига институтнинг кадрлар кўлами кенгайди. Бундан ташқари бир қатор ёшлар ўсиб-улғайиб фан доктори даражасига эришдилар. Улар ичида илмининг чуқурлиги, кўламлилиги жиҳатидан ўз тенгдошлари орасида кескин ажралиб турадиган мутахассислар бор. Бу ерда мен тасаввуф илмини чуқур эгалла-

ган, ўзининг бор қобилиятини ишга солаётган Иброҳим Ҳаққуловни; ўзи аслида фольклоршунос бўлса ҳам адабиёт назариясидан етук мутахассис ҳисобланадиган Баҳодир Саримсоқовни кўзда тутаяпман. Шу институтнинг бағрида ўсиб-улғайган, унинг ташкилий ишларига тегишли ҳисса қўшган академик Бахтиёр Назаров ва филология фанлари доктори Тўра Мирзаевнинг хизматларини алоҳида таъкидлашни истардим. Университетдан кейинги ҳаётини тўлалигича институтга бағишлаган Наим Каримов, илмини шеърят тадқиқотига бағишлаган Нўъмон Раҳимжоновнинг хизматлари ҳам озмунча эмас. Кўряписки, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳоди Зарипов, Иззат Султон сингари улўф сиймолар бир вақтлар институт эшигидан кириб-чиқиб юрган бўлса, эндиликда ўша улўф сиймолар билан ҳамкорлик қилган Абдуқодир Ҳайитметов, академик Ш.Шоабдурахмонов, Азим Ҳожиев каби улар қаторига янги фан докторлари, академиклар келиб қўшилдилар.

VIII Боб

ЛУҒАТ МУАММОСИ

Тил ва адабиёт институтининг бир қисм ишлари луғатчилик муаммоси билан боғлиқдир. 1981 йилда икки жилддан иборат «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» чоп қилинди. Назаримда, луғатга тегишли матнларни республикада чоп қилиш тажрибаси кам бўлса керак, тўла ўзбек тили манбаларига асосланган мазкур изоҳли луғат Москвада нашр қилинди. Бу изоҳли луғатни яратиш жиҳатидан республикамиздаги илк тажриба эди. Эндиликда, маълумки, институтнинг луғат бўлими 6 жилдлик изоҳли луғатни яратиш устида иш олиб борапти.

XX аср давомида русча-ўзбекча луғат яратиш энг долзарб масалалардан бири ҳисобланарди. Шу муносабат билан институтда алоҳида луғат бўлими ташкил қилинганди. Бунгача 2—3 маротаба бир жилддан иборат русча-ўзбекча луғатлар чоп этилган бўлиб, улар бор талабларга жавоб беравермасди. Унинг устига бу бир жилдлик луғатлар тез тарқалиб, янги луғат тузиш заруратини келтириб чиқарарди. Чамамда 1978 йил республика ҳукуматининг махсус қарори билан тезкорликда икки жилддан иборат русча-ўзбекча луғат тайёрлаш ва чоп этиш институтнинг зиммасига юкланди. Янги лу-

фат яратиш масаласи билан тезкорликда шуғулланиш эҳтиёжи туғилди. Қарор билан танишгач, бўлим ишларини кўриб чикдим. Манзара маълум бўлди. 2 жилдга мўлжалланган русча-ўзбекча луғат ишлари бошланган-у, бир неча йиллардан бери ўлда-жўлда бўлиб юраверган экан.

Луғат бўлимининг бошлиғи бу ишда анча йил тажриба орттирган филология фанлари номзоди Зокир Маъруфов эди. У киши баланд бўйли, хиёл сарикмағиз, характери жихатидан ўта беозор, керагидан ташқари юмшоқ одам эди. Бўлимдаги баъзи ходимлар анча кексайган бўлиб, ишга тўла масъулият билан қарайвермаслиги маълум бўлиб қолди. Хусусан, луғатнинг русча сўзлигини тайёрлаш иши кўнгилдагидек эмас эди. Бунга масъул хисобланган Гель Михайлов ва Н. Агламовалар кексаликлари натижасида кўнгилдагидек рус матнини ярата олмаганликлари маълум бўлиб қолади. Бир неча гал илмий Кенгаш йиғилишларида луғат масаласи муҳокама қилинди. Бироқ бу иш ўрнидан силжийвермади. Натижада луғатчи кадрлар масаласини жиддийроқ кўриб чиқиш эҳтиёжи борлиги маълум бўлди. Шундай пайтда кизиқ бир воқеа рўй берди. 1978 йилнинг куз ойлари эди чамамда. Қибрайдаги дала боғимдан чиқиб йўлга тушдим. Машина рулида ўзим. Академияга тегишли бу боғчанинг олдида орқасига буюм халта осиб олган бир одамга кўзим тушди. Шаҳарга кетаётган бўлса керак деб ўйладим-да, тўхтаб уни машинага таклиф қилдим. Йўл бўйи бу одам билан қисқача фикр олишувлар ҳам бўлди. Бу одам корейс миллатидан бўлиб, юзларига бир оз ажин тушган, 50 ёшлар чамасидаги анчайин чайир одам бўлиб кўринди кўзимга. Сухбатдан маълум бўлдики, бу одам рус тилидан мутахассис бўлиб, анча вақтлар нашриёт ишлари билан шуғилланган, ёзув-чизувга тегишли бир неча бошқа ташкилотларда ҳам иш кўрган экан, эндиликда эса ишсиз қолиб, янги иш излаётгани маълум бўлди. У гап орасида: — «Фан» нашриётига ишга кирадиган бўлаёпман, Тил ва адабиёт институти ҳам менда қизиқиш уйғотди. Лекин институт директори М.Қўшжонов билан учрашиб иш сўрашга иймандим, — деди.

Менга керак одам шумасмикин, деган хаёл дарров кўнглимдан ўтди. Машина орқа ўтиргичининг чап томонида укам Отамурод ўтирарди. Мен уни ҳам, машинага минган янги меҳмонни ҳам орқани кўрсатадиган кўзгуда кузатиб борардим.

Меҳмоннинг институт директори хақидаги гапи туга-

гач, укам қўли билан ишора қилиб мени кўрсатди. Йўловчи меҳмон фаҳмдор экан, шу заҳотиёқ англаб олдида: — Как хорошо! Бог меня свёл с вами, — деди.

Эртасига институтда учрашадиган бўлиб ваъдалашдик. Йўловчи меҳмон хурсанд бир ҳолатда шимолий-шарқ массивига етганда турадиган жойи шу ерда эканлигини айтиб, машинадан тушиб қолди.

Эртасига ишга келганимда бу йўловчи меҳмон қабулхонада мени кутиб ўтирган экан. Қабул пайтида суҳбатимиз ҳам узокқа чўзилмади. Кадрлар бўлимини чақирдим-да, Ким Степан исмли йўловчи ошнамни луғат бўлимига илмий ходим қилиб қабул қилишининг зарур эканлигини билдирдим. Кейин унга алоҳида хона ҳам ажратиб бердим. Луғатнинг русча сўзлигини тузиш бу одамнинг зиммасига юкланди. У тезкорлик билан ишга тушди. Шунга лойиқ иш ҳақини ҳам кўпайтирдик. Натижада шундай бўлдики, 2—3 ой ичида икки жилдлик луғатнинг русча сўзлиги тайёр бўлди. Кўздан кечирдим. Ишнинг сифати ҳақида шубхам қолмади.

Ўша пайтлари бўлимга янги бир илмий ходимни ҳам жалб қилган эдик. Бу одам филология фанлари номзоди Эргаш Умаров эди. Биринчи галги суҳбатимдан маълум бўлдики, луғат бўлимининг ташкилий ишларини бу ходимга ишонса бўлади. Шундай қилиб луғат бўлимининг янги даври бошланди. Луғат ишининг барча ташвишли томонлари билан шахсан ўзим шуғулландим. Ишнинг тартиботи шундай бўлдики, ҳафтанинг маълум бир куни, маълум бир соати луғатчилар йиғилиши ишига бағишланадиган бўлди. Ҳар бир йиғилишда луғатчи илмий ходимлар нима қилиб улгирди, нима қилиб улгурмади ва қилинган ишнинг сифати қандай экани батафсил муҳокама қилинар эди. Ҳар бир ходим нариги ҳафта йиғилишига нималарни тугатиб, бажариб келиши муҳокама қилинадиган бўлди. Шундай қилиб, фақат бир ҳафтада эмас, балки ҳар кун қилинадиган иш назорат остига олинадиган бўлди. Бу ишларнинг ҳаммасини ташкил қилишда Эргаш Умаров садоқат билан фаолият кўрсатди. Луғат бўлимида Саидфозил Ақобиров деган одам ҳам бор эди. Луғат ҳақидаги масалалар юзасидан илгари унинг ёниб-қуйиб гапирган нутқларини доим эсимда тутардим. С.Ақобиров ҳақиқатда инженер эди. Бироқ унвон жиҳатдан филология фанлари номзоди эди. Луғат ишлари унинг учун биринчи даражали иш ҳисобланарди. Кўпчиликнинг маслаҳати билан С.Ақобиров икки жилдлик луғатга муҳаррир қилиб белгиланди. Икки жилдлик луғатнинг

бутун матни у одамнинг тахриридан ўтадиган бўлди. Шунга билардимки, С.Акобировнинг иш фаолияти чексиз, меҳнат қилишда бу майда-чуйда тафсилотлардан иборат бўлган луғатни тартибга солиш менинг назаримда Акобировдан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмасди. Қилинадиган ишга монанд унга тўла имконият ҳам яратиб берилди. Луғатни машинкадан чиқариш учун энг тажрибали машинистка унга доимий равишда боғлаб қўйилди. Бу муҳим эди. Чунки С.Акобировнинг дастхати шу даражада айқаш-уйқаш бўлар эдики, уни фақат ўзию белгиланган машинисткагина ўқий оларди. Машинистка билан Акобиров орасида битган саҳифаларни олиб, янги бетларни элтиб берадиган махсус одам ҳам белгиланди. Шу тарзда иш, катта ишлаб чиқариш соҳаларида бўлганидек, конвейер услубида йўлга қўйилди.

Луғат ишларининг қай даражада оғирлиги кўпчиликка маълум, албатта. Бу ишни оддий тадқиқот билан баробар қўйиб бўлмасди. Шунга монанд иш ҳақи миқдори тўғрисида ҳам ўйлашга тўғри келди. Луғатни чоп қилиш Ўзбек Энциклопедияси Бош тахририятига топширилганди. У пайтларда энциклопедиянинг муҳаррири академик Комил Зуфаров эди. Унинг ўринбосари гап-сўзга тушунадиган, луғат ишининг қай даражада мураккаблигини тасаввур қила оладиган йигит Даврон Шораҳмедов эди. Улар билан келишилган ҳолда ярим пинҳоний, ярим ошкорий асосида луғат ходимларига қўшимча маблағ ажратилди. Бу тадбирнинг аҳамияти шу даражада катта бўлдики, бутун луғат бўлими кечани кундузга, кундузни кечага улаб, ўзларининг бор куч ва ғайратларини сафарбар қилдилар. Натижада 80-йилнинг бошларида тахминан 100 босма тобоқ ҳажмдан иборат 2 жилдлик «Русча-ўзбекча луғат» чоп этилди. Бу ерда мен яна бир гал юқорида номлари тилга олинган уч киши — Саидфозил Акобиров, филология фанлари номзоди, эндиликда филология фанлари доктори Эргаш Умаров ва фан номзоди Ким Степан Семёновичларнинг хизматини алоҳида қайд қилишни лозим кўраман.

Яратилган бу икки жилдлик русча-ўзбекча луғат, авваламбор, ўзининг мукамаллиги, етуқлиги билан фарқ қилиб туради. Сўзликлар нуқтаи назаридан Собиқ иттифоқ миқёсида чоп этилган барча луғатларнинг тажрибаси ҳисобга олинди. Мазкур луғатнинг бошқа бир жиҳатларини алоҳида қайд қилишни истардим. Бу шундан иборатки, русча сўзларнинг таржимаси қуруқдан-қуруқ жўнгина айтиб ўтилавермайди. Ўрни келган жойларда

маълум бир меъёрда, албатта, изоҳлар билан тўлдирилади. Шу маънода бу луғат ярим таржима, ярим изоҳли луғат ҳисобланишга ҳуқуқлидир.

Мазкур луғат 75 мингдан кўпроқ тираж билан чоп этилган бўлса ҳам тез тарқалди. Бугун эса энг камёб манбалардан бири бўлиб қолди. Ҳатто эшитишимга қараганда, айрим ишбилармонлар уни ксерокопиядан чиқариб, катта нархда пуллаб юрганмишлар.

Сир эмаски, иқтисодий ва маданий жиҳатдан Россия бизга энг яқин ҳамкор мамлакат ҳисобланади. Шундай экан, рус тилини билиш, уни ўқитиш ва ўрганишга кенгроқ йўл очиб бериш луғатшунослар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Шу боисдан бу луғатни қайта нашр қилиш ҳаёт талабидир. Бироқ бир нарсани ҳисобга олиш керак, луғат шўролар даврида чоп этилган. Шу маънода луғат матнида қайта кўриб чиқиш зарур бўлган нукталар ҳам анча учрайди. Қайта нашр бўладими ёки шу луғат асосида янгиси тайёрланадими, масаланинг бу томонини эсда тутиш лозим.

IX Боб

ИЛМ ФИДОЙИЛАРИ

Илмий иш яратиш жамият тараққиётини таъмин қиладиган касб-корлар ичида энг мураккаби ва энг машаққатлиси ҳисобланса керак. Ўзини илмга бағишлайдиган ҳар бир шахс бутун борлигини, жисмоний ва руҳий бойлигини фақат шу ишга бағишлаган ҳолдагина бирор илмий иш қилиши мумкин. Илм билан йўл-йўлакай шуғулланишни ҳаёлига келтирган кимсалар умрининг бекорга ўтиб кетганлигини ҳам сезмай қолади. Юқорида мен умрини илмга бағишлаб бу соҳада сезиларли из қолдирган ва қолдираётган қатор тилшунос ва адабиётшуносларнинг номларини тилга олдим. Уларнинг баъзилари ҳақида яна ҳам тўлароқ, айримлари ҳақида янги-янги маълумотларни айтиб ўтишни лозим кўраман. Ойбек, Ғафур Ғулوم, Иззат Султонов, Ҳоди Зарифов, Порсоҳон Шамсиев, Фаҳри Камол, Олим Усмонов, Зоқир Маърупов, Гель Михайлов, Мақсуд Расулий, Эрик Қаримов, Собиржон Иброҳимов, Эргаш Рустамов, Саидфозил Ақобиров, Ҳомил Ёқубов ва шу хилдаги алломалар бор эди.

Эндиликда уларнинг сафига Ш.Шоабдурахмонов, Са-

лохиддин Мамажонов, Тўра Мирзаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Азим Ҳожиёв, Абдурашид Абдуғафуров, Суйима Ғаниева, Бахтиёр Назаров, Нўъмон Раҳимжонов, Иброҳим Ҳаққулов, Баҳодир Саримсоқовларни ҳам қўшиб ўтавериш мумкин. Буларнинг ҳам илм фидойиларидан эканлиги шубҳа уйғотмайди. Бироқ бошқа бир типдаги илм фидойилари ҳам борки, уларсиз институт ишини тасаввур қилиш қийин. Гап илм билан баробар ўзларининг вақтларию, куч-қудратини жамоа ишларига бағишлаган фидойилар ҳақида кетаяпти. Илгари илмий-текшириш ишларини бошқаришнинг ўзига хос тартиб-интизомлари бўларди. Ишни бошқариш фақат дирекция ходимлари зиммасида эмас эди. Бу ишга масъул жамоат ташкилотлари ҳам бўлар эдики, уларнинг зиммасида ҳам бошқарув ишларига тегишли бурч ва вазифалар озмунча эмас эди. Бу хилдаги фидойилар кўламида партия ташкилотининг раҳбари, ёшлар даврасида комсомол фаоллари, умумкўламда касабачилар деб аталарди. 1—2 йил ичида уларнинг раҳбарлари ҳам ўзгариб, янгиланиб турарди.

Меҳнат тақсимоти жиҳатидан улар зиммасига тушадиган вазифаларнинг юки бошқаларникига қараганда икки-уч баробар ортиқ бўларди.

Тил ва адабиёт институтига раҳбар қилиб белгиланган пайтларимда партия ташкилоти котибаси Малоҳатхон Абдурахмонова эди. У фан номзоди бўлиб, институт катта илмий ходими вазифасини ҳам адо этарди. Шундай қараганда жисми исмига муносиб аёл эди. У асл маънода «малоҳат» эди. Ўзбек аёллари мисолида намуна бўладиган бир кимса бормикин, деб айтишса мен биринчи номзод сафида Малоҳатхонни кўрсатган бўлар эдим. Ўзбек аёлларига хос одобу икром бор эди, унда. Ўта хушфеъл, ширинсўз аёллардан эди. Бирор иш юзасидан хузуримга кирмоқчи бўлса, ортиқча безовта қилмаслик маъносида, эшикни қия очарди-да майин овозда:

— Дом-л-ла-а, мумкинми? — дерди.

«Келинг, келинг»ни эшитгачгина эшикни тўлароқ очиб, қиёланиб, ийманишлар билан кирарди-да, рўпарамдаги стулга омонатгина ўтириб оларди. Партия котибаси билан кундалик вазифалар орасида жиддий гаплар бўлиши тайин, албатта. Шундай бўлса ҳам ўша омонат ўтириш ва ийманишларни қанда қилавермасди. Бирор марта «Анавини ундоқ қилайлик, манавини бундоқ қилайлик» деган вазифасига лойиқ кескин ибораларни ишлатавермасди. Кўпгина котибу котибалардан фарқли ўлароқ, «ташаббуснамо» фикрларини ўртага ташламасдан

хам ўзини сақлай биларди. Кўпгина бирор муҳим масала ўртага тушиб қоладиган бўлса ҳам уни шундай майинлик билан, одоб доирасидан заррача ҳам чикмасдан гапирар эдики, ундаги бу фазилатларга ич-ичингиздан тасаннолар айтиш зарурлигини ҳис қилиб турардингиз.

Шунга ҳам қойил қолар эдимки, энг жиддий ҳатто жамоа учун оғир пайтларда ҳам лаб бурчакларидан табассум белгилари аримас эди.

Маълумки, жамоат ишлари билан банд одамларнинг ишлари худойига битказиладиган ишларни эслатади. Бироқ бу ишларни ҳам Малоҳатхон жон-жаҳди билан, бор куч-қудратини сарф қилиб амалга оширарди.

Ўзининг илмий вазифаларини ҳам адо этишда у ҳеч кимдан камдек кўринмасди менга. Беғараз равишда Собир Абдулланинг кўп жилдлик асарини нашрга тайёрлади. Анча йиллар давомида болалар адабиёти бўлимини бошқариб, кўп жилдлик болалар адабиётига тегишли тадқиқотлар эълон қилди. Доимий равишда радио ва телевиденияларда чиқишлар қилиб, адабиёт илмига, ёшларга, хусусан, ёш аёл-қизларга тегишли масалалар юзасидан матбуот саҳифаларида ҳам тез-тез кўриниб турарди. Булар етмагандек, 3 та фарзандни вояга етказди, уларга яхши тарбия бериб, оёққа турғазиб қўйди. Номдор бўладиган даражада уй бекаси вазифасини ҳам тўла адо этиб юрганидан ҳам хабардор эдим.

Озгина такрор бўлса-да, илмий ишлар билан бир қаторда жамоат ишларига ҳам вақт сарф қилиб фидойиликни ўзига касб қилган бошқа илмий ходимлар ҳақида баъзи фикрларни айтиш зарур кўринади. Бир неча йиллар давомида институтда партия ташкилотига раҳбарлик ишларини Тўра Мирзаев бошқарди. Аспирантлик даврларидан бери менга маълум бўлган бу йигитнинг ажойиб хислатлари бор эди. У характер жиҳатидан тиниб-тинчишни билмайдиган, жамоа ҳаётига тегишли бирор иш чиқиб қолса ўзининг вақтини аямайдиган хислат бор эди, унда. Жамоа аъзоларининг бошига бирор иш тушиб қолса — тўйми, маъраками у доим ҳозир у нозир эди. Домласи Ҳоди Зарипов кексайиб, бошига қийинчиликлар тушган пайтларда худди унинг фарзандидек зарур ишларини битказишга бош қўшди. Ҳатто шундай ҳам бўлдики, домласи Ҳоди Зарипов битказиб улгурмаган баъзи тадқиқотларни охирига етказиб, эълон қилишни ҳам ўзининг бурчи деб билди. Институт жамоаси бирор зарур ишга жалб қилинган пайтларда — ҳашарми, пахта чопиғи ёки теримими, бундай вақтларда ҳам у иш боши бўлиб турарди.

Унинг характериға хос яна бир ҳолатни алоҳида қайд қилиш лозим. У оққўнгил, қалбида бирор ходимға нисбатан ғубор сақламайдиган, муомалада ҳар доим очик чехраликни унутмайдиган, иложи борича ҳаммага баробар муносабатда бўладиган фаоллардан эди. Бугун ҳам шундай...

Узоқ йиллар давомида Бахтиёр Назаров билан ишлашга тўғри келди. У илмий котиб вазифасини адо этарди. Маълумки, вазифа юзасидан илмий котиб елкасига тушадиган юк директорнинг бошига тушадиган ишларга нисбатан кам эмас. Илмий кенгашга раҳбар ташкилотлардан тайёрланадиган ҳужжатлар, ташкилий масалаларга тегишли ходимларнинг талаб ва мурожаатларига жавоб тайёрлаш ва ҳоказолар илмий котиб зиммасида бўлади. Бошқача қилиб айтганда, илмий котиб директорнинг доим тайёр турадиган ўнг қўли. Унинг ёрдамисиз илмий ташкилотнинг иши кўнгилдагидек бўлмайди. Айтиш керакки, Бахтиёр Назаров бу муаммоларнинг уддасидан чиқар ва ҳаммаша ўзига тегишли ишларни вақтида бажариб турарди.

Илмий котиб ўз номига муносиб илмий бўлиши ҳам шарт ҳисобланади, албатта. Дирекцияга тегишли барча мажбуриятларни ўрнига қўйиш билан баробар илмий жиҳатдан ҳам етук бўлиши ва бу ишнинг маълум бир қисмини ўз зиммасига олиши керак. Бу жиҳатдан ҳам Б.Назаров бошқалар учун ибрат бўларли эди. У ташкилий ишлар билан банд бўлишига қарамасдан қисқа муддат ичида докторлик диссертациясини тайёрлади ва ҳимоя қилди. Шунга муносиб ғайрат ва шижоат бор эди, унда. Шу жиҳатлари билан у институтнинг фидойиларидан бири ҳисобланишга ҳақли эди.

Маълумки, ўз ғайрат ва шижоатлари билан Тўра Мирзаевич обрў-эътибор жиҳатидан ўсди ва улғайди. Бугун у Тил ва адабиёт институтининг директори. Шу билан баробар Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти вазифасини ҳам адо этарди. Б. Назаров эса ўша ғайрат ва шижоати туфайли Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси даражасига кўтарилди. Фаоллик нуқтаи назаридан яна бир одам ҳақида қўшимча фикр айтишни истардим. Бу филология фанлари доктори Абдуқодир Хайитметовдир. Мен юқорида бўлим бошлиғи сифатида унга тегишли ташкилотчилик хислатлари ва илмий салоҳияти ҳақида қисқача маълумотлар берган эдим. Бу ўринда қўшиб ўтадиган фикрларим шундан иборатки, у бўлим бошлиғи ва илмий ходим сифатидаги вазифалардан ташқари институт доирасида доим бирор жамоат ишлари билан банд бўлар,

бу ишларни ҳам қойилмақом қилиб ўрнига қўярди. Узок йиллар давомида Навоий комитетига тегишли ишлар унинг зиммасида бўлди. Мумтоз адабиёт соҳасида республика миқёсида бирор тadbир ўтказиладиган бўлса, А. Ҳайитметовнинг иштирокисиз бўлавермасди. Булардан ташқари айрим ҳолларда партия ташкилотининг котиби қилиб сайланар ва бунга тегишли ишларни ҳам у ўрнига қўя оларди. 1982 йилда институтнинг ишлари шаҳар партия комитетининг комиссияси томонидан текширилиб, институт номига қора кунлар тушган пайтларда А. Ҳайитметов партия ташкилотининг котиби эди. Шунга муносиб институт бошига тушган барча ташвишли ишларнинг кўп қисми унинг зиммасига юкланди. Ҳатто шуни ҳам айтиш керакки, шаҳар партия комитетининг ўша галдаги қарорида оғир жазога ҳам тортилди. Директор билан баробар унга ҳам қаттиқ хайфсан эълон қилинди.

Фидойилик жихатидан тилга олиш керак бўлган яна бир илмий ходим борки, у ҳақда ҳам баъзи фикрларни айтиб ўтмаслик адолатдан бўлмайди. Бу ўринда мен филология фанлари доктори Эрнст Бегматовни назарда тутаяпман. У нутқ маданияти юзасидан мутахассис. Бу жихатдан фақат институтда эмас, балки республика миқёсида, хусусан, оммавий матбуот ташкилотларида, радио ва телевидения комитетларида ўзига хос муаммолар юзага чиқиб қоладиган бўлса — бундай пайтларда илмнинг бу соҳаси бош мутахассиси сифатида Эрнст Бегматов жалб қилинарди. Булардан ташқари нутқ маданиятига тегишли институт режасига кирган ва кирмаган «Имло луғати», шунингдек, ўзбек исмларига тегишли йирик асарларни эълон қилиш ҳам Э.Бегматовнинг зиммасида бўлди. Айрим ҳолларда институтга тегишли ҳар хил жамоат ишлари ҳам унинг зиммасига тушарди.

Хуллас, кўриниб турибдики, барча ташкилотларда бўлганидек, илмий муассасаларда ҳам 2—3 та одамдан иборат дирекция ходимлари барча ташкилий ишларни ўринлатишга қодир бўлавермайди. Бошқа ташкилотларда бўлганидек, бу ерда ҳам илмий, ташкилий ишларнинг бир қисмини ўз зиммасига оладиган фидойилар бўлиши табиийдир. Мен бу ўринда айримгина фидойиларни эслаб, фикр юритдим, холос.

Холбуки, ёш ва тажрибаси жихатдан ҳар хил бошқа фидойиларнинг борлиги ҳам маълум. Улар ҳақида мен мазкур асарнинг бошқа қисмларида фикр билдирганим учун бу масала юзасидан айтмоқчи бўлган сўзларимни мухтасар қилишни лозим кўрдим.

ИЛМ ВА МАКОН

Мазкур эсдаликларимнинг олдинги саҳифаларида Тил ва адабиёт институтининг илгариги Абдулла Тўқаев номи кўчасидаги илк макони билан танишганим хусусида гап юритган эдим. Бу макон 2 қаватли иморатдан иборат бўлиб, Мустақиллик майдонининг ўнг чеккасида жойлашганди. Бу иморат 1966 йилги zilzila ва Тошкентни қайта қуриш зарурати натижасида бузилган бўлиб, унинг ўрни Мустақиллик майдонининг бир чеккасида хиёбон сифатида сақланаяпти.

Бундан кейин, Тил ва адабиёт институти ҳозирги Алишер Навоий музейи жойлашган катта иморатнинг бир қисмига ўтказилди. Бу жой худди илгаригидек Тошкентдаги матбуот ва нашриёт ташкилотларига яқин бўлиб, илмий ходимларнинг вақтли матбуот, радио ва телевидения, китоб чиқарадиган ташкилотлар билан муносабат ўрнатиши учун қулай бир жой эди.

Бундан кейин Тил ва адабиёт институти яна кўчирилди. Бу гал унинг макони ҳозирги Яхё Фуломов кўчаси 70-иморатда жойлашган Академия президиуми қошида бўлди.

1950—60-йилларда академиклар шаҳарчасини яратиш фояси туғилди. Шу муносабат билан ҳозирги академия шаҳарчасида ҳар бир институтга алоҳида иморатлар қурила бошлади. Ижтимоий фанлар учун эса ҳозирги Мўминов кўчасида 7 қаватлик Тил ва адабиёт институти номи билан ҳашаматли иморат бунёд этилди.

1979 йилдан бошлаб Тил ва адабиёт институтининг ходимлари шу ерда иш юритадилар.

Бу ўринда бир нарсани таъкидлашни лозим кўраман. Собиқ СССРни ташкил қилган бошқа республикаларнинг аксариятида Тил ва адабиёт институтлари пойтахтларнинг марказида қурилган ихчам, чиройли иморатларда жойлашган. Бу ҳол институт ходимларининг мафкурага, илмга тегишли барча ташкилотлар билан муомала ва муносабатда бўлишига қулайлик туғдириши ўз-ўзидан маълум. Бизда эса ўз вақтида бу масалага етарли эътибор қилинмади. Тил ва адабиёт институтига мўлжалланган иморат академиклар шаҳарчасининг режалаштирилишига биноан марказдан, яъни республиканинг мафкурага тегишли ташкилотларидан анча узоқлашган бир жойга тўғри келиб қолди.

Бироқ Тил ва адабиёт институтининг бир неча бор у ердан-бу ерга кўчиб юрганини ҳисобга олганда, бошқа жойларга нисбатан кенг ва мўл бу иморатга кўчиб келиши ижобий ҳодисадир. Гап ўз-ўзидан бу иморатга тузукроқ жойлашиб олиш хусусида ҳам баъзи фикрларни айтиб ўтишга тўғри келади.

Институт дирекцияси 2 йиллар чамаси Мўминов кўчасида жойлашган бу ҳашаматли иморат қурилишидан хабардор бўлиб турди. Бу иш билан шуғулланиш илмий ходимлардан бири, эндиликда Жаҳон тиллар университетида профессорлик лавозимида ишлаётган Ю.В. Эванглополос зиммасига тушди.

Ю.В. Эванглополос табиатан қурилиш ишларини яхши тушунадиган, ишнинг тўғри битишини кунт билан кузатишга қодир шахс эди. У қарийб ҳар кун қурилаётган бу иморатга боришга вақт ажратар, кунма-кун қурувчилар томонидан йўл қўйилган камчиликларни махсус дафтарга белгилаб олар ва бу ҳақда доимий равишда дирекцияга ахборот бериб турарди. Шу ахборотлар асосида иморатни битказишни ўз зиммасига олган асосий ташкилот Тошкентстрой билан муомалада бўлишга тўғри келарди. Бироқ қурувчилар билан муомала қилиш шу даражада қийин эканки, бирор камчиликни топиб, уни тўғрилаш учун бош қотирадиган бўлсангиз, иморатнинг бошқа бир жойида ундан баттарроқ камчилик юзага чиқиб қолар ва у билан ҳам шуғулланишга мажбур бўлардингиз. Ниҳоят, 1979 йилнинг ёз ойларига келиб иморат битди ҳисобланди. Бироқ Ю.В. Эванглополос рўйхатида ҳали ҳам юздан ортиқ камчиликлар борлиги ҳақида маълумотлар бор эди. Бироқ раҳбар ташкилотлар, Тошкентстрой, шаҳар комитетининг қурилишлар бўйича котиби, айрим ҳолларда, марказқўм ходимлари ҳам иморатни тезлик билан қабул қилиб олиш тарафдори эдилар ва битди деган ҳужжатга қўл қўйишни талаб қилардилар. Натижада 1979 йилнинг август ойларида институт раҳбарияти ҳужжатга қўл қўйишга мажбур бўлди. Бироқ институт макони сифатида талабга жавоб бермайдиган ўринлари ҳали ҳам анчагина бор эди. Шу муносабат билан бугун эслаш керак бўлган қизиқ бир воқеа рўй берди. Ўша институтни қабул қилган кунлари институт раҳбари нима иш биландир Ш.Рашидов ҳузурига таклиф қилинди. Сухбат чоғида мен қулай имкониятдан фойдаланиш зарур эканлигини англадим. Гап орасида иморатнинг ҳали ҳам анча камчиликлари борлигини ва уларни бартараф қилиш учун марказқўмнинг ёрдами зарур эканлигини

қайд қилиб ўтдим. Билардим. Биринчи котиб олдида бундай гапни кўзга арзимаган масала бўлиб кўринарди. Бироқ начора, ишни ўнглаб олиш учун чорасизликдан ҳам чора излаш ҳаёт талаби бўлиб кўринди менга ўшанда. Хайриятки, Ш.Рашидов менинг иморат ҳақидаги сўзларимни диққат билан эшитди. Бироқ яқиндан туриб бу ишда менга ёрдам бериши шубҳали кўринди. Чунки республика миқёсида қанчадан-қанча кишининг ёрдамини кутиб ётган юмушлар борлиги ўз-ўзидан аён эди.

Янги иморатга кўчиб келганимиздан буён ҳам бир ойча вақт ўтди. Сентябрь ойининг ўрталари, яъни бир ойлардан кейин қиличини қайраб қиш кунлари келадиган бўлди. Иморат ўша даврдаги бошқа уй-жойлар сингари бетон бўлинмаларидан бирлаштириб қурилган. Ойналари кенг ва мўл, ҳар бири камида дарвозадек келади. Иситиш ускуналари ҳам ҳали ишга тушадиган даражада эмас. Қурилиш ташкилотлари эса қабул қилиш пайтида берилган ваъдаларни бажариш у ёқда турсин, бирор марта хабар олишни ҳам ўйлаб кўрмайдилар. Ерга қарасангиз — ер, осмонга қарасангиз — осмон; бирор ташкилот — на академиянинг президиуми, на қурилиш билан шуғулланадиган шаҳар комитетининг котиби иморатнинг қишга тайёргарлиги хусусида ўйлаб ҳам кўрмадилар. Илм юкидан кўра иморат юки менинг икки елкамдан босиб креслога ёпиштириб қўйгандек эди. Шундай пайтлардан бирида телефон гўшагини кўтаришга мажбур бўлдим. Бир неча бор учрашишлардан кейин менга ўзини яқин олиб дўстона муносабат билдирган бош раҳбар ёрдамчиси Крайновга арзу холимни айтдим. Бутун аҳволни у қизиқиш билан эшитди. Қўнглим бир оз таскин топгандай бўлди. Бирор ҳафта ўтар-ўтмас кунларнинг бирида эрталаб соат 8 ларда уйда телефон жиринглади. Телефон гўшагидан шошилиш овозида айтилган қуйидаги сўзларни эшитдим:

— Тез институтга етиб келинг, Шароф Рашидович институтга келаяпти!

Бу Мирзо Улугбек райони партия комитети котибининг овози эди. Мен учун бу хабар қувончли, шу билан баробар қайсидир жиҳатдан хатарлидек кўринди. Чунки Тил ва адабиёт институтига ўхшаган кичик бир ташкилотга республиканинг бош раҳбари келганини эслай олмадим.

Тезлик билан институтга бордим. Ҳали соат 9 ҳам бўлгани йўқ. Не кўз билан кўрайки, қурилишга тегишли ташкилотларнинг раҳбарлари — Тошкентстрой бошқармасининг раиси, шаҳар партия комитетининг котиби, Академиянинг президенти Обид Содиқов ва бошқа масъ-

ул ташкилотларнинг раҳбарлари институт атрофида. Юзлаб қурувчилар иморатнинг ичкари ва ташқари томонида иш билан банд. Кимлардир институт олдидаги плиталарни кўтариб, иситиш йўлларини, электр симлари ўтадиган чуқурларни кўздан кечирипти; кимлардир иморатнинг ёриқ-тешиklarини суваш билан банд; кимлардир эшик ва деразаларнинг очиб-ёпилишини текширипти; кимлардир зарур жойларга асфальт ётқизиб бетон қуйиш билан банд. Хуллас, иш қизғин. Бирор жойда бекор юрган одамга кўзингиз тушмайди. Табиий, ҳамманинг хаёли бир нарса билан банд. Тез орада Ш.Рашидов келиб қоладию, айбдорлар иш битмаганидан гап эшитади, жазо олади. Бирор қурилиш ташкилотида мен бундай манзарани кузатган эмасман. Раҳбарлар тез-тез соатларига кўз ташлаб қўярдилар. Соат кетидан соатлар ўтди. Иш ҳамон қизғин. Бироқ республика раҳбаридан дарак йўқ. Соат миллари кечки 5 ларга бораё деб қолди. Келишди-келишди деган ташвишли хабар эшитилди. Биз Академия президенти Обид Содиқович билан бирга институт ҳовлисига айланган машиналар томон юриб, Шароф Рашидовичга пешвоз чиқдик.

Ш.Рашидов биз билан кўришиб-сўрашгандан кейин чоратрофга кўз ташлади, бош эшик томон йўл бошладим. Шароф Рашидовични лифтга таклиф қилдим. Тўғри 7-қаватга кўтарилдик. У ердан ҳам атрофга бир назар ташладида, худди бу ерларни биринчи гал кўриб турган одамдек, атрофдаги кўчалару, иморатларни бирин-кетин кўздан кечирди. Бундан кейин яна лифтга ўтириб дирекцияга тушдик. Кабинетга киргач, Шароф Рашидович менга қараб:

— Ўтинг жойингизга, — деди.

Кабинет одамга тўлди. Иморат қурилишига тегишли ҳамма ташкилот раҳбарлари шу ерда эди. Шароф Рашидович деразага яқинроқ жойга жойлашиб олди. Мен томон назар ташлади-да:

— Қани, гапиринг, — деди.

Мен қоғозга ёзилган белгиларга қараб, иморатга тегишли асосий камчиликларни бир қатор санаб ўтдим. Бир гап ҳанузгача эсимда, Шароф Рашидовичга қараб — иморатда доимий ёруғлик йўқ, ҳатто сиз кўтарилган, чиқиб-тушган лифтнинг симларини ҳам вақтинча қурилиш буткасидан шошилиш равишда ўтказишди деган, гапларни ҳам қўшиб қўйишга мажбур бўлдим.

Мендан кейин иморатнинг қурилишида иштирок этган ташкилотларнинг раҳбарлари бирин-кетин сўз олдилар. Қурилишдан кўра уларнинг гапга чечан эканлигини

англадим ўшанда. Уларнинг ҳисоботидан чиқадиган хулоса шундай бўлдики, гўё иморат тўла битган, ҳеч қандай кам-қўсти йўқ. Менинг гапларим эса тухматдан бошқа ҳеч нарса эмас, дейишди.

Шароф Рашидов менинг гапларимни ҳам, қурилиш раҳбарларининг жавобини ҳам пинагини бузмасдан, эътибор билан эшитди. Бирор нотикнинг гапига эътироз ҳам билдирмади, ҳатто лукма ҳам ташламади. Қандай ўтирган бўлса, шундай ўтирди. Унга назар ташлаган одам, шундай хулосага келган эди. Гўё унинг назарида институт раҳбарининг гаплари ҳам эътироз уйғотмайди. Қурилиш ташкилотларининг жавоблари ҳам тўғридек. Худди шу ўринда Шароф Рашидовнинг характериға мос унинг раҳбарлик услубини кўрсатадиган воқеа рўй берди.

У ўтирганларға бир назар ташлади-да:

— Бўлдими? — деди.

Кабинетда ўтирган раҳбарлар:

— Бўлди, бўлди, — дейишди.

Бизнинг гапларимизни, албатта, инобатта олди Шароф Рашидович, деган хулоса чиқарганликларини аңлаш мумкин эди. Уларнинг хор билан айтилган «Бўлди, бўлди» сидан ҳамма Шароф Рашидовичдан сўз кутарди. Унинг сўзлари қисқа ва аниқ бўлди.

— Кўшжонов санаб ўтган камчиликларни тузатиш учун кимға қанча вақт керак? — деди у.

Қурувчилар ханг-манг эди. Бир зумда бир-бирларига қарашиб олишди. Яна бирин-кетин сўзға чиқдилар. Уларнинг ҳар бири ўзига тегишли иморатдаги камчиликларни баргараф қилишға вақт сўрадилар. Бировлари 10—15 кун бўлса, яна бировлари бирон ой ёки ундан кўпроқ.

Шу билан йиғилиш тугади. Ш.Рашидович ўзи билан келган ёрдамчисига яна эртаға кимларнидир унга чақириб беришини буюрди-да, йиғилишни тугаллаган ҳисоблади. Обид Содиқович билан Шароф Рашидовични қандай кутиб олган бўлсак, шундай кузатиб қўйдик.

Шундай қилиб, икки-уч ой давомида иморат илмий иш олиб бориш учун тайёр маконға айланди. Иморат кўркамлиги ва қулайлиги жиҳатдан бошқа бирор иморатдан кам жойи йўқ эди. Бутун иморатға тегишли хўжалик юритувчи ходимлар ҳам Тил ва адабиёт институти ихтиёрида бўлиб, бу ерда филологиядан ташқари Тарих, Фалсафа, Иқтисод институтлари ҳам жойлашиб олдилар. Хуллас, «Мўминов, 9» манзилли бу жой академияға тегишли барча ижтимоий фанлар макони бўлиб қолди.

Айрим ҳолларда «Қурувчиларға ишинг тушмасин,

ишинг тушса улар бағрингни қон қилиб юборади», деган гапни эшитиб юрардим. Қарангки, республиканинг бош раҳбари қурилиш жиловини ўз қўлига олиб, бу ишга бош қўшган бўлса ҳам, бора-бора бир қараганда кўзга ташла-навэрмайдиган камчиликлар юзага чиқа бошлади.

Мана улардан биттаси: иморат лойихасига кўра умум кондиционер асосида қурилган бўлиши керак экан. Кейин маълум бўлиб қолдики, ҳар хонада кондиционерга тегишли ускуна ўрнатилмаган. Ҳатто Москвадан чиқадиган бу ускуна учун ўз вақтида буюртма ҳам берилмаган экан. Москвага биринчи бор одам йўллаб, кўп қийинчиликлар билан Академиядан пул ундириб, бу ускуналарни ҳар бир хонага ўрнатиб чиқишга тўғри келди. Аввалига бу ускуналар шаҳар иситиш марказидан олинандиган иссиқлик ҳисобига ишлаб турди. Бир йиллар чамаси ўтар-ўтмас иморатнинг ёнида қурилган кондиционер марказини ишга туширишга муваффақ бўлди. Не кўз билан кўриб, не қулоқ билан эшитмангки, ўша кондиционер марказидан иморатгача ер тагидан иссиқлик ва совуқлик юрадиган йўлак бўлиши керак экан. Не азоблар билан кондиционер маркази ишга тушгандан кейин бундай йўлакнинг йўқлиги маълум бўлиб қолди. Шундай қилиб 7 қаватли катта иморат фақат иситиш ва совутиш марказидан маҳрум бўлибгина қолмади, балки кўпгина пуллар сарф қилиб қурилган иситиш маркази кераксиз, яроқсиз бир нарса бўлиб қолди. Шу туфайли бу ҳашаматли иморат ханузгача кўнгилдагидек иситилмайди, ёз кунлари эса иморат бетондан бўлганлиги сабабли чидаш қийин бўлган даражада исиб кетади, қишда эса ҳаддан ташқари даражада совиб кетади. Қурувчига ишинг тушса, бағирларинг қон бўлиб кетади, дегани шу экан-да!

Нима бўлса ҳам эндиликда марказдан, яъни вақтли матбуот органлари ва нашриётлардан узоқда жойлашган бўлса ҳам Тил ва адабиёт институти турғун бир маконга эга ва республикада филологияга тегишли барча тадбирларнинг марказидир.

XI Боб

АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИ КЕРАКМИ?

XX асрнинг 60–70-йилларида Тил ва адабиёт институти ҳар бир жиҳатдан кенгая борди. Янги-янги бўлим-

лар очилиб, филология фанига тегишли илмий йўналишлар ишга туша бошлади. Кўпгина мунозаралардан кейин 60-йилларнинг охирларида адабиёт назарияси бўлими очилди. Филология фанлари доктори Иззат Отахонович Султонов бўлимнинг раҳбари сифатида тасдиқланди. Бу табиий эди, албатта. Чунки Иззат Султонов ўзбек филологияси соҳасида биринчи гал адабиёт назариясини яратган олим эди. Унинг қўнғир жилдли тахминан 10 босма табоқ ҳажмдаги «Адабиёт назарияси» 1939 йилда нашр қилинган. Қанчадан-қанча ёшлар адабиёт назарияси асосларини шу китобдан фойдаланиб ўрганганлар. Шахсан шу сатрларнинг муаллифига ҳам шу маънода бу китоб энг зарур пайтда адабиёт илмининг талабига жавоб берадиган қўлланма сифатида асқотди. Эндиликда филология илми тараққий этиб, анчайин чуқурлашганлиги сабабидан адабиёт назариясининг академик услубида мукамал ва чуқур таҳлилга асосланган янги нашрини тайёрлаш ҳаёт талаби бўлиб қолди. Адабиёт назарияси бўлими ташкил қилинган кундан бошлаб 2 жилддан иборат назариянинг академик нашрини тайёрлаш вазифаси бўлим зиммасига юкланди-ю, иш қўнғилдагидек тез амалга ошавермади. Бунинг иккита сабаби бор эди. Биринчидан, Иззат Отахонович Султонов олий ўқув юртлари учун адабиёт назариясини яратиш ниятида бўлди. Бунинг устига Иззат Султоновнинг илмдан ташқари драматик асарлар яратиш билан банд бўлиши назариянинг академик нашрини яратишга сарф қиладиган вақтини чеклаб қўйди. Кечикишнинг иккинчи сабаби, назарий масалаларни чуқур англайдиган илмий ходимларнинг камлиги билан боғлиқ эди.

Бу сабаблар маълум даражада объектив ҳисобланса ҳам, 70—80-йилларга келиб, дирекция билан Иззат Отахонович бошқараётган бўлим орасида анча зиддиятлар рўй берди. Дирекция ишнинг тезроқ битишини талаб қилса, юқоридаги сабабларга асосан иш пайсалга солинаверди. Аслида И.Султоновни мен ўзимнинг домлам ҳисоблардим. Иш юзасидан у билан қаттиқ гаплашишнинг эви ҳам бўлмасди. Шунга қарамасдан, айрим ҳолларда қаттиқроқ гаплашишга ҳам тўғри келарди. Мени мушкулотдан озод қиладиган нарса шундан иборатки, раҳматли Иззат Султонов қай даражада қаттиқ бўлмасин, иш юзасидан бўлган гапларни қўнғилига олавермас, кенглик қилиб, майда-чуйда зиддиятларни тезда унутиб юборувчи олим эди. Шу билан баробар, масъулиятни ҳам яхши ҳис қиларди. 1970 йилларнинг охирига келиб

2 жилдлик адабиёт назарияси шаклланди. Шуни ҳам айтиш керакки, бу назария олий ўқув юртлари учун маълум бир дастур асосида битилган назария эмас, академик нашр эди. Бадий ижоднинг маълум бир масалалари олинар, илмий ходимларнинг куч ва қудратига биноан битилган иш киритилар эди-да, шу хилдаги ишларнинг жамулжами эълон қилинарди. Москва илмий муассасаларида академик нашр шу тарзда битиларди.

Одатда илмий ишнинг битиши бир босқич, унинг нашри иккинчи босқич ҳисобланади. Тахминан 60 босма тобоқ келадиган 2 жилдлик адабиёт назариясини нашр қилиш ҳам осон бўлмади.

У пайтларда институтнинг нашри учун каттагина ҳажмдаги босма тобоқ ажратиларди. Бир йилига 200—250 босма тобоқ ҳажм — мана институтнинг ҳиссаси. Масаланинг бошқа бир томони ҳам бор эди. Китоб нашр қилиш у пайтларда мафқуранинг энг масъулиятли иши ҳисобланиб, Москва кўригидан ўтмагунча китобни нашр қилиш имконияти йўқ эди. Нашр қилинадиган китоблар рўйхати икки йиллар олдин чамаси Москвага жўнатилар, у ёқда бир сидра элакдан ўтказилар, элакдан ўтмаганлари эса нашр режасидан ўчириб ташланарди. Ажабланарли жойи шу бўлдики, адабиёт назарияси режалаштирилган рўйхат эланганда, бу тадқиқот элакдан ўтмай қолибди ва режанинг бир чеккасига белги қўйишибди.

— «Ўзбекнинг ўзига алоҳида назария керак эканми?!».

Назаримда, бу белгини қўйган одамнинг тушунчаси ўта чекланган бўлиб, унинг фикрича, социалистик реализм деб аталмиш партия томонидан берилган йўналиш назариянинг асли ўзи. Бу хилдаги ходимларнинг назарида миллий адабиётларга хос хусусиятлар инobatга олиниши шарт эмас. Шу маънода бирор миллий адабиёт ўз назариясини яратиш ва нашр қилишга ҳақи йўқ. «Фан» нашриёти томонидан олиб кирилган режадаги бу белгини кўрганимда қизиқ бир ҳолат ҳис қилдим ўзимда. Гўё кўча бўйлаб кетаяпману, орқамдан кимдир келиб қаттиқ зарб билан бир мушт ургандек, анча вақт жим ўтириб қолдим. Кимга мурожаат қилиб, кимга дардимни айтиш хаёлимга келавермади. Наҳотки, 10—15 киши томонидан 10 йилларча давомида меҳнат қилиниб, анчагина уқубатлар билан яратилган 60—70 тобоқлик икки жилдан иборат адабиёт назарияси ёруғ дунёни кўрмаса, китобхонлар қўлига бориб етмаса! Наҳотки, сарф қилин-

ган қимматли вақт ва меҳнатлар ҳисобга олинмаса, ниҳоят, нахотки, адабиётимизнинг тараққиётига озгина бўлса ҳам ҳисса бўлиб қўшиладиган бу тадқиқот институт архивларида чанг босиб ётиб қолса!

Бундай пайтларда нажот излаб қоласиз. Кўпгина иккиланишлардан сўнг телефоннинг гўшагини кўтардим. Кўп мурожаат қилаверганимдан ёд бўлиб қолган рақамни тердим. Гўшакдан менга таниш «Лаббай» деган овоз эшитилди. Бу юқорида бир оз мен таърифлаган республика раҳбарининг ёрдамчиси Крайновнинг овози эди. Бу одам билан характерларимиз бир-бирига тўғри келиб қолди, шекилли, анча яқин бўлиб қолгандик. Айрим ҳолларда бошқаларга айтиш мумкин бўлмаган сир ва дардларимни мен унга айттардим ва ҳар гал хайрихоҳлик билан яхши маслаҳатлар эшиттардим ундан. Бу гал ҳам шу умидда эдим. У менинг овозимдан таниди ва яхши сўзлар билан сўраша кетди. Сезилиб турган яхши кайфият дардимни тўла айтишга имконият берди. У гапимга тўла тушунди.

— 10 дақиқадан кейин телефон қилинг, — деди. Менинг икки кўзим соатда бўлди. Минутлар ҳадеганда ўтавермади. Ниҳоят 10 дақиқа ҳам ўтди. Яна телефон гўшагини кўтардим. Керак рақамни тердим. Крайновнинг овозини эшитдим.

— Сизга 15 дақиқа вақт, тезда етиб келинг, — деди у.

Айтилган муддатда етиб бордим. Крайновнинг кабинетини очган заҳотим:

— Сиз бир дақиқа кутиб туринг, мен ҳозир келаман, — деди-да, кабинетдан чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан кейин Крайнов қайтиб келди-да:

— Дарров боринг, Шароф Рашидович сизни кутиб ўтирибди, — деди.

Мен ўқдай отилиб Шароф Рашидовичнинг ҳузурига кирдим. Юз-кўзимдан маълум бўлса керак:

— Нима ташвишлар билан юрибсиз, — деди Шароф Рашидович.

Мен бўлган воқеани тафсилоти билан гапириб бердим.

— Ҳа, тушунмовчилик бу, марказда ўтириб жойлардаги заруратни англайвермайди баъзи ходимлар, деди-да, телефон гўшагини кўтариб:

— Тўраевни улаб беринг, — деди.

Телефон гўшагидан овоз эшитилди ва Шароф Рашидович унга жавобан:

— Олдимда Тил ва адабиёт институтининг раҳбари

ўтирибди. Икки жилдлик адабиёт назарияси тайёр бўлган экан. Шу китоб чоп этилсин. Менинг сўзларимни тегишли жойга етказинг, — деди-да, менга назар ташлаб:

— Ташвиш қилманг, китобингиз чиқади, — деди.

Менинг ишларимга доим хайрихоҳ эканлигини англашиш мақсадида бўлса керак, менга қараб сезилар-сезилмас равишда мийиғида жилмайиб қўйди. Табиий, республика раҳбарининг бу жилмайиши менинг оғир дардимга малҳам бўлди.

Мен Шароф Рашидовичга раҳматлар айтиб, Азиз Оппоқович Тўраевнинг олдига тушдим. А.О. Тўраев кўп йиллардан бери республика маданияти билан шуғулланиб келаётган ўта камсукум, камтарин, бироқ ишбилармон одам экани маълум эди, менга. Анча мураккаб пайтларда институтга, шахсан ўзимга ҳам кўп ёрдам қўлини чўзган раҳбарлардан бири эди у. Мен масаланинг моҳияти тўғрисида Азиз Оппоқовичга ҳам қисқача маълумот бердим. У ҳам:

— Ишингизни қилаверинг, китобингиз чоп қилинади, деган сўзлар билан мени эшиккача кузатиб қўйди.

Шундай қилиб, 1979—80-йилларда 2 жилддан иборат адабиёт назарияси чоп этилди ва китобхонлар қўлига бориб етди. Бу икки жилдлик адабиёт назарияси илмий тадқиқот тамойиллари асосида яратилган. У бир одамнинг меҳнати эмас. Балки унда бир неча илмий ходимларнинг назарияга тегишли фикр ва мулоҳазалари жамланган. Юқорида қайд қилганимиздек, бу жиҳатдан китоб оддий дастур асосида ёзиладиган назариялардан тубдан фарқ қилади. Зотан, академик нашрнинг талаби ҳам шу. Айрим дарсликлардан маълум бўлиб қолган назарий аксиомалар бундай нашрларга киритилавермайди. Китобда қатнашган илмий ходимларнинг тайёргарлиги, қобилияти асосида айрим масалалар бир неча босма тобоқ ҳажмида чуқур ва батафсил таҳлил қилинади. Шу маънода дастур асосида ёзилган дарсликларда бир бет-икки бет ўрин олган айрим масалалар бундай тадқиқотда икки-уч босма тобоқ, баъзан ундан ҳам кўпроқ ҳажмда таҳлил қилиниши мумкин. Академик нашрнинг асл маъносини эътиборга олмаган китобхонларни бу услуб ажаблантириши ҳам мумкин.

Қандай бўлмасин, XX асрнинг охирига келиб, Тил ва адабиёт институти чиқарган адабиёт назариясининг мана шу икки томлик нашри институт тарихида катта воқеа-дир ва шундай бўлиб қолади ҳам.

Асл ҳақиқатни айтадиган бўлсам, бундай мураккаб

тадқиқотнинг яратилиши ва кенг китобхонлар орасида тарқалиши фақат илмий ходимларнинггина хизмати эмас, балки ўша даврда бутун республикага тегишли иқтисодий ва сиёсий юкни елкасига мардона олган марказком раҳбари Шароф Рашидовичнинг ҳам хизматиدير. Унинг иштирокисиз ўша даврдаги тоталитар мафкурани ўзига қурол қилиб олган катта ва кичик андазавоз раҳбару раҳбарчаларнинг миллий маданиятга тегишли бу хилдаги тадқиқотларни ёруғликка чиқариши мушкул бўлур эди.

XII Боб

КАТТА АНЖУМАН

Шўролар даврида туркология комитети деб аталадиган ташкилот бўларди. Бу ташкилот СССР Фанлар Академиясининг қошида бўлиб, барча ташкилий ишлар ўша идорага боғлиқ эди. Бу ташкилотнинг бошида узоқ вақтлар давомида таниқли олим, академик марҳум А.Н. Кононов турарди.

Ташкилотнинг асосий вазифаси Собиқ Иттифоқ ҳудудидаги барча туркий халқларнинг тили, адабиёти тарихига тегишли масалаларни шўролар мафкураси талаби асосида бир йўналишда тутиб туришдан иборат эди. Шу мақсадда ҳар тўрт йилда маълум бир республика танланиб, у ерда туркологлар анжумани ўтказиларди. Одатда бундай анжуманларда совет иттифоқида яшайдиган барча туркий халқлардан вакиллар таклиф қилинар ва докладлар эшитиларди. Кейинчалик бу маърузалар жамулжам бўлиб, китоб шаклида эълон ҳам қилинарди.

1980 йилдаги анжуман Ўзбекистон зиммасига тушди. Одатда бошқа жойларда туркшунослар анжумани 200—300 кишидан иборат бўлса, нимагадир Ўзбекистонга навбат келганда бу анжуманга қизиқувчилар сони кўпайди.

Анжуман 1980 йилнинг сентябрь ойига белгиланди. Москвада ижтимоий фанлар бўлимининг қошидаги туркшунослар кенгаши ишнинг бориши билан доим қизиқиб турди. 1980 йилнинг ёз ойларида институт номига келиб тушган таклифларни ҳисоблаб кўрганда Тошкентга 500 атрофидаги одам келиши аниқланди. Ўзбекистон Академияси ҳам феълени кенг қилди, шекилли, бирор таклиф қайтарилмади. Бунинг устига чет элдан: Америка, Венгрия, Олмониядан меҳмонлар таклиф қилинди. Улар

хам келишга тайёр эканликларини билдиришди. Кўри-нишидан анжуман ниҳоятда кенг қўламли ва кенг қам-ровли бўладиганга ўхшаб қолди. Бунгача Тил ва адабиёт институти халқаро масштабда бу хилдаги анжуманни таш-кил қилган эмас. Демак, институтда бу жиҳатдан етарли тажриба ҳам йўқ.

Ўша пайтлари мени безовта қилган бошқа бир ҳолат ҳам бор эди. Байналмилал тарзда, хусусан, рус тили ва адабиётига тегишли хоҳлаган масштабда халқаро анжу-манлар ўтказавериш беҳавотир иш ҳисобланарди. Би-роқ туркий халқларнинг маълум бир соҳага тегишли мутахассисларининг йиғилиб катта анжуман ўтказишла-ри кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, маълум даражада ха-тарли ва хавотирли иш ҳисобланарди. Шу боисдан рес-публикамиздаги ҳар хил даражадаги раҳбарлар ўзлари-ни бир оз четга олиб туришни фойдалироқ кўришди. Шу боисдан бу катта анжуманнинг барча ташкилий иш-лари институт раҳбариятининг зиммасига тушди. Қизиғи шу бўлдики, институт раҳбарияти заррача бўлса ҳам иккиланмасдан, белни маҳкам боғлаб ишга тушдилар. Бугунги менинг тасаввуримда дадиллик бағишлаб турган муҳим бир ҳолат бор эди. Бу ҳолат шундан иборат эдики, бу даврга келиб институт жамоаси ҳеч қачон кузатилмаган равишда жипслашган ва ҳар жиҳатдан ба-мисоли бир тан ва бир жон бўлиб етилганди. Унинг устига бу пайтларга келиб институт ўнлаб қўлидан иш келадиган, филология илмига ўз ҳаётини бағишлаган ёшлар ҳисобига тўлишган эди. Ташкилий ишларнинг асосий қисми, ўша ёшлар зиммасига тушиши табиий бир хол бўлди.

Гап шахсан институт раҳбари сифатида ўзимга кел-ганда, шуни айтиш керакки, конференциянинг очилишига бир ойлар чамаси қолганда бетоб бўлиб, шифохонага тушиб қолдим. Хайрият, бу хол узокқа чўзилмади. Би-роқ одатдагидек бошқа бир ҳолат ҳам рўй берди. Менда аллергия касали бўлиб, августнинг иккинчи ярми билан сентябрнинг биринчи ярмигача давом қиларди. Бу давр конференцияга қизғин тайёргарлик кўриш даври бўлгани-дан, куни билан кабинетда бўлиб, кечкурун аллергиядан ҳолатимни бир оз тўғрилаш учун Тошкентдан 50 чақи-рим узокликдаги Оқтош деган масканда жойлашган ши-фобахш санаторияга жўнаб кетардим. Ўша жойдан эрта-сига яна иш вақтига етиб келишга мажбур бўлардим. Бу ҳолатдан конференцияга тайёргарлик ишлари қай дара-жада мушкул бўлганини англаш қийин эмас. Шундай

вазиятга қарамасдан Яратган менга алоҳида куч-қувват бағишлади, шекилли, барча қийинчиликларга бардош бериб, ишга халал етказмаслик учун ҳаракат қилдим.

Бу ўринда алоҳида қайд қилишга арзийдиган масаланинг бошқа томони ҳам бор. Конференцияга тайёргарлик ишларининг асосий қисми ўша даврда директор ўринбосари раҳматли Ғани Жаҳонгиров; у даврда институтнинг илмий котиби, филология фанлари номзоди, эндиликда филология фанлари доктори, академик Бахтиёр Назаров; ўша даврда институтнинг илғор фаолларидан бири, филология фанлари номзоди, фольклоршунос, эндиликда филология фанлари доктори, Ўзбекистон Фанлари академиясининг вице-президенти (2000—2006) Тўра Мирзаев ва бошқа бир қатор ёшлар зиммасига тушди. Айтиш керакки, институтнинг фаоллари бўлмиш, юқорида номлари тилга олинган институт ходимлари ўз зиммаларига тушган вазифаларни керагича ўрин-жойларига қўя билдилар.

Нихоят, сентябрь ҳам ўрталаб қолди. Меҳмонлар келадиган кунлар ҳам белгиланди. Бир қадар олдин конференцияга масъул раҳбар қилиб белгиланган Москвадаги Шарқшунослик институтининг директор ўринбосари профессор Ким, ундан кейин туркшунослар комитетининг раиси, академик Кононовлар етиб келдилар. ЎзФАнинг раҳбарияти — академия президенти, академик Обид Содиков, бу ишларга масъул ҳисобланган академиянинг вице-президенти, академик Эркин Юсупов ва марказий комитетнинг масъул ходимлари бу улуг ишни бошқаришда раҳнамолик қилиб турдилар.

Қарийб бир ҳафта ичида бутун институт жамоаси оёқда турди. 500 га яқин меҳмонлар аэропортда тайёр турган ходимлар томонидан кутиб олинди ва олдиндан белгилаб қўйилган тегишли меҳмонхоналарга жойлашдилар. Қўп бўлишига қарамасдан, меҳмонлардан бирорта шикоят қилишига ўрин қолмади. Институт ходимлари, бир оз муболаға бўлса ҳам айтиш керакки, бамисоли соат механизми сифатида ишладилар. Фақат истисно сифатида биттагина фактни айтиб ўтишни лозим кўрардим. Қаердандир келган бир меҳмоннинг чамадони адашиб, мўлжалланган меҳмонхонага эмас, бошқа бир меҳмонхонага ўтиб кетган. У ҳам тезлик билан топиб эгасига топширилди. Шундан бошқа тартиб ва тизгинга боғлиқ бирор фавқулодда ҳодиса рўй берган эмас.

Адолат юзасидан ўша даврда фаоллик кўрсатган ва ташкилий ишларни ўз зиммаларига олган ёш илмий хо-

димларни бир қатор санаб ўтишни лозим кўрардим. Булар эндиликда филология фанлари номзодлари Неъмат Маҳкамов, Бахтиёр Қурбонбоев, Султонмурод Олимов, Сувон Мелиев, Зухриддин Исомиддинов, Анвар Жабборов, Раҳматулла Баракаев ва бошқалар. Буларнинг аксарияти бугун ҳам институтда, айримлари бошқа ташкилотларда масъул хизматдалар.

Бир кундаёқ келадиган меҳмонларнинг аксарияти келиб, меҳмонхоналарга жойлашдилар. Эндиги масала эртаси куни очиладиган конференцияга тайёргарлик ишларини кўришдан иборат эди. Шу мақсадда профессор Кимнинг раҳбарлигида ташкилий комитет йиғилди. Бу йиғилишнинг асосий мақсади конференция умуммажлисидаги асосий маърузачини аниқлаш ва секция раҳбарларини белгилашдан иборат эди. Лойиҳалар олдиндан белгилаб қўйилгани сабабидан кўп масалалар эътирозсиз равишда маъқулланди. Гап бош маърузачига келганда бир оз зиддиятли ҳолат рўй берди. Бош маърузани ким қилади, деган гап ўртага қўйилди. Кўпчилик мен томон назар ташлади. Бунинг маъноси мендан таклиф олиш эди.

— Бош маърузани институт тайёрлади, шу боисдан бизнинг институтдан кимдир бу ишни ўринлатиши керак, — дедим-да, бир зум жим қолдим ва гапимни давом қилдириб, — ҳарҳолда бу иш менинг зиммамга тушса керак, — дедим.

Ташкилий комитет аъзолари жим эди. Жимликни ЎзФАнинг ижтимоий фанлар бўйича академик секретари М.Нурмухаммедов бузди. У менинг фамилиямни тилга олиб, «Бу кишининг маъруза қилиши камтарликдан бўлмаса керак. Меҳмонлардан бошқа кимдир, масалан академик Заки Аҳмедов доклад қилгани тузук», — деб қолди.

Қозоғистон Фанлар академиясининг вице-президенти Заки Аҳмедов билан илгаридан танишчилигимиз ва дўстлигимиз бор эди. У М.Нурмухаммедовдан кейин дарров сўз олди-да:

— Маърузани тайёрлаган жойдаги мутахассислардан бири қилиши керак. Бу ўринда мен институт раҳбари М.Қўшжоновнинг таклифини қувватлайман, — деди.

Заки Аҳмедовнинг таклифини профессор Ким ва академик Кононов қувватлади.

Шундай қилиб, эртага очиладиган халқаро туркалогия конференциясининг бош докладчиси сифатида менинг фамилиям тасдиқланди.

Конференция академиянинг катта залида бошланди.

Уни ташкилий комитетнинг бош раҳбарлари бошқарди. Конференция номига келган табрик сўзлари ўқилди. Кейин бош маъруза бошланди. Шу ерда ҳар хил масалалар асосида секцияларга бўлиниб, конференция ўз ишини давом қилдирадиган бўлди. Икки кун давомида қаттиқ режим асосида секциялар иш олиб борди. Икки кундан кейин конференциянинг яқунловчи умум йиғилиши бўлиб ўтди. Бу ерда охириги яқунловчи сўз айтиш ушбу сатрларнинг муаллифи зиммасига тушди.

Меҳмонлар қутилгандан кўп келган эди. Шунга қарамадан, кам-кўстсиз ҳаммаси жой билан таъминланди. Улар Тошкент марказқўмининг ўша вақтда «Шелковичное» деб аталадиган меҳмонхонасига жойлаштирилган бўлиб, текин овқат билан таъминланди. Меҳмонларнинг барчасини мажлис жойигача олиб бориш ва олиб келиш учун уловлар ҳозир у нозир эди.

Меҳмонлар қай даражада кўп бўлмасин, уларни бир пиёла чойга таклиф қилиш мезбонларнинг вазифаси эди. Шу мақсадда ҳукумат томонидан маълум даражада маблағ ҳам ажратилганди. Академия аъзолари ва туркологияга алоқаси бор бўлган фан докторлари, олий ўқув юрғларининг ректорлари ҳам бу ишга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу мезбонлик бурчини бажаришда, айниқса, институт ходими Амина Шарипова ва унинг дугонаси, М. Муҳаммедовалар алоҳида жонбозлик кўрсатдилар. Ўша пайтдаги Тошкентнинг машҳур ресторани ҳисобланган «Гулистон»да (эски шаҳар янгидан қурилиши муносабати билан Эски Жўвада жойлашган бу ресторан ўрнида ҳозир бошқа замонавий иншоотлар қад кўтарган) зиёфат ташкил қилинди. Шу йўсинда халқаро туркология конференцияси ўз ишини яқунлади.

Конференцияга тегишли энг зарур тадбирлардан бири бу анжуманнинг барча материаллари жамулжам қилиб китоб шаклида эълон қилишдан иборат эди. Бу ишни амалга ошириш конференциянинг фаол иштирокчиси, ҳозирги Фанлар Академиясининг вице-президенти (2000—2006) Тўра Мирзаевнинг зиммасига тушди. Айтиш керакки, Т.Мирзаев бу ишни аъло даражада ўринлатди. Бир йил ўтар-ўтмас вақт ичида Тошкентда бўлиб ўтган туркология конференциясининг материаллари тахминан 60 босма тобоқлик икки салмоқдор китобда эълон қилинди. Шундай қилиб, 1980 йилнинг сентябрида чақирилган Халқаро Туркология Конференцияси қуруқ сўз, баҳс ва мунозаралардангина иборат бўлмасдан, китоб шаклида чоп этилиб китобхон қўлига бориб тегди.

XIII Боб

ҲИМОЯ КЕНГАШИ МУАММОСИ

Талабалик пайтларимни эслайман. Бирор адабиётшунос номзодлик учун диссертация ҳимоя қилганмиш деган гапни эшитиб қолгудек бўлсак, хайратларга тушардик. Чунки у пайтларда на Фанлар академиясида, на ҳозирги Миллий университетда диссертацияларни ҳимоядан ўтказиладиган кенгаш йўқ эди. Кейинчалик то 70-йилларгача Фанлар Академиясида ижтимоий фанлар бўйича биттагина кенгаш иш олиб борарди. Ижтимоий фанларнинг ҳаммасидан тайёрланган диссертациялар шу кенгашдан ўтарди. Бунинг сабаби шунда эдики, ижтимоий фанларнинг бирортасида алоҳида ҳимоя ташкил қилишга қуввати етадиган мутахассислар йўқ эди. Ҳатто шундай воқеаларни ҳам эслайманки, мутахассис етишмаганлигидан тилшуносликдан ҳимоя қиладиган диссертацияга адабиётшунос олим, адабиётшуносликдан ҳимоя қиладиган ишларга тилшунос олим оппонентлик қилган пайтлари ҳам бўларди.

60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошларида фан докторларининг сони бир оз кўпайди шекиллик, мутахассислик жихатдан ҳимоя бўйича илмий кенгаш бўлиниб, бир-бирига яқин бўлган соҳалар бўйича кенгашлар тузилди. Масалан, 70-йиллардан (1976 йилда) тил ва адабиёт мутахассислари бирлашиб, тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича докторлик диссертациясининг ҳимоясига мўлжалланган илмий кенгаш тасдиқланди. Табиий, унинг раиси қилиб Фанлар академияси вице-президенти М.Нурмухаммедов белгиланди. Бундан ташқари, кўп вақт ўтмасдан Тил ва адабиёт институтида фан номзодлари ҳимоясига мўлжалланган янги кенгаш ҳам тасдиқланди. Бу даврларга келиб, илмий мутахассислар тайёрлаш масаласига кўпроқ эътибор берилиб, тилшуносликдан ҳам, адабиётшуносликдан ҳам докторлик диссертацияси ҳимоя қилиш мумкин бўлган алоҳида-алоҳида кенгаш тузиш имконияти туғилди. 70-йилларнинг охириларида адабиётшунослик ва тилшунослик бўйича ҳимояга мўлжалланган илмий кенгаш рўйхатлари тайёрланди. Собиқ Иттифоқ Аттестацион кенгашининг тартиб-ғизинига кўра кенгашнинг раиси ўша кенгаш тузилган ташкилотнинг раҳбари ёхуд ўша ташкилотнинг бирор йирик олими бўлиши керак ҳисобланар-

ди. Шу муносабат билан Фанлар Академиясининг президенти Обид Содиков ва вице-президенти Эркин Юсупов маслаҳатларига асосан адабиётшунослик бўйича химоя кенгашининг раиси қилиб институт раҳбари, ушбу сатрлар муаллифи белгиланадиган бўлди. Бу пайтларда ижтимоий фанлар бўлимини бошқараётган М.Нурмухаммедовга бу лойиҳа маъқул кўринмади. Унинг биттагина истаги бор эди. Бу истак шундан иборат эдики, кенгашнинг раиси ўзи, яъни М.Нурмухаммедов қолиши керак. Бу эса марказий аттестацион комиссиянинг тартиб ва тизгинига тўғри келавермасди.

Масаланинг бошқа бир томони ҳам бор эди. М.Нурмухаммедов юқорида қайд қилганимиздек, қорақалпоқ адабиётидан мутахассис. Демак, у ўзбек адабиётига тегишли кўп жиҳатларидан беҳабар бўлиб, кенгашга раислик қиладиган даражада етук эмасди. Шунга қарамасдан, у илгаригидек кенгашга раис бўлиб қолишга ўзини ҳуқуқли хисобларди. Оқибат шундай бўлдики, янги адабиётшунослик бўйича химоя кенгашига институт раҳбари, яъни ушбу сатрларнинг муаллифи тасдиқланди. Шу муносабат билан М.Нурмухаммедов кўнглида кучли нарозилик ҳисси уйғонди. Бошқача қилиб айтганда, Тил ва адабиёт институтининг раҳбари билан ЎзФА Ижтимоий фанлар бўлиминининг раҳбари орасида қаттиқ зиддият пайдо бўлди.

Тил ва адабиёт институтида докторлик диссертациясини химоя қилиш кенгаши тузилгандан кейин табиий равишда фан номзодлари ҳам шу кенгашда химоя қилинадиган бўлди. Шу муносабат билан анча вақт институтда иш берган номзодлик диссертацияси химоясига мўлжалланган кенгаш ортиқча бўлиб қолди.

Қандай бўлмасин, 70—80-йилларда филолог кадрлар тайёрлаш, хусусан, адабиётшунослик бўйича етук мутахассислар билан республика илмий ташкилотларини ва олий ўқув юртларини таъмин қилиш жиҳатдан катта ишлар амалга оширилди. Институтнинг ўзида 5—6 фан докторлари ўз ишларини химоя қилиб, дипломларини олишди. Булар академик Б.Назаров, ҳозирги академиянинг вице-президенти (2000—2006) Т.Мирзаев, мумтоз адабиёт бўлимининг раҳбари И.Ҳаққулов, адабиёт назарияси бўлимининг раҳбари Б.Саримсоқов, адабий жараён бўлимининг раҳбари Н.Раҳимжонов, кўпгина етук ишларнинг муаллифи, эндиликда шахидлар ва қатағон қурбонлари жамғармасининг раҳбари Н.Каримов, фольклор бўлимининг раҳбари М.Жўраев, собиқ рус адабиёти бўлимининг раҳбари (раҳматли) М.Расулий ва бошқалар.

Булардан ташқари 70—80-йилларда республика олий ўқув юртларида ишлайдиган кўпгина адабиётшунослар ўзларининг докторлик ишларини шу советда ҳимоя қилдилар. Миллий университетдан 3 киши, Фарғона университетидан 2 та мутахассис, Андижон университетидан 2 та, Самарқанд университетидан 3 та, Қарши университетидан 2 та, Бухоро университетидан 2 та, Қорақалпоғистон университетидан 2 та фан докторлари мазкур кенгашда ўз ишларини ҳимоя қилиб, кадрлар тайёрлаш ишида ҳамда республикада адабиётшунослик илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшиб келаяптилар.

Яна шуни ҳам қайд қилиш керакки, Тил ва адабиёт институти раҳбарининг ўзгариши муносабати билан кенгаш раислари ҳам ўзгариб турди. Ушбу сатрлар муаллифидан кейин кенгаш ишини институтга раҳбар қилиб тайинланган Бахтиёр Назаров бошқарди. Ундан кейин навбат институтнинг янги раҳбари, филология фанлари доктори Тўра Мирзаев зиммасига ўтди ва у ханузгача бу ишни бошқараяпти.

Демак, анчагина кўнгилсизликлар билан бошланган бўлса ҳам кадрлар тайёрлаш иши замон талаби асосида давом қилиб келаяпти.

XIV Боб

АЙТИЛМАГАН НУТҚ

1981 йилнинг ёз ойлари. Ҳаётда кутилмаган воқеалар кўп бўлади. Шу хилдаги воқеалардан бири ўша йилнинг 14 август куни рўй берди. Эрталаб соат тўққизлар маҳали эди. Институт фаолларидан бири — Иброҳим Мирзаев уйга кўнғироқ қилиб:

— Зудлик билан институтга етиб келар экансиз. Институтни текширишга катта комиссия келди, — деди. Мен бунини мутлақо кутмаган эдим. Кечадан бошлаб ёзги таътилга чиққандим. Эрта тонгда Симферополга учадиган самолётнинг билетини Ялтадаги Ўзбекистон санаториясига 4-бошқармадан олинган йўлланма бўлиб, йўл тараддудини кўраётган пайтим эди. Тараддудни тўхтатиб, институт томон тезлик билан отланишдан бошқа чорам қолмади. Шахсий машинага ўтириб институтга етиб бордим. Эшикни очиб, кўрдимки, хона тўла одам. Жойимга ўтириб йиғилганларни бир қатор кўздан кечирдим. Бу

ерда институт фаолларидан ташқари, кутилмаган меҳмонлар ҳам бор эди. Рўпарамда кибр билан менга тикилиб турган ёш йигитга кўзим тушди. Бу йигитни мен бирор жойда илгари учратган эмасдим. На адабиётчилар аҳли орасида, на илм билан шуғулланган жамоалардан бирортасида уни кўрмагандим. Хаёлимдан демак, бу йигит ё тарихчи, ё иқтисодчи деган фикр ўтди. Ҳарҳолда тил ва адабиёт илмидан узоқроқдаги бир шахс. У ўзини таништира кетди:

— Мен шахар партия комитетининг бўлим мудури бўламан. Фамилиям Нусратов, исмим Шухрат, — дедида, йиғилиш мақсадини тушунтира бошлади. Институт ишлари билан танишмоқчимиз. Олти кишидан иборат комиссия тузилди. Комиссия аъзолари ўзингизнинг ҳамкасбларингиз, ишни чўзиб сизга кўп ҳам халақит бермаймиз, — деб узрнома фикрини ҳам ўртага ташлаб кўйди. Мен гапимни чўзмадим:

— Маъкул, жуда яхши бўлибди-да, — деган гап билан чекландим. Бир зумда комиссия аъзоларини кўздан кечирдим. Ҳақиқатдан ҳам уларнинг барчаси ҳамкасбларим эди. Улардан биттасигина истисно. «Коммунист» журналининг бош муҳаррири, тарих фанлари доктори Р.Нуриллин эди. Бу одам ҳақида озгина бўлса ҳам тасавурум бор. Унинг адабиётшуносликка ҳам, тилшуносликка ҳам алоқаси йўқ. У партия тарихидан мутахассис. Демак, бу ишга у кўпроқ мафкурашунос сифатида жалб қилинган.

Ш.Нусратов ахборотида айтилган яна бир комиссия аъзоси — профессор Г.Владимиров бу ерда кўзимга кўринмади, демак, у ё вақтида етиб келмаган ёки шунчаки келишни истамаган, деб ўйладим.

Ҳаётдан олган тажрибамдан биламанки, бундай ҳолларда ишнинг бош ижрочилари бўлади. Бу ерда бир эмас, учта бош ижрочиларга кўзим тушди. Улардан бири кўзлари хиёл қисик, ўрта бўй гавдасига нисбатан қўллари узун ва нозик, маълум даражада қирғиз башара Иброҳим Раҳим эди. Ҳамкасбимнинг асли касби журналистлик бўлиб, ёзувчилик соҳасида ҳам таниқли эди. Мен унга тик назар ташлай олмадим. Чунки у мендан кўзини олиб қочиб, бошқа бир нарса билан андармондай кўрсатди ўзини...

Бир зумда бу одам катта мансабни эгаллаб турган пайтларида бадийий ижод хусусида орамизда бўлиб ўтган зиддиятлар, воқеалар, у томондан айтилган «Ундоқ қилиб юбораман, бундоқ қилиб юбораман», деган дўқ-пўписа-

лар эсимга тушди. Унинг романлари хусусида матбуот саҳифаларида билдирган танқидий фикрларим хаёлимдан ўтди.

Иккинчи бош ижрочи республика бош газетаси — «Совет Ўзбекистони» газетасининг бош муҳаррири Лазиз Қаюмов бўлиб, бир оз қорин қўйган бу ҳамкасбимни кўпчилик адабиёт оламидаги асосий мафкурашунос (ёки мафкурапараст) сифатида биларди. Анча иқтидорли олим бўлган бу дўстимга кўзим тушганда яна хаёлотга берилдим; 50-йилларнинг иккинчи ярмида университетда дарс бериб юрган пайтларимда у билан рўй берган тўқнашувлар, илмий баҳс ва мунозаралар бирин-кетин кўз ўнгимдан ўтди.

Учинчи бош ижрочи эса хиёл озғиндан келган, юзларидаги самимий кулгидан кўра истехзоли жилмайиш зуҳр этиб турадиган адабиётшунос дўстим Ҳафиз Абдусаматов эди. Бу одам институтнинг катта илмий ходими ҳисобланарди. Таажжубладиган жойи шундаки, шу ерда ишлаб, шу ердан маош оладиган илмий ходим институт ишини текшириб, тил ва адабиёт масалаларидан узоқда бўлган ҳукмрон ташкилотга ҳужжат тайёрлаб бериши керак эди. Мантиқан шундай хулоса чиқадики, гўё у ўзини ўзи текширади. Шу асосда у юқорига маълумот беради.

Қизиги шунда эдики, ёзувчи ҳамкасбимга назар ташлаганимда, у кўзини мендан олиб қочди. Лазиз Қаюмовга кўз ташлаганимда эса «олишувни энди бошлаймиз» дегандек менга тик қаради. Ҳ.Абдусаматов менинг назаримга сунъий жилмайиш билан жавоб қилди.

Кейин эшитишимга қараганда, профессор Г.Владимиров ҳам эрталаб институтда пайдо бўлибди. Битта-иккита хоналарга кирибди. Ходимлар билан суҳбатлашибди ва институт фаолларидан бирига «Бу ишларнинг асл мақсадини мен тушунаман, буларнинг нияти яхши эмас, шу боисдан мен ўзимни комиссияда бор деб ҳисобламайман ва булар билан бирга қайта институтга келмайман» дебди-да, қайтиб кетибди. Шундан кейин Г.Владимиров комиссия ишида умуман қатнашмади. Бу ҳол ҳам менда таажжуб уйғотди. Профессор Г. Владимиров билан адабиёт масалаларида ҳамфикрлигим йўқ эди. У билан бирор бошқа масала юзасидан яқин муносабатда ҳам бўлган эмасман. Шунга қарамадан, у бу воқеаларнинг сирини дарров англаб олибди-да, юқоридаги қайд қилинган қарорга келибди. Бу ҳол менинг Г. Владимиров масалага виждонан қарабди-да, деган хулосага келишимга сабаб бўлди.

Сухбатимиз охирлаб қолай деган эди. Ш.Нусратовга мурожаат қилиб, мен меҳнат таътилида эканлигимни ва эртага санаторияга жўнаб кетишим кераклигини билдирдим. Комиссия раиси Ш.Нусратов совуққонлик билан:

— Самолёт билетини ва санаторияга олган йўлланмангизни қайтариб топширганингиз, ёзги таътилни ҳам чўзганингиз маъқул, — деди.

Бу сўзлар юмшоқроқ оҳангда айтилган бўлса ҳам уларнинг тагида буйруқ маъноси ётарди. Ўша пайтлари ҳам шахс эркинлиги ҳақида кўп фикрлар айтиларди. Нусратовнинг бу ҳукми шахс эркинлиги ҳақидаги у даврда айтиладиган гапларнинг бўш сафсатадан иборатгина эканлигининг далили бўлиб турибди. Маълумки, институт раҳбари ўз ихтиёри билан ўзининг таътил кунларини белгилаб, эшикни ёпиб чиқиб кетавермайди. Бунинг учун Фанлар Академияси президентининг бевосита рухсати керак. Хатто у ерда қандайдир ҳужжатлар билан ҳам белгиланиши керак. Шунга қарамасдан, комиссия номи билан кимдир келсаю, «Сиз таътидан маҳрумсиз!», — деса, нима бўлади?! Санаторияларга йўлланма олиш ҳам осон иш эмас. Бу ишни битказиш учун уч ой, тўрт ой олдин тегишли жойга мурожаат қилиб аризалар ёзиш, хатто маълум даражада маблағ ўтказиш ҳам шарт. Бу ишлар ҳам келадиган комиссия учун ҳеч гап эмас. Шундай экан шахс эркинлиги ҳақидаги сафсаталар куруқ гапдан бошқа ҳеч нарса эмасмиди ўша даврларда?!

Бу сўзларидан кейин комиссия раиси: «Комиссия ишни хозир бошлайди», деди буйруқ оҳангида. Шу билан суҳбат тугади. Тезкорлик билан бухгалтериянинг кассаларига, партия ва касаба уюшмаси хоналарига комиссия аъзолари кириб боришди. Улар энди бамисоли бу хоналарнинг асл хўжайинлари эди. Ижрочилар партия ташкилоти раҳбарини, институтнинг бош бухгалтерини, илмий котибни бирин-кетин чақириб, қандайдир ҳужжатларни талаб қила бошладилар. Тайёр бўлмаган ҳужжатларни бир-икки кун ичида тайёрлаб беришни талаб қилдилар. Шу орада бухгалтериянинг ҳисоб-китобини текширадиган уч кишидан иборат комиссия ҳам пайдо бўлиб, бухгалтерия хонасининг барча бисотларини тита бошладилар.

Хонада бир неча дақиқа танҳо ўзим қолдим. Тасаввур қилдимки, чексиз ҳуқуқ билан келган комиссия аъзолари фирқа ташкилотининг котибидан бошлаб, бухгалтериянинг оддий ходимларигача исканжага ола бошладилар.

Шу пайт хаёлимда илгарироқ бўлиб ўтган бир воқеа қайта жонланди: 1981 йилнинг июль ойида собиқ Иттифоқ ёзувчиларининг қурултойи бўладиган бўлди. Делегатлар қаторида менинг ҳам исмим бор эди. Белгиланган кунда бир гуруҳ бўлиб самолётга чиқдик. Такдирни қаранги, самолётнинг олд қаторларининг бирида бугунги комиссия аъзоларининг бири, таниқли адабиётшунос олим Ҳафиз Абдусаматов мен билан ёнма-ён ўтирди. Мен табиатан камгап, вазмин одамлигимни ўзим ҳам сезаман. Бироқ мен билан ёнма-ён ўтириб қолган шеригим ҳадеб суҳбатга тортар, тинимсиз равишда ўз назарини истехзоли қулиш билан менга йўллар эди. Қизиқки, ўша пайтлари бу истехзоли кулгиларнинг сабаби хусусида ўйлаб ҳам кўрмабман. Бу истехзоли кулгилар, ҳар хил йўналишда берилган саволлар мени хийла чарчатди. «Самолёт тезроқ ерга қўна қолса» деган гап хаёлимдан ўтарди ўшанда. Шу тахлит Москвага етиб бордик. Биринчи кун қурултойнинг умумий мажлиси бўлди. Эртасига эса иш бир неча гуруҳларга бўлинган ҳолда давом эттирилди. Мунаққидлар йиғилиши Жаҳон адабиёти институтининг кичик залида ўтказилди. Маърузалар бошланди. Йиғилишни собиқ Иттифоқ ёзувчилар уюшмасининг котиби, адабиётшунос В.Озеров бошқарди. Мен залнинг биринчи қаторларида эдим. Чап томонимдан академик Лихачёв жой олди. У одам билан мен илгаридан таниш бўлганим учун баъзи масалалар юзасидан, асосан, бўлаётган маърузалар ҳақида фикр олишувлар бўлиб турди. Ўнг томонимда бугунги комиссиянинг аъзоси Л.Қаюмов жой олган бўлиб, онда-сонда у билан ҳам фикр олишувга тўғри келар эди. Бир неча маърузаларни эшитгандан кейин мен иккита шеригимга ҳам маърузачилар қаторида менинг фамилиям ҳам борлигини айтиб, сўз кутиб ўтирганимни билдирдим. Йиғилиш анчагина чўзилди, бироқ ҳадеганда менинг номим тилга олинавормади. Гоҳ-гоҳ академик Лихачёв ва ўнг томонимда ўтирган ҳамкасбим ҳам «Нега сизга сўз беришмаяпти, эшитсак бўлар эди» деб қитиғлаб қўйишар эди.

Мажлис ҳамон давом қиляпти. Кеч кириб мажлис яқунланадиган пайт ҳам яқинлашди. Залда ўтирганларнинг чарчаб қолганлиги ҳам сезилиб турибди. Қатнашувчилар ҳам анча сийраклашиб қолди. Бироқ, менинг номим ҳамон тилга олинмади. Кўп ўтмасдан В.Озеров мажлис тугаганини эълон қилди. Мен академик Лихачёв билан хайрлашиб, меҳмонхона томонга йўл олдим. Қизиқ бир ҳолатда эдим ўша куни. Гўё бир эзгу ишни боши-

дан тутишим керагу, бу иш менга тутқич бермаётгандай эди. Ҳар хил ўйларга бордим, бўлиб ўтган бу воқеани изоҳлашдан ожиз сездим ўзимни. Бирор кимса билан учрашиб ахволимни айтиш хоҳиши ҳам йўқ эди менда. Кеч соат 11 ларда хонадаги телефон жиринглаб қолди. Телефон гўшагини кўтардим. Республика раҳбарларидан бири эканлигини билдим. Қисқача салом-алиқдан кейин «Нега сизга сўз беришмади?» –деб сўраб қолди.

Мен бу ишнинг сабабини билолмаганимни айтдим. Эртасига Кремлда қурултойнинг умуммажлиси иш бошлади. Ҳар бир гуруҳ раҳбари ҳисобот берди. В.Озеров ҳам мунаққидлар гуруҳининг раиси сифатида нутқ сўзлади. У нутқида менинг ҳам номимни алоҳида қайд қилиб, сексияда нутқ сўзлаганим ҳақида ахборот берди. Мен, табиийки, бу ҳолатдан ажабландим. Эртасига «Литературная газета»да мунаққидлар йиғинида нутқ сўзлаганлар каторида менинг номимни ҳам кўрсатиб ўтишибди.

Энди кабинетда ёлғиз ўтириб ўйлайман. Бугун август ойининг 14-санаси. Ёзувчилар қурултойи июль ойининг ўрталарида, яъни роса бир ой олдин бўлган. Яшин тезлигида бу воқеаларнинг сири менга маълум бўлиб қолди. Демак, институтни текширадиган комиссия бундан бир-бир ярим ой олдин маълум бўлган. Самолётдаги истеҳзоли кулгилар, ҳар хил йўсинда мени гапга тортишлар, менга сўз берилмаслиги бу комиссия иши билан боғлиқ. Комиссия аъзоларининг қайси биридир институтнинг раҳбари сифатида М.Қўшжонов ишларини шаҳар партия комитети текширишга тайёргарлик кўраяпти, институтнинг илмий ишларида катта мафкуравий хатоларга йўл қўйиляпти, у жадилизмни ва унинг вакиллари бўлмиш миллатчи Чўлпон ва Фитратларни оклашга уринаяпти, деган маълумотларни В.Озеровга етказган. В.Озеров эса собиқ иттифоқ ёзувчилар уюшмасининг «етук» мафкурачиси ҳисобланар эди. Шу боисдан у мени маърузачилар сафидан ўчирган. Бироқ, Республика раҳбарлари қаттиқ даъво қилгани учун, мен сўзламаган нутқни ҳам сўзлади деб қурултойнинг умуммажлисида эълон қилади. Кейин «Литературная газета» ҳам маълумотни шу тарзда чоп этади.

Бир неча дақиқа хонада холи қолишим хаёлимда бошқа бир ҳолатни тиклади. 1970 йилларнинг охирларида илмий-текшириш институтларининг директорлари, олий ўқув юртларининг ректорлари шаҳар партия комитетига чақирилди. Уларнинг ҳар бирлари билан алоҳида суҳбат қуришиб, бундан кейин ҳар бир илмий-текшириш

институту ва ҳар бир олий ўқув юрти шаҳар фирқа комитетининг ҳисобида бўлиши шарт эканлигини ва шунга биноан ҳар бир раҳбар зарур ҳужжатларни тайёрлаб шаҳар комитетининг мафкура бўйича котибига топшириши керак эканлигини билдиришди. У пайтларда бу масалага ҳеч ким эътибор қилиб нима сабабдан бу ишлар қилинаётганлиги билан қизиқмаган. Ўйлашса ҳам, шаҳар фирқа комитети шаҳардаги илмий-текшириш институтлари ва қанча олий ўқув юртлари борлиги ҳақида шунчаки маълумотга эга бўлиш мақсадини назарда тутган бўлса керак, деган хулосага келишлари мумкин эди, холос. Бугун бу комиссиянинг институтга кириб келиши менда янги хулоса пайдо бўлишига сабаб бўлди. Ўйладим: ўша ҳисобга олиб қўйилишлар, яъни номенклатурага олиш ҳар бир илмий ва ўқув юртлари учун қўйилган илк тузоқлар экан-да!...

Шундоқ хаёллар билан банд ўтирган эдим, илмий котибим Бахтиёр Назаров кириб келди. Кейин икки-уч бетдан иборат комиссия аъзолари талаб қилаётган маълумотлар рўйхатини столимга қўйди. Қўздан кечирдим. Уни ўқиб тугатмасимдан худди шунга ўхшаш рўйхатлар билан институтнинг бош ҳисобчиси ҳузуримда пайдо бўлди. У кўрсатган рўйхатлар билан ҳам танишиб улгурмасимдан фирқа ташкилотининг иккинчи котиби ҳам бир неча бетдан иборат маълумот рўйхатларини олиб кирди. У билан ҳам танишдим. Эндиликда илмий ходимлар илмий иш қилиш ўрнига маълумотномалар тўлдирини билан банд бўлар экан-да, дея ўйладим.

Шундай қилиб, бир ой эмас, икки ой эмас, бир неча ойлар давомида институт фаоллари илмий котибдан тортиб бўлим бошлиқларигача маълумотномалар тўлдирини билан овора бўлишлари аниқ эди. Қилинаётган илмий ишлар бир чеккага суриб қўйилди. Қўллар совуди, интизом бузилди. Зарур маълумот бериши мумкин бўлган илмий ходимлар бирин-кетин шаҳар партия комитетига чақирилиб, сўроқ қилина бошланди. Ҳар бир сўроқ қилинган илмий ходимдан ёзма маълумотлар олинди-ган бўлди. Табиийки, фитнес, ифво ҳам ишга тушди. Ўша пайтлари менда шундай таассурот туғилдики, Тил ва адабиёт институти гўё бирор тўсиқни назар-писанд қилмасдан чопиб бораётган от эди. Кимдир унинг олдида чиқди-да, пешонасига таёқ билан бир урди. От гангиди. Йўлини йўқотиш даражасигача борди. Бу ҳолатларимни ўйлаганимда ўз қисматимни ўйлаб эмас, илмий жамоанинг тақдирини ўйлаб ич-ичимдан ачиндим. Йиллар да-

вомида олиб борган илмий тадқиқотларим, тинимсиз равишда шуғулланган ташкилий ишлар мени анчайин чарчатиб қўйганини хис қилдим. Унинг устига бу ҳукмрон комиссиянинг дағдағалари. Соғлигим бирмунча заифлашгани ўзимга сезиладиган бўлди. Комиссияни бор материаллар билан таъмин қилиб бўлгач, бир ойлар чамаси шифохонада даволанишга тўғри келди.

Комиссия аъзоларининг иш услуги мени ажаблантирди. Илмий ташкилотларнинг ўз тартиб-қоидалари бор: илмий ходим ойлар, йиллар сарф қилиб иш битказди. Айрим ҳолларда ўз ишига талабчанлик билан қарайдиган ходимларнинг ишлари бир марта эмас, бир неча маротаба қайта ишланади. Иш тугагач, бўлимда муҳокамадан ўтказилади. Кейин иш илмий кенгашда муҳокама қилинади. Табиийки, ҳар бир муҳокамадан кейин иш яна қайта кўздан кечирилади. Илмий кенгаш ишни маъқуллагандан кейингина институтнинг мулкига айланади. Комиссия аъзолари институтда қатъий риоя қилинадиган бу тартиб-қоидаларни ҳам инобатга олиб ўтирмадилар. Образли қилиб айтганда, ёзилаётган ишларни илмий ходимлар столининг тортмасидан тортиб олишди-да, уларни микроскопик текширувга қўйдилар. Ҳали тузатилиши мумкин бўлган камчиликларни топишган бўлиб, катта дағдаға кўтардилар. Кейин қора доғ сифатида ўз ҳужжатларига киритдилар. Бу ҳол зўравонликдан бошқа нарса эмас эди.

Шу тарзда ҳафталар ўтди, ойлар ўтди. Ўтган ҳар бир кун илмий ходимларнинг қўлини совутиб, илмий ишларига зарар бериб бораверди.

Гап шахсан ўзимга келганда, мен доимий равишда кузатувда бўлдим. Қаерга бордим, ким билан учрашдим, нима ишлар билан банд бўлганим ҳаммаси комиссиянинг ҳисобида эди. Шуларга қарамасдан мен ўзимни бир хилда — оғир ва вазмин тутишни унутмасдим. Менга далда берадиган бир сир бор эди. Институт ва мен ҳақимда қай даражада шов-шув гаплар, тазйиқлар бўлмасин, битта фикр доим хаёлимда чарх урарди. Тўрт йил давомида Иккинчи жаҳон урушидаги жангларда қатнашиб, суягим қотганди. Бирор дўстим бўлаётган воқеаларни эслатиб мени тинчлантирмоқчи бўлса, жавобим тайёр эди:

— Мен тўрт йиллик урушни кўрганман. Бу рўй бераётган воқеалар қай даражада даҳшатли кўринмасин, ҳар лаҳзада ўлим кутиб турган ўша урушнинг бир дақиқасича ҳам бўлолмайди.

Агар мен рўй бераётган талотўплардан омон-эсон ўтиб олган бўлсам, ҳанузгача мени шу ишонч руҳи сақлаб қолган бўлса керак, деб ўйлайман.

XV Боб

ҲУҚМДОРЛАР ВА АЙБДОРЛАР

1981 йилнинг 8 февраль куни кутилмаганда тезкорлик билан шаҳар партия комитетига чақирилдик. Мен билан бирга фирқа ташкилотининг котиби ҳам бўлиши шарт эди. Фирқа ташкилотининг котиби филология фанлари доктори Абдуқодир Ҳайитметов таътилда бўлиб, Намангандаги «Чортоқ» санаториясида даволанаётган эди. Халқда бир мақол бор. Унда шундай дейилади: Қайдан кулоқ чиқариш қозончининг ихтиёрида. Шаҳар фирқа комитетининг ҳам ҳуқуқи чексиз эди. Олинган самолёт билетини, санаторияга берилган йўлланмани ҳам улар қайтариб топширинг дейишга ўзларини ҳақли деб ҳисобладилар. Шу тарзда фирқа ташкилотининг котиби А.Ҳайитметовни ҳам даволанишини тўхтатиб, тезда Тошкентга етиб келинг, дейишдан ўзларини тиймадилар. Шу тарздаги темир интизом асосида А.Ҳайитметовнинг бюро мажлисига етиб келиши шарт эди. Шахс эркинлиги деган гаплар қаерда қолиб кетди?!

Биринчи кун биз фирқа ташкилотининг иккинчи котиби Т.Мирзаев билан шаҳар фирқа комитетига кириб борганимизданок, комиссия тайёрлаган маълумотномани қўлимизга тутказдилар.

— Мана шу ерда ўтирасизлар, маълумотнома билан танишиб, нима фикр-мулоҳазаларингиз бўлса эртага йиғиладиган комиссия аъзоларига билдирасизлар, — дейишди.

Биз Т.Мирзаев билан маълумотномани ўқиб чиқдик. Унда кўнгилни гашлатадиган фикр ва мулоҳазалар кўп эди, албатта.

Эртасига шаҳар партия комитети вакили бошчилигида бошқа бир хонага кириб бордик. Хонанинг тўрида қатор креслолар терилган бўлиб, уларда беш кишидан иборат комиссия аъзолари жойлашиб ўтириб олган эдилар. Биз эса хонанинг пойгак томонида комиссия аъзоларига рўбарў қилиб тайёрлаб қўйилган стулларга жойлашдик.

Вазият умуҳаволга монанд эди. Оромкурсиларда қатор бўлиб ўтирган комиссия аъзоларининг кибру авзойидан кўтаринки кайфият, ғолиблик руҳи сезилиб турарди... Маълумотнома билан таниш бўлганимиз учун баҳс ҳеч қандай киришсиз бошланди. Маълумотномада институт фирка ташкилоти ва раҳбариятига уч йўналишда айб қўйилган эди. Улардан бири 30-йилларда пешоналарига миллатчи тамғаси босилиб, отиб юборилган Чўлпон ва Фитратларни оқлаш учун ҳаракат қилиш. Бунга қўшимча сифатида «жадидизмни оқлаш» масаласи ҳам турарди. Бу жиҳатдан баҳснинг йўналиши шундай бўлдики, институт на Чўлпон ҳақида ва на Фитрат ҳақида бирор жиддий илмий текширув иши олиб борган эмас. Баъзи ўринлардагина адабиёт майдонида маърифатпарварлик оқими ҳақида гап кетганда бошқалар қатори уларнинг номлари ҳам тилга олинган. Биз Тўра Мирзаевич билан биргаликда шу ҳақиқатни айтиб маълумотноманинг бу йўналиши асоссиз эканлигини қатъиятлик билан исботлашга ҳаракат қилдик. Бироқ овзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг боласи гапирсин деганларидек, бизнинг гапимиз инобатга олинавермади. Комиссия аъзолари яқдиллик билан ўз қарашларидан чекинишни хаёлларига ҳам келтиришмади.

Гап жадидизмга келганда ҳам масала шу йўналишда борди. Улар жон-жаҳди билан ўз фикрларида қатъиятлик билан турдилар. Жадидизм ҳақида институтда бирор илмий тадқиқот иши олиб борилмаганини тан олмадилар ҳам. Шундай қилиб институт жамоаси миллатчилар ва жадидчилик оқимини тарғиб қилувчи жамоа эканини исбот қилгандек бўлишди.

Маълумотномада биринчи йўналишга боғлиқ бўлган иккинчи бир масала бор эди. Бу — узоқ йиллар ўзбек адабиётининг асосчиси бўлиб келган Х.Х.Ниёзий ижодини камситиш масаласи эди. Бу жиҳатдан ҳам улар чиқарган хулосаларнинг ҳеч қандай асоси йўқ эди. Улар ўз хулосаларини Эрик Каримовнинг монографиясида Ҳамза номини асримизнинг бошларида ижод қила бошлаган Чўлпон, А.Авлоний, Фитрат, А.Қодирийлар қаторида санаб ўтишда кўрдилар. У пайтларда ижодкорлардан бирортасини ажратиб, шўролар даври адабиётининг асосчиси деб аташ мантиқсиз эканлигини ҳисобга олмадилар. Энди ўйлаб қарасангиз, бу мантиқсизлик халқ орасида юрган товук олдин пайдо бўлганми ёки тухум олдин пайдо бўлганми деб фикр юритиш билан баробар эди. Рўйхат туза туриб, бошқа ижодкорлар орасидан Ҳамза

номини ажратиб, бу шоир келажакда Ўзбекистонда миллий адабиётнинг асосчиси бўлади, деб пайғамбарлик қилиш ҳеч қандай мантиққа тўғри келавермаслиги ўз-ўзидан маълум-ку!

Бироқ кибру ҳаво билан тўлиб-тошган комиссия аъзолари бу ўринда ҳам ўз қарашларидан қайтишни хаёлларига келтиришмади. Ҳатто Ҳамза ижоди институт миқёсида кенг ўрганилаётгани, унинг тўрт томлик академик нашри чоп этилиши ва у ҳақда алоҳида монографик тадқиқотларнинг эълон қилиниши — яқиндагина, яъни 1979 йилда Ҳ.Ҳ.Ниёзий таваллудининг 90 йиллик юбилеи бутун Республика миқёсида нишонлангани, бу ишнинг бошида Тил ва адабиёт институти тургани ҳам инobatга олинмади.

Маълумотномада учинчи бир йўналиш бор эди. Бу илмий ишларнинг қўламига тегишли масала эди, яъни уларнинг хулосаси шундай эдики, айрим ёзувчиларнинг ижоди кенг ва чуқур ўрганилади. Бироқ Ўзбекистонда шоирлар ҳам кўп, ёзувчилар ҳам кўп. Уларнинг ижоди илмий тадқиқот ишлари нуктаи назаридан кенг равишда камраб олинмайди. Бу айбномада ҳақиқат бордек эди. Бироқ кибру ҳаво билан тўлиб-тошган комиссия аъзолари ўз таланtlари ижод қўлами билан ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлган барча ўртамиёна адиб ва шоирларнинг махсус тадқиқот объекти қилиб олиниши илмий ҳақиқатга тўғри келмаслигини ҳисобга олишдан узокда эдилар. Масалан, қатор очерк, хикоялар, ниҳоят анчагина романлар ёзиб, китобхоннинг муҳаббатини қозона олмаган ёки илмий жиҳатдан йирик монографиялар эълон қилиб, илмий ютуқларга доим ҳам эришавермайдиган комиссия аъзоларининг ҳам академик миқёсда чуқур ва қўламли монографик тадқиқотга арзигулик иш қилмаганликлари барчага аён-ку. Бу ўринда комиссия аъзоларининг маънавий жиҳатдан ҳақ-ҳуқуқлари бор ёки йўқлиги билан ҳеч кимнинг иши бўлавермайди.

Беш кишидан иборат бўлган ҳукмдорлар, икки кишидан иборат бўлган айбдорлар орасидаги баҳс 2 соат давом қилди. Биз — айбдорлар бор ҳақиқатни айтиб, кўнглимизни бир оз бўшатиб олган бўлсак, комиссия аъзолари — ҳукмдорлар барибир ғалаба бизники, деган таассуротда қолаётганликлари аниқ эди.

Эртасига, яъни 9 февраль куни биз айбдорлар академия президенти О.Содиқов, вице-президенти Э.Юсупов раҳбарлигида шаҳар партия комитетининг мажлислар залига таклиф қилиндик. Бу ерда ҳам ўша манзара эди.

Залнинг тўрида кенг ва катта стол, кресло. Креслода бўйи паст, тўладан келган 40 ёшлардаги биринчи котиб жойлашиб олган. Уни, одатда, Учқун Умарович дердилар. У.Умаровнинг столига туташтириб қўйилган, узунлиги 6—7 метр келадиган стол. Унинг атрофида бюро аъзолари. Биз айбдорларга эса эшикдан кираверишда, залнинг этак томонига қўйилган оддий стуллар ажратилган. Бизга ажратилган жойга жимгина ўтира қолдик. Шу орада институт фирқа ташкилотининг котиби Абдуқодир Ҳайитметов ҳам Намангандан етиб келди.

Катта стол атрофидаги креслоларга ўрнашиб олган бюро аъзоларига разм солдим. Уларнинг баъзиларини танирдим. Аксарияти бошқа миллат вакиллари эди. Улар орасида ўзларини шаҳар ҳоқими ҳисоблайдиган, озғиндан келган, ранги совук, мафкура бўйича котиб Солдатов, касби-кори жиҳатдан қурувчи, ўрта бўйига нисбатан тўла кўринадиган Дудин деганлари бор. Бошқалари ҳам шунга монанд ё иқтисодчи, ё бирор соҳанинг муҳандислари эди. Ҳатто Учқун Умаровичнинг ўзи ҳам муҳандис бўлиб, адабиётга, умуман, алоқаси йўқ одам. Бу манзарага қараб, адабиёт қисматини ҳал қилиш, унга тегишли илмга баҳо бериш охир-оқибатда ижод ва илм билан шуғулланувчиларнинг тақдирини ҳал қилиш шуларнинг қўлида қолибди-да, деган фикр хаёлимдан ўтди. Бироқ бу хилдаги фикрни кўнгилдан ўтказиш мумкин-у, аммо ошқор айтиш асло мумкин эмасди, ўша пайтлар. Борди-ю жасорат кўрсатиб, бу гапни айтгудай бўлсангиз қўлингизга кишан тушиши ҳеч гап эмас. Буни Учқун Умаровичнинг бизнинг масаламизга тегишли биринчи сўзидан англаб олиш қийин эмасди. У гапни шундай бошлади:

— Тил ва адабиёт институти ҳақида гап қўп. Унинг раҳбарияти барча айбларни бўйнига олиши керак. Борди-ю, бўйнига олмаса, биз уларни мажбур қиламиз!

Муҳокама комиссия раҳбари Ш.Нусратовнинг маълумотномасини ўқиб бериши билан бошланди. Ундан кейин институт раҳбари, яъни менга сўз берилди. Бу ўринда мен бир ҳақиқатни тан олишни истар эдим: кечагина комиссия аъзолари билан баҳс юритиб, кўнгилдаги бор гапни айтишни бурчимиз деб ҳисобладик. Замона зўрники, томоша кўрники деганларидек, бугун эса асл ҳақиқатни айтиб, ундан бир наф олиш мумкин эмасди. Шу боисдан мен ишимизда бор баъзи камчиликларни бўйнимга олган бўлдим. Бироқ комиссия ўз хулосаларида асл ҳақиқатдан анча узокда эканлиги ва текширув услуги жиҳатидан тўғри йўл тутмаганликларини қайд этиб, мин-

барни тарк этдим. Мендан кейин сўзга чиққан Абдуқодир Ҳайитметов баъзи масалаларга аниқлик киритишга ҳаракат қилди. Комиссия аъзоларининг фикр ва хулосалари асосан Эрик Каримовнинг китоби билан боғлиқ эканлиги ва бу китоб бугун қайд қилинаётган камчилик илмий кенгаш йиғилишида айтилганига алоҳида урғу бериб, таъкидлади. Эндиликда эса Э.Каримов учинчи марта инфаркт бўлиб, шифохонада ётганларини эслатиб ўтди. Бироқ бу гаплар ҳам айбдорларнинг «гуноҳларини» енгиллаштира олмаслиги ўз-ўзидан маълум эди.

Муҳокама давом қиларди. Маълумотномадаги айбномаларга асосланиб, Солдатов ва Дудинлар ҳам нутқ сўзладилар. Дудиннинг нутқида айтилган бир кулгили жумла ҳали-ҳали эсимда. У С.М.Киров сўзларига асосланган ҳолда «Коммунист фақат бугунги кун учун эмас, балки ўтмиш учун ҳам, келажак учун ҳам жавобгардир» деган сўзларни алоҳида таъкидлади. Бу сўзлардан асримиз бошларидаги ёзувчи ва шоирлар ижодини таҳлил қила туриб, нега Тил ва адабиёт институти ходимлари, жумладан, Э.Каримов Х.Х.Ниёзийнинг келажакда ўзбек адабиётининг байроқдори — асосчиси бўлганини ҳисобга олмаган экан, деган кулгили гапни айтди.

Муҳокаманинг давомида комиссия аъзоларидан бири, биз уни юқорида 2-ижрочи деб атадик, сўзга чиқди. Нотик ҳавас қиладиган даражада гапга уста эди. Ёлғон хулосаларни ҳам кифтини келтириб ростга айлантиришга қуввати етадиган «ўткир» сўз устаси сифатида маълумотномадаги хулоса асл ҳақиқат эканлигига адабиётдан беҳабар бюро аъзоларини ишонтира олди.

Шундай қилиб, кечга томон бюро ишини якунлади. Тил ва адабиёт институтининг ишида анчагина мафкуравий камчиликлар борлигини қайд қиладиган қарор қабул қилинди. Институт раҳбари ва фирма ташкилотининг котиби, улар билан биргаликда иккита йирик олим — Фанлар академиясининг мухбир аъзоси И.Султонов, филология фанлари доктори С.Мамажонов қатъий ҳайфсан билан «мукофотландилар». Иззат Султонов ва Салохиддин Мамажонов мутлақ айбсиз айбдорлар эди. Назаримда, фақат партия ташкилотининг котибига ҳамда институт раҳбаригагина жазо бериш билан чекланиш институт раҳбарияти номига қасддан қилинаётган иш эканлиги юзага чиқиб қолиши мумкинлигини бюро аъзолари обдан ўйлашган. Шундай хулоса чиқиб қолмасин деган маънода ҳайфсан эълон қилинувчилар сафига маълумотномадаги «айблар»га алоқаси бўлмаган Иззат Султонов

ва Салоҳиддин Мамажоновни киритишни маъқул кўришган. Яна аниқроқ айтганда, бу икки ходимнинг рўйхатга киритилиши бюро ҳукмини пардалаш учун зарур бўлган кўринади.

Тил ва адабиёт институтининг шаҳар фирқа комитетининг бюросида муҳокама қилиниши асосий воқеаларнинг бошланиши эди, холос. Қабул қилинган қарорда «Бугунги хулосалар Тошкент шаҳри бўйлаб барча ташкилотларда муҳокама қилинсин» деган таклиф ҳам киритилган эди. Табиийки, биринчи муҳокама Тил ва адабиёт институтининг умумжамоаси орасида ўтказилди.

Маълумотноманинг комиссия аъзолари билан илк муҳокамасида биз Т.Мирзаев билан ўзимизни қаттиқ ҳимоя қилганимиз шаҳар партия комитетини ҳадиксиратиб кўйгани маълум эди. Институт жамоаси ўз раҳбарларини ҳимоя қилиб бирор ғавғога сабаб бўлмасмикин, деган андиша ҳам бор эди. Шу боисдан шаҳар фирқа комитети қабул қилинган қарорни институт жамоаси олдида муҳокама қилиш ишига қаттиқ тайёргарлик кўрди. Аввало мажлисни олиб бориши мумкин бўлган дадил ва обрўли партия аъзоларини излашди. Бу вазифа П.Қодиров бошига тушди. Нотиқларнинг сўзларини ёздириб олиб, уларни обдан ўргандилар. Сўзлайдиган нотиқлар ҳам чертиб-чертиб танланди.

Мажлис куни бошқа бир манзара ҳам кўзга ташланди.

Учқун Умаров раҳбарлигида барча бюро аъзолари мажлисга қатнашиш мақсадида институтга етиб келишди. Комиссия аъзолари ҳам ҳозир у нозир эдилар. Бизга нотаниш бўлган бюро аъзоларига қўшилиб келган қандайдир бошқа шахслар ҳам бор эди. Шундай қилиб келган «меҳмонлар» институтда бор бўлган коммунистлар сонидан кам эмасди. Шу шаклда қарор муҳокамаси бошланди. Мазмун жиҳатидан муҳокама 9 февралдаги бюро муҳокамаси қандай ўтган бўлса, бу ерда ҳам шу тартибда ўтди. Мажлис тугагач, бюро аъзолари «Хайрият, мажлис тинч ўтди», деган фикрда тарқалишгани сезилиб турарди.

Мажлисни тугатиб тарқалишгач, меҳмонларда қандайдир қаноат ҳисси пайдо бўлган бўлиши мумкин, бироқ институт аҳли учун бу воқеалар мусибатсифат из қолдиргани сезилиб турарди. Одатдагидек, улар орасида олағовур кам сезилар, иложи борида бир-бирларидан фикр олишдан қочишар, ҳар ким бўлиб ўтган воқеаларни ҳазм қилишдан қийналиб, оғир бир ҳолатга тушгандек кўри-

нарди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Чунки қарийб икки соат давом этган мажлисда бўлиб ўтган гапларнинг асосий қисми тухматдан иборат бўлиб, бу адолатсизликни ҳар ким ўзича ҳазм қилиши муқаррар эди.

Масаланинг қай даражада мураккаблигини исбот қиладиган бошқа воқеалар ҳам рўй берган эди. Шаҳар партия комитетининг 9 февралда қабул қилган қарори асосида «Совет Ўзбекистони» газетаси эртасигаёқ бу масалага тегишли бош мақола эълон қилди. Бош мақолада гарчи Тил ва адабиёт институтининг хизматлари тўла инкор қилинмаган бўлса ҳам, унинг ишида жиддий хатоларга йўл қўйилганлиги қайд қилинди. Жумладан, адабиёт ва санъатнинг роли ва жамиятда тутган ўрни юксак эканлигини таъкидлаб, институт жамоаси бу ишларни тўла адо эта олмагани хусусида жиддий фикрлар эълон қилди. Жумладан, бош мақолада шундай сўзларни ўқиш мумкин эди: «...институтнинг куч-ғайрати актуал муаммоларни ҳал этишга тўла сафарбар қилинмаётир. Илмий тадқиқотларда ҳозирги замон совет адабиёти ва филологияси муаммоларининг ўрганилишига оз ўрин ажратилганлиги таажжублантирадиган ҳолдир. Айрим олимлар революциягача бўлган адабий жараёнга баҳо беришда синфий позициялардан чекинишга йўл қўймоқдалар» (10 февраль, 1982 йил).

Партиявийлик, синфийлик фақат бугун тузилган иборалар эмас. Булар шўролар даврининг барча ғала-ғовурларида бош ролни ўйнаган уртўқмоқнинг зарбдор қисми бўлиб хизмат қилган иборалардир. Мана бугун ҳам ўша «уртўқмоқ» ишга тушди.

Қўп ўтмасдан шаҳар партия комитетининг қарори Ёзувчилар уюшмасида ҳам муҳокама қилинди. Муҳокама кўпчиликни қизиқтирди. Шунинг учун ҳам унда ёзувчиларнинг аксарият қисми иштирок этди. Тадбирни ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби Сарвар Азимов бошқарди.

С.Азимовнинг бу масаланинг муҳокамасига муносабати менга аён эди. Чунки у адабиётшунослар ичида синфийлик, партиявийлик масаласини маҳкам тутиб олган адабиётшунослардан бири эди. Шу муносабат билан бир воқеани эслаб ўтишни лозим қўраман. Тил ва адабиёт институти Х.Олимжон тирик вақтида Фитрат ҳақида каттагина мақола эълон қилган эди. Кейинчалик унинг 10 томлигини тайёрлаш жараёнида С.Азимов шоирнинг укаси сифатида Х.Олимжоннинг баъзи асарларини кўздан ўтказиб берди. Булар ичида шоирнинг Фитрат ҳақидаги ўша

асари ҳам бор эди. Х.Олимжоннинг ўзи 30-йилларда бу асарни ярата туриб, Чўлпонни ҳам, Фитратни ҳам партиявийлик ва синфийлик тамойилларидан жиддий равишда чекинган деган нуқтаи назарда турган эди. С.Азимов Х.Олимжоннинг бу ишини тахрир қила туриб, шоирнинг даъволарини яна ҳам чуқурлаштирди ва қатъийлаштирди. Энди бугун муҳокама қилинадиган масаланинг марказида ҳам ўша Чўлпон ва Фитратнинг партиявийлик ва синфийлик нуқтаи назаридан ижодларига муносабат ўртага қўйилади. Шундай экан, С.Азимов мажлиснинг асосий йўналишини шу масала томон буриб юбориши турган гап эди. Табиийки, ёзувчиларнинг ҳаммаси ҳам бу қарашни ёқлайвермасди. Хатто шундай бўлдики, бу масалани ёқлаб сўзга чиқувчиларни танлаш ҳам осон бўлмади. Чунки ёзувчиларнинг кайфияти, 30—50-йилларга нисбатан анча фарқ қиладиган бўлиб қолган эди. Чўлпон ва Фитратни ёзувчилар сафига қайтариш зарур эканлигини ҳис қила бошлаган эдилар.

Бугун таажжублар билан эслайдиган бир воқеа рўй берди. Мажлисда шаҳар партия комитетининг қарорини қўллаб-қувватловчилар кам бўлганлигидан, қандайдир йўллар билан дўстим Одил Ёқубовни сўзга чиқишга кўндиришибди. Бу билан «Мана кўрдингизми, хатто институт раҳбарининг энг яқин дўстларидан бири О.Ёқубов ҳам қарорни қувватлаяпти», — демоқчи бўлдилар. Мажлисда асосан комиссия аъзолари қизғин нутқ сўзладилар.

Мажлисдан кейин махсус мақола ҳам тайёрланди. Мақола ташаббускори ёзувчи Туроб Тўла бўлди. «Шарк юлдузи» журналининг 1982 йил 5-сонида босилган мақолада Туроб Тўла қуйидагиларни ёзади:

«Тил ва адабиёт институтининг айрим олимлари ва ходимлари йўл қўйган идеологик хатолар танқидчилигимизгагина эмас, балки умумадабиётимиз нуфузига ҳам салбий таъсир кўрсатди.

...Айрим олимларимизнинг нашрдан чиққан ва нашрдан чиқиш арафасида турган баъзи ишларида ана шу миллийлик ва интернационализмнинг ўзаро нисбати масаласи жуда ҳам тўғри ёритилган деб бўлмайди. Шунингдек, ижтимоий онг шаклларида бири бўлмиш адабиётнинг синфийлиги масаласи ҳам баъзи илмий ишларда бир ёқлама талқин этилган.

Танқидчи Эрик Каримовнинг «Ўзбек адабиётида реализм тараққиёти» деган асарида бу масала ана шундай талқин қилинади, тўғрироғи жадиализмга деярли демократик тус берилади... инқилобдан кейин ўзбек адабиёти-

ни таҳлил қилар экан, Э.Каримов ўзбек совет адабиёти-нинг асосчилари Ҳамза ва Айнийларни жадиализмнинг намояндалари Фитрат ва Чўлпонлар билан бир сафга қўяди, уларни бараварига «демократ-маърифатпарвар» деб атайди».

Кўряпсизки, Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокаманинг якуни сифатида эълон қилинган Туроб Тўланинг чиқарган ҳукмлари 30-йилларда мажлислар якуни сифатида чиқариладиган якуний мақолалардан деярли фарқ қилмайди. Ўша айбномалар «миллийлик», «интернационализм», «партиявийлик», «синфийлик» сингари иборалар 30-йилларда ҳам худди шу тарзда ишлатилган, эндиликда ҳам худди шундай ишлатилияпти.

Шу муносабат билан Т.Тўла биографиясига тегишли бир воқеани эслаб ўтиш керакка ўхшайди. 50-йилларнинг бошларида Туроб Тўла билан бир жойда — марказий маҳкамада хизматда бўлганмиз. Худди ўша йиллари юқоридаги иборалар билан айбланган Шухрат, Шукрулло, М.Шайхзода сингари шоирлар ҳам тутқунга учраб сургун қилинган эдилар. Ўша пайтлари шўролар мафкурасига душманлар рўйхатида Туроб Тўланинг ҳам номи бор эди. Рўйхатга тушганларнинг аксарияти қамокқа олинди. Аммо биринчи котиб А.Э.Ниёзовнинг қўллаб-қувватлаши натижасида Т.Тўла тутқунликдан қутулиб қолди. Т.Тўланинг ўзи бу ишлардан хабардор эди. Унинг кўп вақтлар давомида хавотирда юрганини мен ҳам билар эдим. Таажжубли жойи шундан иборатки, бир вақтлар унга нисбатан айбнома сифатида назарда тутилган ибораларни эндиликда у ўзининг бошқа дўстларига нисбатан ишлатишдан тап тортмади.

Синфийлик, партиявийлик! Қанчадан-қанча бегуноҳ одамларнинг, хусусан, зиёлилар — ёзувчи, илм аҳлининг бошига бу икки сўз жуда кўп балолар келтирган. Дўстим, марҳум Туроб Тўла шу икки сўз воситасида 50-йилларда ёниб кетишдан аранг сақланиб, эндиликда ўша иборалар туфайли мафкура оловида институт зиёлиларини қуйдирмоқчи бўлгани таажжублантиради.

Бу ерда айтилиши лозим бўлган бошқа бир зарур гап бор: Тил ва адабиёт институти шаънига тухмат тошини ёғдирган ҳамкасб дўстларим, шу жумладан, дўстим Туроб Тўла ҳам бу ишларни ўз истаги ва хохиши билан амалга оширган дея олмайман. Шўролар мафкураси ҳоким пайтларда шундай кучлар — ташкилотлар бор эдики, одамларни, хусусан, зиёлиларни бир-бирларига зид қўйиб, шу орқали бу зарарли мафкурани борган

сари мустаҳкамлаш ниятида эдилар. Шу боисдан мен бу дўстларимни бўлиб ўтган қўнғилсиз воқеаларда мутлақ айбдор сифатида таърифлаш ниятида эмасман. Гап қўпроқ уларга йўл-йўриқ кўрсатадиган, ўша сиёсатнинг тўғри-лигига ишонтира олган собиқ иттифоқ микёсидаги маълум ташкилотларга бориб тақаладики, буни биз эндликда чуқурроқ тушуниб ва англаб олаяпмиз. Бу ҳам тарих сабоқлари, албатта. Ўйлайманки, келажакдаги авлодлар бундан тўғри хулоса чиқарадилар.

XVI Боб

ЧОРАСИЗЛИКДАН ЧОРА ИЗЛАБ

1982 йилнинг баҳор кунлари бошланди. Тошкентнинг қарийб барча ташкилотларида Тил ва адабиёт институтида олиб борилаётган миллатчилик руҳидаги ишлар гўё фош қилинди. Унинг раҳбарияти қаттиқ танқидларга учради. Муҳокамалар ҳар ерда ҳар хил ўтди. Юқорида айтганимдек, Ёзувчилар уюшмасида бу тадбир қаҳр-ғазаб билан ташкил қилинди. Консерваторияда профессор ва ўқитувчиларнинг аксарияти бошқа миллат вакиллари бўлгани учун уларда Тил ва адабиёт институтида «фош» қилинган «миллатчилик» таажжублар уйғотди. 30 – 50-йиллардаги «душман» унсурларнинг қолдиқлари хали-хали бор экан-да, дейишди улар. Шаҳар партия комитетининг қарорини бир овоздан маъқулладилар. Эшитишимга қараганда, ҳозирги Миллий университетда ўқитувчи ва профессорларнинг йиғилиши жуда юзаки ўтибди. Шаҳар партия комитетининг буйруғига бўйсунишга мажбур бўлишига қарамасдан «Комиссия тўғри ва самимий ишладимикин? Шаҳар партия комитетининг қарорлари ҳақиқатга тўғри келармикин?», деган шубҳалар ўртага тушибди. Бундан келиб чиқадиган хулоса шундайки, Тил ва адабиёт институти ва Миллий университетнинг филология фани бўйича ўқитувчи ва профессорлари ўз вазифа ва бурч нуқтаи назаридан бир-бирлари билан қон-қариндош. Буни ўйлаб, «Ҳар ким ўз бурчи ва вазифасини бажаргани яхши экан-да», деган фикрга келасиз.

Нима бўлганда ҳам уч ой ичида кўп сувлар оқиб ўтди. Дарёлар тошди, қирғоқлардан ошди. Атроф-муҳитга кўп зарар етказди. Институт ҳаётида бир бор эмас, бир неча

бор кучли тўфонлар ҳам тинчиётгандек кўринарди. Мўлжалимдаги вақт етиб келганга ўхшарди. Рахбариятга учрашиб арзу холимни баён қилиш истаги бор эди менда.

Янглишмасам, май ойининг бошлари эди, мен Шароф Рашидов хузуридаман. У ўз ўрнида кул ранг костюмда сипо ўтирарди. У ўз одатидек, хиёл кўзғалиб, қўл чўзиб кўришди мен билан. Унинг хиёл ясси юзида, кенг қовоқли кўзида сезилар-сезилмас табассум ўйнаганига кўзим тушди. Шу алфозда у мен билан ҳол-аҳвол сўрашди. Бу ҳол менинг кайфиятимни кўтарди. Сўз бошлашга мен ўзимни ҳуқуқли ҳисобладим. Ҳурмат билан унинг исми шарифини атаб, дедим:

— Мана, саккиз йил кетаяпти иш бошлаганимга. Бу олим учун озмунча вақт эмас. Оқибат шунга келдики, шаҳар партия комитети томонидан қаттиқ ҳайфсанни ҳам елкамга ёпиштириб қўйишди. Қаттиқ жангларда бўлиб ҳам мен бировдан ортиқча гап эшитганим йўқ эди. Энди менга рухсат берсангиз, илмий ишларимни қилсам, — дедим.

Шароф Рашидович менга бир назар ташлади-да, хиёл ўйга толди. Стол устидаги баъзи нарсаларни кўздан кечиргандек бўлди. Кейин менга ўткир назар ташлаб:

— Шошилиб хулосага келган кўринасиз, ишлайсиз, сиз ишни биласиз. Ҳаётда ўткинчи воқеалар учраб туради, — деди. Унинг сўзлари кескин, қарийб буйруқ оҳангида эди.

— Бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасидан хабардорман, — давом этди у. — Икки марта шу иш билан яқиндан шуғулланганман. Институт фаолияти ҳақидаги маълумотномани диққат билан ўргандим. Уларнинг вакилларини хузуримга чакириб маълумотномадан қўпгина шубҳам борлигини айтдим ва кам далилланган нуқталарни ўчиртириб ташлашни илтимос қилдим. Уларнинг ниятларини ҳам яхши билардим. «Дўстларингиз» масалани юқорида, яъни шу ерда, — деб қаламнинг бир томони билан столнинг устига бир неча бор оҳиста тақиллатиб қўйди, — кўрилишини ишташганди. Борди-ю, шундай бўладиган бўлса, уларнинг режалари ошиғи билан бажарилиши мумкин эди.

Шароф Рашидов бир оз тин олди-да, гапини давом қилдирди. — Кўрганингиздек, иш бошқа йўсинда ривожланди. Мен материални шаҳар комитетига оширдим. Қисматингиз унча хатарли бўлмади. Демак, ишни давом қилдирасиз. Институт режалаштирган барча ишларни ўрнига қўясиз! Институтингизнинг ҳозирги ҳолатини яхши

биламиз. Бу ишларни амалга ошириш учун сизда илмий кадрлар етарли.

Шароф Рашидович рўпарада деворга осиеглик электрон соатига бир назар ташлаб қўйди. Бундан менга ажратилган вақт тугаганлигини англадим.

Одатдагидек, илиқ хайрлашдим. Маҳкамадан чикиб институт томонга йўл олдим. Машинада хаёлга берилдим. Миямда бир-бирига зид икки хулоса олишарди: бир жиҳатдан институтнинг раҳбарлигидан бугуноқ озод бўлсам керак, деб ўйлаган эдим. Бироқ бу ўйимнинг пуч эканлиги аниқ бўлди. Иккинчи жиҳатдан, институтга раҳбарликдай катта масъулият юки мени босиб турарди. Ёшроқ пайтларимдаги сутканинг 24 соати ўз ихтиёрида бўлиб, фақат илм билан, илмий изланишлар билан машғул бўлиш орзуси амалга ошмагани, менинг кўпгина ниятларимни барбод қилиб кетаётгандек эди.

Бу зиддиятли ўйинларнинг бошқа бир нуктаси ҳам бор эди. Қарийб ярим йил давомида қай даражада таҳкирланган ва тазйиқларга учраган бўлмай, бугун республиканинг бош раҳбари энг қалтис пайтларда мени суяб, қўллаб-қўлтиқлаб юрганини билдирди-ку. Унинг устига яна катта ишонч билдириб, ишни давом эттиришимга ундаяпти-ку. Бу илтифотдан ўзимни четга олиб қочишим одамийлик шаънига, илмий иш олиб бориши мумкин бўлган мутахассис шаънига тўғри келавермаслиги ўз-ўзидан маълум-ку.

Шу хилдаги ўйлар мени тамом чулғаб олган бир пайтда машина институт эшиги олдига етиб келган эди. Бундан ташқари Тил ва адабиёт институти 8 йилдан бери қарийб ўз уйимдек бўлиб қолганди. Машинадан тушиб институт эшигини очган заҳотим, у ерда учраб, мен билан илк саломлашган илмий ходимларга кўзим тушган заҳотиёқ, машинада холи ўтириб ўйлаган турли-туман зиддиятли фикрлар тарқалгандек бўлди. Хонага кириб, жойимга ўтириб, ҳар кунги ишимнинг қолган жойидан бошлаб юборганимни билмай қолибман. Ҳаёт маълум даражада изига тушгандек эди. Мўлжалдаги режалар асосида Илмий кенгаш ўз ишини бошлади. Унда нашрга тайёр бўлган қатор қўлёзмалар муҳокама қилиниб, кўриқдан ўтадиган бўлди. Булар ичидаги ишларнинг энг йириги 2 жилдлик «Русча-ўзбекча луғат», Ойбекнинг академик нашри, 2 жилдлик танқидчилик тарихи қийинчиликлар билан бораётган бўлса ҳам, Навоий ва Ҳамза энциклопедияларига тайёргарлик масалалари эди. Бу пайтларга келиб 4 жилдлик Навоий луғати ҳам тайёр

холга келиб қолгандек кўринарди. Хуллас, институтда илмдан ташқарида юрган бирор ходимни топиш қийин эди. Жамоа аъзолари йилига 200—250 босма тобоқ илмий иш топшириши шарт ҳисобланарди.

Кунлар кетидан кунлар ўтаверди. 1982 йилнинг ёз ойлари ҳам келиб қолди. Ёзги таътил кунлари бошланди. Илмий ходимлар баҳоли қудрат дам олиш масканларига йўл олдилар. Ўтган йилги комиссия иши билан банд бўлиб йўқотилган дам олиш кунларини бу йил ўрнига қўйиш пайти келгандек эди. Бу йилги дам олишимиз кутилмаган бир тарзда фаройиб ўтди. Бишкек шаҳрида академик Абдуқодир ва профессор Қочқинбой деган ошоналарим бўлгучи эди. Улар бизни кўпдан бери дам олишга таклиф қилиб юришарди. Мен рафиқам билан бирга-лиқда Бишкек томон йўл олдик. Июль ойининг жазирама иссиқ вақтлари эди, бу пайтларда. Ушбу саёҳатдан менинг таассуротларим шу қадар бойки, бу ҳақда батафсилроқ маълумот бермасликнинг иложи йўқ. Бундан ташқари ҳаётимни бошқа бир йўналишга солиб юборган нукта ҳам борки, бу ҳақда баъзи дардларимни изҳор қилиш пайти келган кўринади. Дўстларим Абдуқодир, Қочқинбой ва биз, яъни уч оила Қирғизистоннинг Иссиқкўлига яқин жойга «Челак» деб аталган туманга етиб бордик. Район марказидан ўтиб, «Газ-69» машиналарида тоғнинг баланд чўққиси томон йўл олдик. Шундай жойга етиб бордикки, гўё қўлни чўзсангиз чўққилар тепасида қорга етгудек эди. Биз учун махсус ўтов тайёрланган. Ўтовнинг атрофида қўйлар, йилкилар, ердаги ўт-ўланлар одамнинг белидан келади. Пастдаги жазирама иссиқдан асар ҳам йўқ. Ўтовнинг ўртасига темир печка ўрнатилган бўлиб, у доим ёниб туради. У ерда биздагидек кўрпа ва кўрпачалар одат эмас экан, печка атрофига тўшаладиган кўрпачалару ёпинчиқлар, сержун қўйларнинг терисидан тикилган бўлиб, улар ҳам қатма-қат қилиб ташланар экан. Ҳақиқатан ҳам фаройиб манзара. Ўтовнинг ўртасида гуриллаб печка ёнар, биз эса тери тўшамалар устида пўстинларга ўралиб ўтирар эдик. Романтика фақат ўтириб-туришгагина боғлиқ эмас, обу хаволарда рўй берадиган ўзгаришларга ҳам боғлиқ. Бир қарасангиз, осмонни момақалдиरोқ ларзага келтиради, чақмоқлар чақиб, ерга қарсиллаб урилади. Ҳатто баъзан ёғайтган ёмғирнинг сероблигидан ўтовнинг ичига, биз ўтирган жойгача сув кириб боради. Бир қарасангиз, ярқ этиб офтоб чиқади, еру кўкни бир оз қиздиргандек бўлади. Айрим ҳолларда ёғайтган ёмғирнинг қорга айланиб

ерни оқартириб ўтиши ҳам ҳеч гап эмас. Бир зумда булутлар таркалиб, офтоб чиқади-да, оқарган қорни эритиб юборади. Бироқ ер шилта бўлмайди. Офтоб чиққач, пўстинни елкага ташлаб, ўтов атрофини сайр қилавериш мумкин. Гир атрофда шундоққина яқин бўлиб кўринадиган, бошига оппоқ телпак кийиб олган хилма-хил чўққиларга нигоҳингиз тушиб, кўзингиз тўймайди. Меҳмондорчилик ҳам шунга яраша. Ҳар кун бир тўқли сўйиш шарт ҳисобланади. Биз бу хилдаги ҳаёт тарзига ўрганмаганмиз. Бугунги сўйилган қўйнинг гўшти очик хавода арматуралардан ясалган темир сеткаларга жойлаб қўйилади. Бир кунда унинг ярми ҳам ейилмайди. Эртага яна бошқаси сўйилиши шарт. 5—6 кун ўтгандан кейин мен чидаб туrolмадим. Эрталаб сайр қилиб юрган пайтимизда битта совлиқни сўймоқчи бўлиб туришганини кўриб, бу ишни тўхтатишни, уни сўймасликларини илтимос қилдим. Бироқ менинг илтимосим инobatга ўтмади.

— Бир кун — бир қўй, — деди дўстим Абдуқодир.

— Бунча гўштни кўп ейсизлар, — деганимда, — ўртоқларим қирғиз эт жер, ўзбек чўп жер деган нақл бор, сиз энди ўн беш кун ичида ўзбеклигингизни унутасиз, ўзингизни қирғиз ҳисоблайверасиз. Бизга қўшилиб, «эт жейверасиз», — деб ҳазил қилишди.

Ўша пайтдаги эт ейиш тартиботи ҳанузгача эсимдан чиққан эмас. Эрталаб думба билан жигар қайнатилади. Бир бўлак эт бир бўлак думбага қўшиб ейилиши керак. Улар буни иштаха билан ейишади. Биз эса эт билан жигарни қийнала-қийнала оғизга соламиз. Бизга одат бўлган шарқона қисталанг қилаверишлар уларда йўқ. Борди-ю, эт ва жигардан бош тортадиган бўлсангиз ўзбекларнинг ош ошатгани сингари оғизга тутишлари ҳам мумкин. Туш пайтида ўртага гўшт келади. Қирғиз дўстларимдан бирортаси гўштларни тақсимлайди. Меҳмон ҳиссаси деб бизнинг олдимизга, албатта, бутун сонни қўяди. Униям ейиш керак бўлади. Борди-ю, ундан бош тортадиган бўлсангиз, ҳар хил латифалар эшитиб бошингиз балога қолади. Бунинг устига қўшни ўтовда истиқомат қиладиган мезбонлар бошқа жойда топиш амри маҳол бўлган тоза қимиз чиқаришади. Махсус мешларда чайқатиб тайёрланган қимизнинг овқатни бир зумда ҳазм қилиб юборишини ўшанда кўрганман. Кунлар шу тарзда ўтаверди. Дам олиш ва табиат кўркамликларидан баҳраманд бўлиш жиҳатидан бу кунларнинг тенги йўқ эди. Қарийб бир йил давомида келиб турган устма-уст ко-

миссияларнинг қийин қистовлари, дўқ-пўписалари, турли маҳкамаларда тик туриб жавоб беришлардан таранглашган асаблар, чарчашлар, бир қадар унутилгандек бўлди. Биз бошқа бир оламга тушиб қолгандик...

Кунларнинг бирида шу табиат кучоғида якка юриб, хаёлга берилгим келди. Мезбонлардан рухсат олиб, ён томонимиздаги хийла тик тепаликка тирмаша кетдим. Анчагина йўл босдим, юқори кўтарилдим. Пастда юрган йилкилар кўзичокдек кўрина бошлади. Текис ўтлоқ жойда қурилган ўтов эса кичик тандирдай бўлиб кўринди, менга. Қулайроқ жой топиб, ўтлоқ устида чалқанча ётиб олдим. Ёш пайтларим эсимга тушди, мактабдан келиб кўй боқардим. Кўйларни тўқайга ёйиб юбориб, чалқанча ётиб, бежирим кўм-кўк осмонни кузатар эдим. Кузатардим, ўзимнинг кўриш қобилиятимдан ҳайратланардим. Куппа-кундуз куни офтоб чарақлаб турган бир пайтда кўкдаги юлдузларни бемалол кўраверар эдим. Қани ҳозир ҳам бир қараб кўрай-чи, ҳаво очиқ, кўк мусаффо бўлганлиги учун, албатта, юлдузлар кўринса керак, деган хаёлга бордим. Тикилиб-тикилиб осмонга қарадим. Бироқ юлдузлар мутлақо кўринмасди. Баъзан Москва томон учиб кетаётганимда ёки ундан қайтаётганимда Қозоғистоннинг текис қирлари саҳнида ё ёқданбу ёққа юрган тулки, чиябўри, ҳатто бўриларни ҳам кўриб қолар эдим. Бу билан кўзимнинг нақадар ўткирлигидан фахрланардим. Бирор жонзот кўзга чалинмасмикин деб қорли чўккиларга кўз ташладим, бироқ, кўзимга ҳеч нарса кўринмади. Аксинча, қорли чўккилар ҳам аниқ кўринмас, бир зумда бири баланд бўлиб кетар, иккинчиси пасаяр, баъзилари ўртасидан кесилгандек, унинг бир қисми ҳавода муаллақ бўлиб қолиб кетгандай кўринарди. Мен ҳайрон бўлдим, юрагим орқага тортиб кетди. Ҳар хил баландликларда учиб юрган булутларни кузатдим. Улар ҳам кўзимнинг олдида текис учмаётгандек, бир лаҳзада пастга қулаб кетиб, яна аввалгидек парвоз қилаётгандек, баландликка кўтарилиб учишни давом қилдираётгандек эди. Бир кўзимни юмиб, иккинчи кўзимни очиб, ҳар хил йўсинда қараб кўрдим. Узокдаги нарсаларнинг бу хилдаги ўзгариши фақат чап кўзимда эканлигини англадим. Шундагина бир кўзимнинг кўриш қобилияти пасайганлигини билдим. Чўнтагимда газетанинг бир парчаси сақланар экан, ўнг кўзимни юмиб, газета саҳифаларига қарадим. Кўрдимки, ҳарфлар бир текис эмас. Назаримда, бир ҳарфдан иккинчи бир ҳарфга ўтганимда бири паст ёки иккинчиси баланд

харфлар билан терилган матнга ўхшаб кетарди. Борган сари таажжубим оша борди. Умримда кузатмаган ҳолат эди бу. Табиий, осмондан юлдуз излаш истаги ўз-ўзидан сўнди. Ўрнимдан турдим, ўнг кўзимни юмдим, чап кўзим билан ўтов томонга қарадим. Ўтов ҳам бир хилда кўринмади. Ўтов атрофида юрган бия ва қўйлар ҳам бир зумда у ёқ-бу ёққа сакраётгандек таассурот қолдирди. Секин пастга — ўтов томонга туша бошладим. Қадам босишларим ҳам ажабтовур ҳис-туйғулар уйғотарди менда.

Дам олиш сафаримиз ўн беш кунга мўлжалланган эди. Кўзимнинг ҳолати менда катта ташвиш уйғотди. Олдинига рафиқамга билдирмасдан дўстларим билан маслахатлашдим. Кейин тезда Тошкентга қайтишим зарурлигини билдирдим. Дам олишимизнинг ўн икки ёки ўн учинчи кунда, шекилли, йўл тараддудига тушдик. Бишкекда ҳам кўп тўхтамасдан Тошкент томон йўл олдик. Дўстларимнинг кўнгли бир оз хижил бўлиб қолиши таяин эди, албатта.

Тошкентга келиб офтальмолог профессор Муҳаммаджон Комилов билан учрашиб, текширувдан ўтдим. У чап кўзимда жиддий ўзгариш бўлаётганини, бу ҳолни тезда даволатмаса бўлмаслигини билдирди. Бир ой чамаси шифохонада ётиб, текширувда бўлдим. Бироқ чап кўзимдаги ўзгариш ҳамон ўша-ўша эди. Клиника берган йўлланма бўйича Москвадаги шифохонага бордим. Профессор Лев Абрамовичга учрашдим. У ердаги жиддий-текширувлар ҳам кўнгилга таскин берадиган даражада эмас эди. Ҳар хил усуллар билан текшириб кўришди. Турлитуман асбоб-ускуналар воситасида текширишди, бор бўлган даволаш воситаларини ишга солишди. Бир ойлик шифохона кўригида бўлганимдан кейин профессор Лев Абрамовичнинг хулосаси шундай бўлди: «Бу даволаниши мушкул бўлган касаллик. Асосий масала кўриш асабининг емирилиши жараёнини тўхтатиш, ҳеч бўлмаса секинлаштиришдан иборатдир. Оқибат шу бўлиши мумкинки, бу дард иккинчи кўзга ҳам ўтиши мумкин. Бироқ сизни тинчлантирадиган ҳолат шуки, сиз нарсаларни кўрасиз, бироқ тафсилотини англай олмайсиз. Шу боисдан ўқиш ва ёзиш сиз учун борган сари қийин бўлиб бораверди. Бундан кейин ҳар йили икки мартаба бир ойлик муддатга бизга меҳмон бўлиб кетасиз. Шу тарзда ўзингизга қарасангиз, тамоман кўрмай қолишдан сақланасиз. Биров сизни етаклаб юрмайди. Ўз йўлингизни ўзингиз кўрасиз. Бу касалнинг хислати шундай». Профессорнинг

бу хулосаси мен учун ниҳоятда оғир эди. Ёш пайтларимда узоқ-узоқларни кўришимдан фахрланишларим, уруш пайтларида душманни бошқа снайперларга нисбатан 200—300 метр узоқликдан кўра билишим кино лентасидек кўз олдимдан ўтаверди. Ўша кезлари мен учун бу ҳол оғир йўқотиш, ҳатто қайта тиклаш мумкин бўлмаган фожиадек кўринди. Профессор Лев Абрамович айтганидек, бу хилдаги ўзгариш иккинчи кўзимда ҳам сезила бошлади. Москвага борганимда профессор нариги кўзимни ҳам даволашга киришди. Илмга илк қадам кўйган кунимдан бошлаб, изланиш ва ўрганишни канда қилган эмасман. Эндиликда равон ўқишдан ҳам, текис ёзишдан ҳам махрум бўлаётганим сезилиб қолди. Бирок шу ўринда бир нарсани айтиб ўтишни хоҳлардим. Чорасизликдан чора излаш, йўлсизликдан йўл излаш ҳаракатида бўлиш, менинг ҳаёт тамойилларимдан бири эди. Шу тамойил мени маълум даражада тинчлантирди. Биринчи қилган ишим — ўқув-ёзув қуруллари сотадиган магазинга кириб, йирик ёзадиган восита излаётганимни билдирдим. Сотувчи менга рангли қаламга ўхшаган бир нарсани кўрсатди. «Бу йирик ёзади, фломастерга ўхшаган нарса, бироқ, унга нисбатан ручкага яқинроқ, чехларники...» деб гапини тугатди. Ўшандан бир йўла 20 тасини олибман.

Бир ўзим маттни таҳлил қилишим мен учун мушкул иш бўлиб қолганини англадим. Янги ғоялар пайдо бўла бошлади. Шифохонага ётиб, бошқа бирор нарса қилиш мушкул бўлганидан «Уруш эсдаликлари»ни ёзишга қўл урдим. Москвада бир неча ҳафта шифохонада ётиб 200 саҳифадан ошиқроқ уруш эсдаликларини ёздим. Кейинчалик бу эсдаликлар «Тепки босилди», «Алам» номлари билан икки марта ўзбек тилида босилиб чиқди. Шу билан баравар бу эсдаликлар рус тилига таржима қилиниб, газета ва журналларда тўла равишда эълон қилинди.

Бу чорасизликдан топилган бир чора эди.

Бу ишни кейин ҳам давом қилдириш мен учун ҳаётий заруратга айланган. Ёшлигимда 20—30-йилларда кўрган-кечирганларим, бошимдан ўтган воқеалар ҳаёлимда айлана бошлади. Москвага ҳар борганимда Чехиядан келтирилган ўша ёзув воситасидан 10—20та олиб келар эдим. Унга қўшиб бир томони пружинага бириктирилган катта дафтардан ҳам 5—10та олиб келардим. «Уруш эсдаликлари»ни тугатганимдан кейин ўша Москва шифохонасида ётиб, ёшлигим ҳақида эсдаликларимни бошладим. У битгач, бадий асарлар танловидан ўтиб, 1998 йилда 10

босма тобоқ ҳажмида бадиа сифатида алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди.

Шу орада ҳаёлимда яна бошқа гоյ ҳам туғилди. Мен ҳаётимда бир хислат борлигини англадим. Қисқа бўлмаган бу умрим давомида кўп яхши одамларга дуч келибман. Уларнинг кўпларидан сабоқ олибман. Аксарияти билан ҳамкорлик қилибман. Бирга ўсиб-улғайибман, илм, ижод томон интилибман. Улар ҳақида алоҳида-алоҳида мақолалар битиш режаси пайдо бўлди, менда. Шу тарзда ўша чех ёзув воситаси ёрдамида ёзилган қўлёзма янги бир китоб ҳолига келиб қолди. Китоб «Дийдорнома» номи билан 1998 йилда 9 босма тобоқ ҳажмида эълон қилинди. Бу китобга қатор устозу ҳамкор дўстларимнинг ҳаёт ва ижодий фаолиятлари ҳақида бадиалар йиғилган. Сўз Қори Ниёзийлар билан бўлган учрашувдан бошланади. Абдулла Орипов ҳаётига тегишли лавҳалар билан якунланади.

Устозларим, дўстларим, шогирдларим ҳақидаги бадиалар мени кейин ҳам қизиқтиришдан тўхтатмади. Ишни давом қилдирдим. 2004 йилда йиғилган бадиалар бир тўплам ҳолига келиб «Шарқ» компаниясида катта ҳажмда яхши безаклар билан «Дийдор» номида эълон қилинди. Мен 50 га яқин китоблар муаллифиман. Лекин «Дийдор» булар ичида мен учун энг қадрлисидир.

Эндиликда урушдан кейинги даврларда тоталитар мафкура ҳукмронлик қилган пайтларда бошдан ўтган баъзи бир воқеаларни қоғозга тушириш билан бандман. Сиз ўқиётган боблар шу ишнинг қисмларидир. Кейинги 20 йиллик фаолиятим фақат эсдаликлар яратишдан иборат эмас. Юқорида мен яхшиларнинг кўплиги ҳақида фикр билдириб ўтдим. Дарҳақиқат, илм ва ижодда менга ёрдам қўлини чўзганлар талайгина. Уларнинг ёрдамида мен қатор илмий монографиялар, йилида камида 10–15 мақола эълон қилишни ўзимга бурч деб ҳисоблайман. Шу йўсинда С.Айний, Х.Ниёзий ҳақидаги китоблар, шунингдек, «Ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқат» номи монографик асар майдонга келди. «Ўзбекнинг ўзлиги» номи монографиямни ҳам қайта кўздан кечириб чоп қилдирдим. Кўряпсизки, чорасизликдан чора излаб топш ҳам мумкин экан. Шу ўринда менга ёрдам қўлини чўзган дўстларимнинг номларини эслаб ўтишни лозим кўрардим. Булар — жияним, шоир Абдулла Матёқубов, журналист Аминбой Давлатов, филология фанлари номзоди А.Бобониёзов, Р.Жуманиёзов, Б.Қурбонбоев, ёш филологлар Гулбахор Ўразимбетова, Гулбахор Юсуповалардир.

Кейинги йилларда илмий ва ижодий ишлар билан банд бўлиб, бу соҳада бирор иш қилган бўлсам, булар шу дўстларим кўрсатган ёрдам натижаси эканлигини бир лаҳза ҳам унутмасликни ўзимнинг инсоний бурчим деб биламан.

Булардан ташқари О.Ёқубов, П.Қодиров, О.Шарафиддинов сингари сафдошларим, академик Б.Назаров, профессор Т.Мирзаев сингари ҳам шогирд, ҳам ҳамкор биродарларим ҳам менга кўмаклашиб келмоқдалар. Шогирдларим Ў.Хошимов, О.Мухтор, Э.Воҳидов, О.Абдуллаев, Т.Маҳмудов, Н.Раҳимжонов, С. Мелиев, профессорлар А.Расулов, Қ.Йўлдошев, Р.Иноғомов, филология соҳасидаги олим ва журналистлар М.Саъдинов, М.Сафаровлар доимий равишда менга амалий ёрдам кўрсатишди.

XVII Боб

ҲАЁТ ЧИГАЛЛИКЛАРИ, ИЛМ ҚИСМАТИ

1983 йил ёз ойлари эди. Илмий кенгашнинг қайсидир кекса ходимларидан бири институт ташкил топганига 50 йил тўлаётгани, бироқ, юбилейга муносиб саналардан бирортаси тантана билан нишонланмаганлигини ачиниб гапириб қолди. Шу кенгашнинг ўзидаёқ, кўпчилик бу фикрни қўллаб-қувватлади. Институтнинг 50 йиллиги тантана қилишга арзигулик саналардан бири эканлиги таъкидланди. Бу иш ҳақида масала қўзғаш институт раҳбариятига топширилди. Шу кенгашнинг ўзидаёқ, институтнинг катта илмий ходими С.Қосимовга институт тарихини ўрганиб, бир рисола тайёрлаш топширилди. Афсуски, бу рисола ҳадеганда битавермади. Нима бўлса ҳам ишни тезроқ юритиш учун оддийгина маълумотнома тайёрланди. Академия раҳбарлари билан учрашиб, бу масаланинг амалиёти ҳақида фикр олишувлар бўлди. Бироқ натижа ҳадеганда қўзга кўринавермади. Масала, республика раҳбариятига бориб тақаладиган бўлди. Август ойининг ўрталарида мен яна Шароф Рашидов хузуридаман.

Одатдагидек, Ш.Рашидовнинг кайфияти бу гал ҳам яхши кўринди, менга. Илқ суҳбат бошланди. Адабиёт тарихи, 20—30-йилларда ёзувчилар орасидаги мураккаб муносабатлар ҳақида менинг хаёлимга ҳам келмаган маълумотлар ўртага тушди. Булардан баъзилари менда ҳайратланиш ҳиссини уйғотган бўлса, баъзилари ич-ичим-

дан ўқсиниш туйғусини қўзғади. Зиёлилар орасидаги муносабатларнинг у пайтларда нақадар мураккаб бўлгани ҳақида янги-янги таассуротлар пайдо бўлди, менда. Гап келиб кейинги воқеаларга уланди. Гап орасида у:

— Москвада дўстларингиз қўп экан. Сизнинг ахволингиз ҳақида менга хабар беришди. Кўриш қобилиятингиз пасайибди. Шифохонада ётиб даволанибсиз, — деди. Ўз ахволим ҳақида аниқ маълумот берсам, арз қилиб келган одам ахволига тушиб қолаётгандек сездим ўзимни.

— Қийинчиликлар бўлаяпти. Бироқ амаллаб ишни давом эттираяпман, — дедим.

У киши, икки нарсага эътибор беринг, бири беғараз ишлайдиган ҳисобчи танланг, иккинчиси, ташкилий ишларнинг юқини ўз зиммасига оладиган илмий котиб танланг, деди. Бу сўзларнинг заминидан энг яқин одамига бериладиган маслаҳат оҳангини ҳис қилдим. У сўзларни териб-териб, баъзи нуқталарини алоҳида урғулаб, бироқ, майин овозда бир неча бор мен томонга илиқ назар ташлаб гапирарди.

Сухбат бир оз чўзилгандай бўлди. Стол бурчагига қўйилган менинг папкам томон оҳиста назар ташлади. Бу назарнинг маъносини мен дарров илғаб олдим. Ҳар гал кирганимда институтнинг ҳаётига, умуман, филология илми, адабиёт оламига тегишли бирор масала юзасидан ҳужжат кўтариб келишимни билар эди. Ҳар гал шу папкадан турли ҳужжатларни чиқариб олдиларига қўярдим. Бу гал ҳам бекорга келмаганим аёндек эди.

Папкани очдим-да, 2 бетга сигдирилган маълумотномани у кишига узатиб, қўшиб қўйдим:

— Институт 50 ёшга кирибди. Жамоа шу санани кичик бўлса ҳам, тантана қилиш истагини билдираяпти, — дедим. Сўзларимнинг маъносидан узр маъносини уқиш қийин эмасди.

У маълумотномани қўлга олиб, баъзи жойларига қўз ташлаб кўрди. Менинг нигоҳим раҳбарнинг юз-кўзларида эди. Дикқат билан қузатардим. Кузатардим-у, раҳбарнинг юзлари аввалгига нисбатан ёришаётганини кўрдим.

— Яхши ўйлабсиз, қўнғилдагидек юбилей ўтказамиз. Мукофотлар берамиз, — деди. Ш.Рашидовнинг бутун киёфасида мен чуқур маънони уқдим. Назаримда, унинг хаёлидан шу йўл билан кемтилган қўнғилларни тўлдириш, шикастланган орзуларни жойига қўйиш мумкин бўларкан-да, деган бир фикр ўтгандай бўлди.

Ш.Рашидов кўк сиёхли ручка билан маълумотнома чеккасига нималарнидир ёзди. Секин рўпарада ўтирган, аллақачон мен билан дўст бўлиб кетган Крайнов томон чўзди-да, «Марказга хат тайёрланг, институтни «Хурмат белгиси» нишонига тавсия қилинг», — деди у буйруқ оҳангида.

— Зинҳор бу ишни кечиктира кўрманг, — деган сўзларни ҳам қўшиб қўйди. Кейин «Хурсандмисиз» дегандек, мен томонга табассум билан назар ташлади. Бор-йўқ гапларим шундан иборат эканлигини англади шекилли:

— Ўзингизга қаранг, даволанишингиз қанчалик зарур бўлса, шунча даволанинг, — деди-да, рўпарадаги деворга осиглиқ соатга назар ташлади.

Шундан англадимки, менинг вақтим тугабди. Ўрнимдан туриб илиқ хайрлашдим. Эндиликда айтиш мумкин. Бу галги учрашув энг охиргиси эканлигини, бундан кейин ўзбек адабиёти, илми, унинг тараққиёти йўлида катта ишларни бошқарган бу одам билан сўнгги маротаба суҳбатлашаётганим ўша дамларда хаёлимга ҳам келмаган.

Ёз ўтиб, вақт куз томон оқиб борарди. Одатдагидек, сентябрь ойида пахта терими мавсуми ҳам бошланди. Мавсумнинг айни авжига чиққан пайтларида беғубор осмонда момақалди роқ гумбурлагандек бўлди. Рашидовнинг ўлими ҳақида хабар тарқалди. Республика учун бу ҳеч қутилмаган ҳодиса эди. Ш.Рашидовнинг ўлими ҳақида хабарлар, у ҳақидаги ёлғон-яшиқ миш-мишлар халқ орасида кенг ёйилди. Унинг ўлими муносабати билан бўлиб ўтган айрим воқеалар ўша давр раҳбарияти орасидаги ҳар хил тебранишлар, айрим одамлар ҳақида тўқилган тўхмату бўҳтонлар бир эмас, бир неча йиллаб давом этди. Айбсиз айбдорлар изланадиган бўлди. «Рашидовчилик» деган иборалар ишга тушди. Дўстим Одил Ёқубов муҳаррирлик қилаётган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида ёзувчи Иброҳим Раҳимнинг Ш. Рашидов ҳақида ёзилган ишларим юзасидан айбнома услубида битилган ярим саҳифалик мақоласи эълон қилинди. Бундан 2—3 йил олдин Тил ва адабиёт институти ҳақидаги шаҳар фирқа кўмитасининг қарорини олқишлаган кимсалар И.Раҳим мақоласини ҳам чапаклар билан қарши олдилар. Мен эса бу мақолани жимгина қутиб олганим йўқ, унга тегишли жавоб тайёрладим. Бироқ ажабланарли жойи шунда бўлдики, ҳеч қандай тўсиқларсиз эълон қилинган И.Раҳимнинг мақоласига жаво-

бан тайёрланган каминанинг мақоласи анчагина тўсиқларни босиб ўтиб эълон қилинди. Бу хилдаги воқеалар 80-йиллар учун типик бир ҳолат эди. Бироқ, ҳаёт ўз йўли билан олға силжирди.

Қўнғирнинг бирида марказнинг юқори маҳкамасидан қўнғироқ бўлиб қолди. Қўнғироқ қилган одам ўзини Кузнецов деб таништирди-да, «Ш.Рашидовичнинг охириги имзо қўйган хатини олдик. Бу хат Сизнинг институтингиз ҳақида экан. Хатда институт орденга тавсия қилинибди. Орден албатта бўлади», деди.

Ш.Рашидов ҳаёт вақтларида юбилей тараддудини кўраверинглар, деган эди. Доим институт фаолиятига суянчиқ бўлиб келган, ҳар бир ишда маслаҳатини аямаган, зарур пайтда ёрдамга қўл чўзган Ш.Рашидовичнинг ўзи оламдан кўз юмиб кетган бўлса ҳам, ҳамон унинг руҳи бизга мададкор эди. 1983 йилнинг ноябрь ойларига бориб, собиқ СССРнинг олий маҳкамаси томонидан Тил ва адабиёт институтини мукофотлаш тўғрисида махсус фармон эълон қилинди. 1984 йилнинг февраль ойларига бориб республика раҳбарияти академия фаолларини йиғиб, тантанавор равишда олий мукофот топширишди, олий нишонни институт байроғига тикиб қўйишди. Бугина эмас, мазкур анжуманда республика раҳбариятида юқори лавозимларни эгаллаб турган шахслар институт номига ва умуман филолог мутахассислар шаънига қутилмаганда яхши фикрлар билдиришди. Институт жамоаси учун бу йиғилиш унинг тарихида рўй берган энг катта ғалаба тантанаси эди. Гарчи йиғилишда Ш.Рашидовнинг номи тилга олинмаган бўлса ҳам, бу мисли кўрилмаган воқеа унинг номи билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир илмий ходим бунди дилидан ўтказиб турарди.

Ш.Рашидов ният қилган ва институт жамоаси кутган бошқа бир маъно бор эди, бу тантанада. Бундан атиги бир йил олдин институт жамоаси мафкуравий жиҳатдан энг заиф жамоалар қаторига қўшилган, ҳақиқий илмий ишни ривожлантириш ўрнига ўтмишдаги зарарли ғояларни тарғиб қилувчи, ҳаётнинг олдида эмас, орқасида судралиб келаётган илмий ташкилот сифатида Тошкентнинг барча маҳкамаларида ва республиканинг йирик матбуот саҳифаларида бадном қилинган эди. Энди ҳақиқат ўз ўрнини топгандек бўлди. Аввалроқ адолатсиз ёпиштирилган бу бадтамға табиий равишда энди барҳам топади, деган хулосага келиши мумкин эди, одамлар.

Бироқ, афсуски, келажак институт жамоаси кутгандек бўлмади. Тоталитар мафкуранинг бошида турган раҳ-

барлар академия аҳлини йиғиб, худди театр сахнасида-гидек бир ўйин кўрсатишди-да, кўп вақт ўтмасдан Тил ва адабиёт институти ҳақидаги архивни титкилай бош-лашди ва ундан муҳим топилдиқ сифатида шаҳар партия комитетининг 1982 йил 9 февралда қабул қилган инсти-тут ҳақидаги қора доғлар билан тўлдирилган қарорни топдилар.

Ўша байроққа Олий мукофот нишони осилгандан ке-йин чамаси бир ойлар ўтар-ўтмас институт раҳбарияти олий маҳкама котибаси Раъно Абдуллаева ҳузурига так-лиф қилинди.

Бу котибани мен илгаридан яхши билар эдим. Бир неча бор иш юзасидан учрашган пайтларимиз ҳам бўлган. Бироқ бирор марта унинг хонасидан хурсанд бўлиб чиққан пайтимни билмайман. Шундай бўлгач, бу гал ҳам унинг ҳузурига мажбурият юзасидан, ҳеч қан-дай яхши гап қутмасдан кириб бордим. У мени ўта со-вуқ қабул қилди. Ҳатто баъзи раҳбарлар сингари ўрни-дан туриб кўришиш у ёқда турсин, берган саломимга жавоб берган ёхуд бермаганини англолмай қолдим. Жой кўрсатиб, ўтиринг, деган ишора ҳам йўқ эди. Бир неча сония хонаси ўртасида туриб қолдим. Ниҳоят, котиба тилга кирди:

— Шаҳар партия қарори билан танишиб чиқдим. Сизга ва сиз раҳбарлик қилаётган институт жамоаси бўйнига катта айблар қўйилибди. Сиёсий айблар улар, — деди. Котибанинг нигоҳидан қаҳр-ғазаб томчилаётгандек кўринар эди менга. Гапни чўзиб ўтиришга хожат сез-май:

— У даражада эмасдир-ов, ошириб-шишириб айтил-ган гаплар бордир, — дедим. Котибанинг ранг-рўйи яна ҳам совуқлашди. Кескин равишда жавоб қилди:

— Бу сизнингча, — деди у. Шу билан гапим тамом деган қиёфага кирди. Мен ҳам сезилар-сезилмас хайр-лашган бўлдим-да, хонасидан чиқиб кетдим.

Бир неча ойлар ўтди чамаси. 1984 йилнинг киш ой-лари эди. «Мажлис чақирилар эмиш. Академиянинг пре-зидиум аъзолари институтга келармиш» деган хабар тар-қалди. Мажлис кунини, соатини ҳам академия хайъати белгилади. Айтилган пайтда меҳмонларни кутдим. У пайт-лари бугунгига нисбатан институт жамоаси анчагина кат-тароқ эди. Катта залдаги барча ўриндиқлар банд бўлди. Институт жамоаси бу йиғилиш оддий фикр олишувдан иборат эмаслигини яхши ҳис қиларди. Шу боисдан қизи-киш катта эди, йиғилиш бошланди. Одатдагидек, маж-

лисга хайъат ҳам сайланмади. Академия хайъатининг аъзолари тўғридан-тўғри бориб хайъат креслоларини эгалладилар.

Мажлисни академиянинг масъул раҳбарларидан бири бошлади. Унинг дастлабки сўзлари шундай бўлди:

— Айтинглар-чи, сир нимада? Нега институт ҳақида шунча гап-сўз. Ахир шаҳар партия комитетининг комиссияси ярим йилча ишлади, махсус қарор қабул қилинди. Бу қарор бўйича кўп жойларда муҳокама ўтказилди. Нега институт ўзини ўнглаб ололмапти? Бирор сир бордир ахир?

Масъул раҳбарнинг бу сўзлари рус тилида янгради. Кутилмаганда залда қўзғалиш бошланди. Сирли шивир-шивирлар ҳам эшитилгандай бўлди. Шунда бир неча одам сўз сўради. Уларнинг баъзиларига сўз беришди ҳам. Филология фанлари номзоди Ким Степан сўзга чиқди. Унинг ўзига хос куйина-куйина айтилган сўзларидан шундай маъно чиқар эдики, институтда ҳеч қандай сир йўқ. Илмий жамоа илгари қандай ишлаётган бўлса, иш шу суръат ва мазмунда бораяпти. Мафкуравий жиҳатдан ҳеч қандай чекиниш йўқ. Меҳмон сифатида келиб, йиғилиш хайъати аъзоларининг ўрнини эгаллаганларнинг шашти қайтгандек бўлди. Улар мажлисни давом эттиришдан фойда йўқлигини сездилар. Бир баҳона топиб, йиғилишни апил-тапил якунладилар.

Мажлис якуни хусусида ким нима деб ўйлаган бўлса ўйлагандир, лекин менинг хулосам қуйидагича эди. Бу мажлисни ташкил қилишдан мақсад, бундан бир неча ой олдин олий маҳкаманинг мафкура котибаси хонасида бўлган «фикр олишув»нинг давоми эди. Тўғрироғи, ўша фикр олишувдан кейин ўйлаб чиқарилган бадният сахна ўйинининг кўриниши эди. Институт жамоаси бу ўйиндан кўзда тутилган ниятларини амалга оширишга йўл қўйишмади.

Кошки эди қарорни рўйхатга олишлар, бир зарб билан ур-йикит йўлига ўтиб олишлар, фақат Тил ва адабиёт институтининг бўйнига тушган бўлса. Бундай кўргиликлар бутун умрини зиё таратишга, илм-фан тараққиётига бағишлаган қатор бошқа илмий ходимлар ва раҳбарлар бошига ҳам тушди. Бу ерда бир қонуниятни ҳисобга олиш керак. Жамият ҳаётида бирор салбий ҳодиса рўй берса, биринчи калтак зиёлилар бошида синади. Ш.Рашидовнинг вафотидан кейинги алфов-далфовларда шу ҳол кўзга ташланди.

Бугунги кун ўтиб, эртасига нима бўлишига ақл унча-

лик етавермайдиган пайтлар эди. Республикада пахта ишининг алғов-далғовлари ҳам рўй бериб, нотинч кунлар бошланиб кетган пайт. Кунларнинг бирида зарурият юзасидан Фанлар Академиясининг хайъат марказига бориб қолдим. Лифт томон қадам қўйдим. Шу пайт кетимдан етиб келган Сейсмология институтининг директори, академик Фани Мавлонов ҳам мен билан бирга лифтга чиқди. Бу одамни мен кўпдан бери билардим. Полвонсифат одам эди у. Гавдали, елкалари кенг, билакларидан куч ва ғайрат тошиб тургандек кўринарди, менга. Кўринишидан ҳар куни ер ағдариб, тинимсиз меҳнат қиладиган боғбон, дехқонга ўхшаб туюларди, назаримда. Характер жихатидан ҳам ниҳоятда вазмин, кўнглида кири йўқ одам экани сезилиб турарди. Аксарият ҳолларда мен уни «Газ-69» машинасини секин хайдаб кетаётган, президиум эшигининг олдида машинани бирор ерга қўйиб, салмоқдор қадамлар билан академиянинг эшиги томон келаётган ҳолда кўрардим. Жисмонан бақувват, ақлан зийрак, илмда ўз ўрнига эга бу олим мен хурмат қиладиган одамлардан бири эди.

Лифтда кўтарилди туриб, Фани акага бир назар ташлаб қўйдим. Назар ташладиму таажжубландим. Унинг юзлари сўлғин, гавда ҳам олдингига қараганда бир оз кичрайиб қолгандек, билакдаги тошиб турган куч сўла бошлагандек, ўтқир кўзлар нурсизланиб, ҳолсизлангандек туюлди, менга.

— Нима бўлди, Фани ака, бугун бошқачароқ кўринасиз, — дедим мен ҳар хил хаёлларга бориб, — тинчликми? — деб қўшиб қўйдим.

— Э, нимасини айтасиз, домла, — деди у менга. Мен ундан анча ёш кўринсам-да, нимагадир у менга «домла» деб мурожаат қилар эди. Хаёлимда оғирроқ нафас олгандек бўлди. Кейин гапни давом эттирди:

— Сизнинг бошингизга тушган воқеалар менинг ҳам бошимга тушди. Бир жихатдан мен сиздан ҳам ўзиб кетдим. Газетада фельетон ҳам босилди. Билмадим, бу ёғи нима бўлади...

Дилимдаги бор сўзларни йиғиб, Фани Мавлоновнинг кўнглини кўтармоқчи, унга далда бермоқчи бўлдим. Бирок, гапларимни эшитиб, у менга раҳматлар айтган бўлса ҳам, сўзларим унга малҳам бўла олмаслигини сезиб турардим. Лифтдан чиқиб, ҳар биримиз ўз ишимиз билан банд бўлиб кетдик. Ўша куни ва ундан кейин ҳам хаёлим Фани Мавлоновнинг қисмати билан банд бўлиб юрди. Кейинчалик эшитишимга қараганда, менга ўта совуқ му-

омала қилган мафкура котибаси у кишини ҳам хонасига чақирибди, ўзига ортиқча эрк бериб, фаннинг фойдасига тўғри келмайдиган таклифни ўртага ташлабди. Ғани Мавлонов рози бўлмаганидан кейин бу катта маҳкамага ярашмайдиган дўқ-пўписага ўтибди. Котиба бу билан ҳам чекланмабди. Тегишли ташкилотлар воситаси билан Сейсмология институтининг ишларини муҳокама қилибди. Бу ерда ҳам ўша манзара. Ўзбек тили ва адабиётидан бутунлай беҳабар бўлган муҳандис ва иқтисодчилар бу илм қисматини «ҳал» қилган бўлсалар, сейсмология илмидан бутунлай беҳабар бўлган ташкилотлар бу институт қисматини, хусусан, унинг раҳбари академик Ғани Мавлоновнинг тақдирини бир зарб билан ҳал қилиб қўя қолишибди.

Энди ўйлаб қарасам, ўша даврлар илм ва маданият чинорларининг бирин-кетин қулаш даври бўлган экан. Ўн йилдан кўпроқ ҳамкорлик қилиб, зарур пайтларда маслаҳатлар олиб, кайфияти яхши пайтларида чакчаклашиб, илм йўлида бирга фаолият кўрсатганимиз, улук олим, қарийб йигирма йил Ғанлар Академиясига раҳбарлик қилган академик Обид Содиқовнинг қисмати нима билан тугаганлиги кўпчиликка аён. Илм-фанга кўп хизматлар қилган, шўролар даврида меҳнат қаҳрамони унвонига сазовор бўлган, собиқ СССР Академиясининг ҳақиқий аъзоси, кимё илми соҳасида қатор ихтиролар яратган Обид Содиқовни қулатиш осон бўлмади, шекилли. Шу боисдан марказқўм котибаси бор воситаларни ишга солди. Ҳар хил йўсиндаги фиску фасодлар ишга тушди. Ҳатто Тил ва адабиёт институти, Сейсмология институти хусусидаги машмашаларнинг бир томони бориб Обид Содиқов қисматига боғлаб қўйилди. Тўқилган фиску фасодлар айрим институт ва шахслар ҳақидаги ғаразли машмашалар бир нуқтага йиғилиб, газета саҳифаларида мақолалар ташкил қилиниб, улар Обид Содиқов номига боғлаб қўйилди. Оқибат шу бўлдики, бу етук олим хийла яккаланиб қолди. Бу одамнинг умри тез орада яқунланишига шу воқеалар сабаб бўлгани табиийдир.

Бу ўринда бошқа бир сиймо қисматини эслаб ўтишни истардим. Гап номи фақат республикамизда эмас, балки кўпгина мамлакатларда ҳам машҳур олимлардан бири Саъди Ҳасанович Сирожидинов ҳақида кетаяпти. Бу одам нафақат катта олим эди, балки ниҳоятда хушфеъл, юмшоқтабиатли, атрофдагиларга эътибор билан қарайдиган, йирик шахс ҳам эди. Айрим ҳолатларни мен ни-

хоятда қўнгилхушлик билан эслайман. Бирор жойда дуч келиб қоладиган бўлсак, ҳали мен салом бериб улгурмасимдан баланд овозда номимни тилга олиб, «Сиз ҳақингизда фалон куни фалон газетада мақола ўқидим», «Телевизорда кўрдим», «Фалон куни радиода мана бундай гап гапирдингиз», — деб очик чеҳра билан таърифлаб кетар, ҳар гал «Сизни кўрганимдан хурсандман» деган сўзларни канда қилмасди. Шаҳар партия комитетининг айбдори сифатида мен кўтарилган минбарга у ҳам чиқарилганди. Бу гал энди партия комитетининг раҳбари ўз халқимизнинг вакилларидадан бўлмасдан бошқа жойлардан таклиф қилиниб, шу лавозимни эгаллаган ўзга миллат вакили эди. Бу ҳолатнинг тафсилоти газеталарда эълон қилинмаган бўлса ҳам у катта олим қай йўсинда сўроқларга тутилгани халқ орасида ошкор бўлди. Ўша онлардаёқ шаҳар партия комитети уни Тошкент Давлат университетига «нолойик» ҳисоблади. Афсуски, Шароф Рашидовнинг вафотидан кейин ғала-ғовурлар даврида бу катта олимнинг қисмати ҳам фожиа билан яқунланди. Бу тазйик ва таҳқирланишларга Саъди Ҳасанович ҳам чидаш бера олмадилар, шекилли, кўп ўтмасдан оламдан кўз юмдилар.

Бу фожианинг сабабчилари ҳам ўша тоталитар мафкура кўриқчилари, ўша ранги совуқ котиба, ўша одамлар қисматини ҳал қилишга ўзларини ҳуқуқли деб ҳисоблаган шаҳар комитети бюро аъзолигини эгаллаб олган, ўзбек фани ва маданиятига мутлақо алоқаси бўлмаган курувчи, муҳандис, айрим ҳолларда ўз элига сиғмасдан Ватанимизга келиб қолган, ҳукмронлик қилишга ўзларини ҳуқуқли ҳисоблайдиган бошқа миллат вакиллари эди.

XVIII Боб

МАШЪУМ СИНФИЙ КУРАШ ЧИГАЛЛИКЛАРИ

Шахсий архивларимни тартибга солиб ўтирар эканман, стенограмма деб аталмиш ҳужжатга кўзим тушди. Ҳужжат 111 бетдан иборат бўлиб, йиғилишнинг 1985 йил 7 феврал куни бўлиб ўтганлиги белгиланган эди. Англадимки, бу собиқ — Ўзбекистон марказий комитетининг биносида чақирилган мажлиснинг стенограммаси эди. Ёдимда, февраль ойининг дастлабки кунлари эди. Олий маҳкамада мафкура котибаси Р.Абдуллаева хона-

сида йиғилиш бўлиши ҳақида хабар қилинганди. Бу пайтлар шундай давр эдики, туман ёки шаҳар комитетида-ми, хусусан, Олий маҳкамада доим ўзини ғазабнок кайфиятда тутиб юрадиган мафкура котибасининг ҳузурига чақирилиш бирор нохуш воқеадан дарак берадиган ҳодиса ҳисобланарди. Хабарни эшитиб турли-туман хаёлларга бордим. «Яна нима бўлдийкин?», «Бирор хатарли гап чиқиб қолдимикин?» деган ўйлар миямни чулғаб олди. Ниҳоят, 7 февраль куни етиб келди. Ўша куни совуқ, ҳатто изғирин билан қор ҳам ёғаётган эди. Чақирилганлар бирин-кетин 5-қаватга — котиба қабулхонасига йиғилдик. Бу ерда адабиётшунос олимлардан ташқари тарих ва фалсафа соҳасидаги йирик олимларга кўзим тушди. Атоқли ёзувчиларни ҳам чақириш эсдан чиқмаган. Чақирилганлар — 34 кишининг барчаси тўплангач, мафкура котибасининг хонасига таклиф қилиндик. Котибанинг қиёфаси ҳамон ўша-ўша, башарасидан қаҳр ва ғазаб томчилаб тургандай, кирувчиларга худди «Нега ташвиш орттириб юрибсизлар?» деб таъна назари билан қараётгандай туюлди.

Шу дақиқаларда хаёлимдан бир фикр ўтди: қарийб 25 йил жумҳуриятни бошқарган Шароф Рашидовнинг вафотидан кейин бу Олий маҳкамада кескин ўзгаришлар бўлди. Ҳар бир соҳанинг илмдонлари билан ҳисоблашмайдиган, ўз услубида андозабозлик ва шиорбозликни қурол қилиб олган кимсалар ишга тушдилар. Мафкура соҳасида эса бугун бизни ўз назарида «муҳим» бир масала юзасидан йиғилишга чорлаган Р.Абдуллаева турарди. Йиғилиш мафкура котибасининг кириш сўзи билан бошланди. Мазкур йиғилиш «Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг беш жилдлигини тайёрлаш, аниқроғи, ўша тадқиқотнинг биринчи жилди муҳокамасига бағишланган эди.

Ажабланарли жойи шунда эдики, қарийб 200 илмий ходимдан иборат бутун бир институт, бу институтнинг энг бақувват бўлими, қолаверса, филология фанининг тараққиётига масъул илмий кенгаш бир чеккада қолиб кетса-ю, адабиёт илмига мутлақо алоқаси бўлмаган мафкура котибаси ижтимоий фанларга тегишли етук олимларни йиғиб, адабиёт тарихи қандай яратилиши кераклиги ҳақида кўрсатма бериб ўтирса!

Мафкура котибаси нутқ сўзлар экан, менинг хаёлимда бир масаланинг тарихига тегишли баъзи воқеалар айлана бошлади.

Аслида Ўзбекистон Фанлар академиясининг режаси асосида қарийб ўн йилдан буён уч жилддан иборат

«Ўзбек совет адабиёти»нинг тарихи тайёрланиб келинади. Бу ишга филология фанлари доктори, эндиликда мархум Ҳомил Ёқубов масъул эди. Афсуски, Ҳ.Ёқубовнинг ташкилотчилик қобилияти заиф бўлганлигидан иш сусткашлик билан борди. Ваъдалар устига ваъдалар бўлаверса-да, уч жилдлик ҳадеганда тайёр бўлмади.

Бу ҳол бошқа бир оқибатга сабабчи бўлди. 1984 йилда Тил ва адабиёт институти ва Ёзувчилар уюшмаси раҳбарияти кутилмаганда бу Олий маҳкаманинг бўлим бошлиғи Содиқ Нишоннов хонасига чақирилди ва уларнинг олдида беш жилддан иборат «Ўзбек совет адабиёти тарихи»ни рус ва ўзбек тилларида тайёрлаш ҳақидаги қарор лойиҳаси қўйилади. Анча вақтдан бери тайёрланиб келинаётган уч жилдлик кўриб кўрмаганга олинди. Янги жилдни тайёрлайдиган таҳрир хайъати ҳам янгича тузилиб, бош муҳаррир сифатида Комил Яшин таклиф қилинган эди. Тил ва адабиёт институтининг раҳбарияти беш жилдлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи»ни яратиш гоёсига қўшилса ҳам таҳрир хайъати ва бош муҳаррир номзодига эътироз билдирди. Чунки таҳрир хайъатининг асосий қисми 20—30-йиллар адабий меросини объектив баҳолаш имкониятидан маҳрум мутахассислар эди. Хусусан, бош муҳаррир К.Яшин 20—30-йиллар адабиётида Ҳамзадан бошқа бирор йирик сиймони тан олмасликка ҳаракат қиларди. Ҳамза ва Айнийдан бошқа барча ёзувчи ва шоирлар унинг назарида янги тузумни тан олмайдиган аксилинкилобчилар эди.

Тахминимга қараганда, эътирозлар Р.Абдуллаевага етказилгач, у бош муҳаррир номзоди қатъий эканлигини билдирди ва тез кунда Марказий Комитет бюросининг қарорини чиқарди. Илм-фан қисматини шу тарзда хоналарда ўтириб, мутахассислар билан ҳисоблашмасдан ҳал қилиш ўша давр мафқурасининг одатдаги усулларида бири эди. Ёзувчилар уюшмасининг ўша вақтдаги раиси С.Азимовнинг бу борадаги фикри мен учун номаълум.

Лекин шундай бўлса ҳам ўша кезлари Тил ва адабиёт институтининг раҳбари бўлган менга таҳрир хайъати ва бош муҳаррирнинг нега шу тарзда белгилангани аён эди. Мақсад — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни иложи борича шишириб-кўпиртириш, бунинг ўрнига ўша даврда ижод қилган А.Қодирий ижодини камситиш, Чўлпон ва Фитратларни эса тамоман шўролар адабиётига ёт унсурлар сифатида кўрсатишдан иборат эди. К.Яшиннинг адабиётга муносабати

мафкура котибасининг қарашларига ўта мос тушди. Мазкур қарорнинг пайдо бўлиши сабаби эса шунда эди.

Нотиқ кириш сўзини давом қилдираган, яқин ўтмишда бўлиб ўтган шаҳар партия комитетининг Тил ва адабиёт институти тўғрисидаги қарорини яна бир маротаба эслаб ўтди. 1982 йилда Тошкент шаҳар партия комитети махсус комиссия тузиб, Тил ва адабиёт институтининг раҳбарияти ва бошқа бир неча йирик олимларни қаттиқ жазолаганини юқорида эслатиб ўтган эдим. Жазоларнинг асосий сабаби «институт мафкура жихатидан тўғри йўлдан бормаётгани», Чўлпон ва Фитрат ижодлари ташвиқ ва тарғиб қилинаётгани, Ҳамза ижодига етарли даражада эътибор қилинмаётгани кўрсатилди. Қисқаси, илмгоҳ ходимларига жиддий сиёсий айбнома тамғаси босилди. Бу — Тил ва адабиёт институтининг раҳбариятию етакчи олимларини тиз чўктириш, «тавбасига таянтириш»дан иборат эди. Ҳатто шундай бўлдики, йиғилиш арафасида қарор ҳужжатлари билан танишиб чиққан Абдуллаева ундаги «хато ва камчиликлар»ни институт раҳбарияти, яъни шу сатрларнинг муаллифига «сиёсий хато»га йўл қўйганлигини айтиб, таъналар қилганди.

Р.Абдуллаеванинг кириш нутқини эшитар эканман, шаҳар партия комитети қарорида тилга олинган айбномалар яна бир марта такрорланаётгандек эди, менинг назаримда. Марказқўмнинг беш жилдлик ҳақидаги қарори, К.Яшиннинг бош муҳаррир қилиб белгиланиши ва, ниҳоят, бугунги йиғилишнинг асл мақсади ҳам ўша — кимнидир далилсиз равишда кўкларга кўтариб, кимларнидир янги тузум душмани сифатида камситиб қоралашдан иборат экани сезилиб турарди.

Мафкура котибаси турли-туман қизил сўзлар билан нутқини давом қилдираган экан, кейинги пайтларда беш томликлар устида олиб борилган ишлар бирин-кетин хаёлимдан ўтади. Беш жилдлик адабиёт тарихини яратиш хусусидаги Марказқўмнинг ўша қароридан кейин мазкур йиғилишгача бир-бир ярим йил ичида махсус хайъат муттасил ишлай бошлади. Ҳар икки-уч ойда унинг йиғилишлари бўлиб турди. Бу йиғилишларда баъзан кескин, баъзан эҳтиёткорона фикр олишувлар бўлиб турди. Бахслар асосан, жадиализм, Чўлпон ва Фитрат ижодининг ёритилиши ҳақида кетарди. Совет адабиёти бўлимини бошқарувчи Х.Ёқубовнинг жадиализмни қораловчи, Чўлпон ва Фитратни чала оқлайдиган материали эса хайъатдагиларнинг бир қисмига маъқул келса, иккинчи қисмига маъқул келмасди. Шу сабабли хайъат-

нинг ҳар бир йиғилишидан кейин муҳокама қилинган қисм янги тдан ишлаш учун муаллифга қайтариларди. Бироқ ҳали эски қарашлардан тамомила воз кеча олмаган Ҳомил Ёқубов ҳайъат аъзолари бир қисмининг турғун фикрларини инобатга олган ҳолда янаги муҳокамага қўлэзмани мазмунан ўзгартирмасдан, баъзи услубий ўзгаришлар киритиб олиб келар ва муҳокама яна аввалгидек боши берк кўчага кириб қолар, мажлис бошқа фурсатга кўчириларди. Кейинги мажлис яна шу тарзда ўтарди. Бундан хабардор бўлган Фанлар Академияси президиуми қўлэзмани Москвага, Жаҳон адабиёти институтининг шарқ адабиётлари билан шуғулланадиган Г.Ломидзе раҳбарлигидаги бўлимга тақризга жўнатди. Тақризда жадиализм, Фитрат ва Чўлпон масалаларининг тўғри ва объектив ёритилмаганлиги, уни қайта кўриш нуқтаи назаридан янгича ишлаш тавсия қилинганди. Бир неча ўн йиллар давомида ўзимиз кадрини билмасдан оёқости қилиб келаётган меросимизни узок-узоклардаги мутахассислар кадрлашга тайёр эканликлари тақриздан кўриниб турарди. Эски қарашлардан ҳамон қутула олмаган ҳайъат аъзолари бу фикрларни ҳам инобатга олишмади.

Шундай қилиб, Чўлпон, Фитрат ва жадиализм масалаларини ёритиш жиҳатидан ўзбек совет адабиёти тарихининг биринчи жилди батамом боши берк кўчага кириб қолди. Қўлэзма қўлдан-қўлга ўтди, «ўрганилди». Тўғрироғи, эскича қарашни қувватлайдиган иттифоқчилар изланди. Уларни топиш ҳам унча қийин эмас эди. Топилди ҳам. Бу тадбирларнинг ҳаммасини умумлаштириб бир «хулоса»га келиш учун Р. Абдуллаеванинг қўллаб-қувватлаши зарур ҳисоблангани сезилиб турарди.

Маълумки, Абдуллаева фош қилиш, тазйиқ ўтказиш, ҳар тадбирни компартия мафқурасининг қатъий андозасига солиш жиҳатидан бунгача бўлган мафқура соҳасидаги котибларнинг барчасидан қатъийлиги билан ажралиб турарди. У «қамчисидан қон томиб турган» котиба эди. Шу сабабдан адабиётга эскича қарашдан воз кеча олмаган баъзи ҳайъат аъзолари Абдуллаевага катта умид боғладилар ва ишончим комилки, унга йиғилишни қай йўналишда олиб боришни, қандай яқун ясашни ҳам билдириб қўйган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас.

Муҳокама Р.Абдуллаеванинг адабиёт тарихи синфий зиддиятларни тўла-тўқис ўзида акс эттириши керак деган талаб қўйилган кириш сўзи билан бошланди.

Бундан кейин ўртага бир неча сония давомида жимлик

чўқди. Бир оздан кейин нотиклар сўз сўрай бошладилар. Бирин-кетин сўзга чиққан ижод ва адабиёт мутахассисларини шартли равишда уч тоифага бўлиш мумкин.

Биринчиси, бетарафлар, яъни у томон ёки бу томонга нисбатан кескин фикр юритишга журъат қилмаганлар. Булар И.Султонов, Ю.Султонов, С.Азимов, Ҳ.Турсуновлар. Бу ўринда мен иккита одамни бир оз ажратган бўлардим. Улардан бири Сарвар Азимов бўлиб, у ўз нутқида бетарафдек кўринган бўлса ҳам, аслида Фитрат ва Чўлпонларнинг, жумладан, жадидчиликни янги тузумга нисбатан зарарли, синфий курашдан узоқда турадиган шахслар ҳисобларди. Айни чоғда эса бу оқим тарафдорлари кўпчилик бўлганликлари учун у ўзини бетараф кўрсатишга ҳаракат қилди. Кейингиси марказкўмнинг собиқ котиби Ҳабиб Турсунов бўлиб, бевосита Р.Абдуллаеванинг илмий раҳбари ҳисобланарди. У ўз нутқида ўтмишга тегишли айрим маданият ходимларининг қора рўйхатга тушишида ўзининг ҳам айби борлигини тан олган бўлди. Бироқ сўзининг якунида адабиёт илмида синфийлик ва партиявийликни унутмасдан иш тутиш кераклигини билдириб, Р.Абдуллаевани қўллаганини англатиб қўйди.

Иккинчиси, адабиёт ва санъат тараққиёти йўлини ҳис қилиб, жадидизмнинг илғор оқим эканлигини, асосчиларидан бўлмиш Чўлпон ва Фитратнинг ижодлари ўрганилиши кераклиги, уларнинг адабий мероси ўзбек халқи тарихи учун бекиёс бойлик ҳисобланишини таъкидловчилар эди. Булар — Э.Каримов, О.Шарафиддинов, З.Кедриналар. Уларнинг далиллар билан айтилган нутқлари натижасида йиғилиш руҳи объектив ҳақиқат томон бурилаётганлиги очиқ сезилиб қолди. Бу гуруҳдаги нотиклар ўзига хос жасорат кўрсатдилар ўшанда.

Бу хилдаги нутқларни эшита туриб, Р.Абдуллаеванинг кириш сўзидаги синфий зиддият хусусидаги сўзларини тўла қувватлаши мумкин бўлган нотиклар борлигидан ҳам шубҳаланмас эдим. Ҳатто, шундай бўлдики, бу гуруҳга кирадиган нотиклар бир-бирига термилишиб қандайдир сезилар-сезилмас имо-ишоралар билан ўзаро алоқа боғлаб турганини ҳам ҳис қилиб турардим.

Бу тоифага тегишлилар асосан К.Яшин ва Ҳ.Абдусаматовлар бўлиб, йиғилганлар орасида уларни қўллаб-қувватлаши мумкин бўлган яна икки-учта адабиётчилар бор эди.

Мен К. Яшиннинг нутқини диққат билан эшитдим. Яхшилаб қузатдим. Комил Яшин ўзининг нутқини шу

даражада ҳис-ҳаяжонга берилиб жон-жаҳди билан гапирдики, илгари бирор маротаба унинг бундай жўшиб гапирганини кўрган эмасдим.

Комил Яшин октябрь инқилоби натижасида адабиётнинг тараққий этганига урғу берди. Ҳатто Фитрат ва Чўлпоннинг айрим асарлари, масалан «Арслон» драмаси ҳақида ижобий фикр билдирди. Бундан кейин Фитратнинг Туркистонда аксилинқилобий ҳаракатнинг бош ташкилотчиларидан бири бўлганлигини ҳам очиқ-ойдин айтиш керак, деди (стенограмма, 66-бет).

Комил Яшин гапини давом қилдириб, XX аср бошларидаги ижодкорларни 2 гуруҳга бўлди. У биринчи гуруҳга Ҳамза, Айний, Авлонийни, иккинчисига эса Бехбудий ва Чўлпонни киритди. Кейин Ойбек, Уйғун, Ҳамид Олимжонлар билан биргаликда Ҳамза ва Айнийга эргашганлари билан фахрланишини айтди. Чўлпон ва Фитрат номларини тилга олиб, улар босмачилик ҳаракатини қувватлайдилар, ҳатто уларни «халқ ботирлари» деб айтишдан ҳам қайтмадилар. Буни унутмаслигим керак, деди Комил Яшин. Қодирий ҳақида фикр юритиб, у октябрь инқилобини хуш кўрмаганлигини таъкидлади. Шундан кейин сўзга чиққан Ҳ.Абдусаматов Комил Яшин фикрларини тўла қўллаб-қувватлади. Яна шуниси қизиқки, К.Яшин қай тарзда ҳис-ҳаяжон билан гапирган бўлса, Ҳ.Абдусаматов ҳам ўз фикрларини шу тарзда ифода қилди.

Бу икки нотикнинг фикрлари тўла равишда мафкура котибаси Абдуллаеванинг кириш сўзидаги синфий кураш хусусидаги мулоҳазаларини тасдиқлашдан иборат бўлди. Шу маънода бир-бир ярим йил давомида таҳририят йиғилишлари мунтазам ўтказиб турилди. Чўлпон ва Фитратлар миллатчи, инқилобга қарши ижодкорлар сифатида танқид қилиниб, А.Қодирий ҳам адабиёт тарихига маълум даражада камситилган ҳолда киритилиши талаб этилди.

Мажлиснинг охирида Абдуллаева барча фикрларни умумлаштирган бўлиб, шундай хулоса ясади: мен яна бир марта Фитрат ва Чўлпон ижодларининг ўтқир нуқталарини силлиқлаштириш керак эмас, деб ҳисоблайман. Уларнинг ижодига хос миллатчиликнинг моҳиятини кўрсатиш керак. Бу руҳ қандай пайдо бўлди? У билан қандай курашиш керак? Мана бу китоб олдида турган асосий масала.

Бошқа бетараф ва тарафдор бўлган нотикларнинг сўзларига ҳам кескин эътироз билдирмасдан К.Яшин ва Ҳ.Абдусаматовнинг инкор қилувчи фикрларини тўла қувватлаш йўли билан айтилган хулоса эди бу.

Шу йўсинда Абдуллаева чақирган мажлиснинг муддаоси ифодаланди. Жаҳидизм, бу оқимга мансуб адиб ва шоирлар қатъий қораландилар. Бу ўринда улар 1938 йилларда қўлланилган қабих ибораларни ишлатишдан тоймадилар. «У (Чўлпон — М.Қ.) миллий буржуазия демократик давлати тузмоқчи эди». Бу сўзлар хурматли ёзувчимиз К.Яшинга тегишлидир. Қизик, худди шу сўзлар М.Шевердиннинг 1928 йилда эълон қилинган «Биринчи ўзбек романи» мақоласидан бошлаб, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратга нисбатан доимий равишда ишлатиб келинди. Бу разил иборалар қарийб 50 йилдан кейин собиқ Компартия Марказий Қўмитасининг собиқ котибаси ташкил қилган йиғилишда яна бир бор «янгради».

Қуйидаги ибора ундан ҳам ошиб тушди: «У (Фитрат — М.Қ.) Туркистондаги контрреволюцион уюшманинг раҳбарларидан бири эди». Бу сўзлар ҳам К.Яшинга мансуб бўлиб, ўз даврида санъаткор адиб ва шоирлар қўлларига кишан солинишига сабаб бўлган айбнома эди. Эсланг, биринчи галда бу айбномани А.Қодирийга нисбатан Ж.Шарифий ва Олим Шарафиддинов 1937 йилда («Қизил Ўзбекистон», 3 июль) «юқори пафос» билан ишлатишган эди. Бундан кейин бу айбнома Ёзувчилар уюшмасининг пленумида (1937 йил сентябрь) «янгради». Мана, энди қарийб 50 йилдан кейин яна тилга олинди.

Шундай қилиб, йиғилишда сўзлаган баъзи арбобларнинг мавҳум ва мужмал нутқлари, К.Яшин ва Х.Абдусаматовнинг консерватив фикрларига Абдуллаеванинг йўналиш берувчи бош сўзи илҳом бағишлади. Р.Абдуллаеванинг хулосаловчи нутқи эса К.Яшин ва Х.Абдусаматовларнинг инкор қилувчи нутқларига муҳр босгандай бўлди. Абдуллаева бошчилигидаги бу йиғилишнинг маъноси фақат Чўлпон ва Фитрат ижодига бориб тақалмайди. Улар миллатчи буржуазия вакиллари бўладиган бўлса, Ҳамзанинг шиорбоз, қизилсўз асарлари янада кўкларга кўтарилиши, Абдулла Қодирий асарларидаги инсонпарварлик хусусиятларининг шубҳа остига олиниши турган гап эди. Шу хилдаги шубҳалар ўша мажлисни олиб борган Абдуллаеванинг сўзларида кўзга ташланди. Аслида бу йиғилишнинг маъноси шу эканини сезиб олиш қийин эмасди. Чунки бутун умрини комсомол, партия ишларига сарф қилган, олим сифатида партия тарихи билан шуғулланган Абдуллаеванинг адабиётнинг чигал жумбоқлари ҳақида тўғри, объектив фикр айтишини кутишнинг ўзи телбалиқдан бошқа нарса бўлмади.

Абдуллаеванинг бу сўзларига риоя қилинадиган бўлса, бутун биринчи жилд фақат Ҳамза ҳақида бўлиши керак эди. Жуда бўлмаганда бошқа бир ёзувчининг ижоди ҳақида гап кетганда Ҳамзага ошириб баҳо бериб, унинг ижодидаги ўлчов белгиларини бошқаларга қўйиб фикр юритиш керак бўларди. Бундай ҳолда ўзбек адабиёти тарихи эмас, балки Ҳамзанома яратилиши турган гап эди!

Абдуллаева кириш сўзида Ҳамзани яна ҳам юқори кўтариш учун Чўлпон ва Фитратдан хатолар излашнигинга назарда тутган эмас, балки бу даврга келиб, адабиётшуносликда тўла бўлмаса ҳам ўз баҳосини олган Абдулла Қодирийга ҳам соя ташланди. Унинг назарида, ўзбек миллий романчилигининг асосчисидан жилдда айтилган баъзи бир камчиликлардан ташқари, яна нималардир топиш, уни пасайтириш керак эди. «Қаранг, нима қила-япсизлар? (Институт ходимлари назарда тутилди – М.Қ.) — деб сўзини давом эттирди Абдуллаева. — Абдулла Қодирийни олинг, сизларда у бекаму кўст. Нима, унда адашишлар, гоёвий чекинишлар бўлмаган дейсизларми? Илгари қора бўёқларга бўялган, энди у оқ экан-да».

Хўш, беш жилдлик адабиёт тарихининг қисмати нима бўлди? Бу йиғилишгача тайёрланган уч жилдлик материал баъзи тахрирлар билан терилишга тушиб кетди.

Ҳайъат мажлисидаги тортишувлар Абдуллаева хонасидаги юқорида қайд қилинган йиғилиш натижаси икки нарсада кўзга ташланди. Биринчидан, Ҳомил Ёқубов томонидан битилган 20–30-йиллар адабий жараёни қисман тузатишлар билан, аммо жадиғизм, Чўлпон ва Фитрат қораланган ҳолда чоп этилди.

Иккинчидан, янгиланиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, 20–30-йилларда адабиётимиз тарихида сезиларли кўтарилиш бўлиб, етук талантлар юзага келган. Бироқ 40-йиллардан кейин қатор талантлар билан бирга адабиётимизда ўртамиёначилик тараққий этган. Белгиланган ҳайъат Абдуллаеванинг мафқуравий раҳбарлиги натижасида ўртамиёначиликка асос солган кўпгина ёзувчиларнинг ижоди мазкур тарихда кенг ёритилган. Яъни истеъдодли ёзувчилар қаторида ўртаҳол шоир ва ёзувчиларнинг ижоди ҳам камраб олинган. Бироқ адабиётимизнинг умумтараққиётига адиб ва республика раҳбари сифатида ҳисса қўшган Шароф Рашидовнинг номи тамоман ўчирилган. Бу — фирқа мафқурасининг яккахокимлик давридаги одат бўлиб қолган найрангларида бири эди.

Эндиликда, ўша кун, яъни 1985 йилнинг 7 февралини эслайман. Марказий комитет деб аталган бу маҳкамада бир вақтлар ўзим ҳам ишлаганман. Кейинчалик илм ва фан билан шуғулланадиган ходимлари олдига кўп мароталаб кирганман. Хусусан, бу маҳкаманинг бош котиби Шароф Рашидов билан учрашиб, институт ҳаётига тегишли кўпгина масалаларни ҳал қилишга муяссар бўлганман.

Қизиғи шунда эдики, ҳар гал бу маҳкамага келганимда нималарнидир ундириб, қандайдир жумбоқларни ечиб, яхши кайфиятлар билан чиқиб кетардим.

Бироқ бу галги мафкура котибасининг чақирган йиғилишидан кейин оғир руҳий ҳолатга тушиб, машинага ўтирдим. Адабиёт илмининг олға эмас, орқа томонга борётганини ўйлаб, ўз-ўзимга «Нималар бўлаяпти?», «Нега бундай?» деган саволларни қўярдим-у, уларга жавоб топа олмасдим.

Шу ўйлар билан банд бўлиб, институт эшигига етиб борганимизни сезмай қолдим.

XIX Боб

ШУНДАЙ КУНЛАР ҲАМ БОР ЭКАН

Марказий Комитетда мафкура котибасининг 5 томлик адабиёт тарихи хусусида ўтказган йиғилишидан кейин менинг Тил ва адабиёт институтида раҳбар сифатида фаолиятимни давом эттиришим шубҳа остида қолди. Зотан, жадилизм ва бу оқимнинг йирик вакиллари бўлмиш Чўлпон, Фитрат ва Қодирийларнинг ижодларига паст назар билан қарашнинг кучайиши институтда илмий ишларга раҳбарлик қилишни чигаллаштириб қўйди. Бу ҳолни мен жуда яхши ҳис қилар эдим. Шу муносабат билан 1985 йилнинг охирларига бориб директорлик лавозимидан ўз истагим билан кетиш хоҳишим борлигини билдирадиган ариза ёзиб, академиянинг вице-президенти Э.Юсуповга топшириб қўйдим. Бироқ на академия, на вице-президентнинг ўзи бу аризани ҳадеганда инобатга олишавермади. 1985 йилнинг охирларида институтга комиссия келармиш, деган гап тарқалди. Бу галги комиссия Фанлар Академиясининг ҳайъатидан эмиш, дейишди. Ўзимча хулоса қилдим. Демак, мени ўз аризам

асосида директорлик вазифасидан олиб ташлаш унча асосли бўлмайди, гап-сўзларга сабаб бўлиши мумкин, деган хулосага келишган академия хайъати. Шу боисдан яна бир гал обрўли комиссия тузиб, институт фаолиятидан қандайдир камчиликларни топиши, шу асосда мени ишдан — директорлик вазифасидан олиб ташлаш баъзилар учун, хусусан, мафкура котибаси Р.Абдуллаева учун ҳам ўринли иш ҳисобланган бўлиши мумкин.

Бир неча кундан кейин институтда президиум хайъатининг комиссияси пайдо бўлди. Комиссия раҳбари — собиқ Қўлёзмалар институтининг директори Азиз Қаюмов эди.

Профессор Азиз Қаюмов билан биз яхши муносабатда эдик. 40-йилларда ҳозирги Миллий университетда ўқиганмиз, мен филология, у шарқшунослик факультетида. Биргаликда университет талабаларининг фаолларидан ҳисобланардик. Кўп пайтлар айрим масалалар юзасидан фикр олишган пайтларимиз ҳам бўлган. Кейин ҳам учрашиб кўришган пайтларимизда, бир-биримизни кўриб қолганимизда хурсандлигимизни билдирардик. Китобларимнинг баъзи бирларига у ижобий тақриз ёзиб берган пайтлар ҳам бўлган. Ҳанузгача шу муносабат бузилган эмас. 1960-йилларда А.Қаюмов Тил ва адабиёт институтининг директори вазифасини адо этган. Ўша пайтлари мен ҳозирги университетдаги ўқитувчилик вазифасидан бўшаб Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ишлаш истагини билдирганимда ишдан бўшашим ҳақидаги буйруқни кутиб ўтирмасдан бир йил олдин Тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходими лавозимига қабул қилгани ҳамон эсимда. Энди эса у институтни текширишга келган комиссиянинг раҳбари. Демак, у нималарнидир кўриши, кимлар биландир суҳбатлашиши, қандайдир камчиликлар топиши ва уларни ҳужжат сифатида Академия хайъатига топшириши керак. Талабалик даврлардан бошлаб ҳамкорлик қилиб ва ҳамнафас бўлиб юрган дўстимнинг самимийлигига шубҳам йўқ эди. Мени фақат бир нарса таажжубга соларди. Нимагадир у комиссия аъзоларини бошлаб институтга келавермас, илмий ходимлар билан учрашавермас, илмий котиб ва ҳисобчилар билан бирор ҳужжат талаб қилавермасди. Айрим муаммолар юзасидан унинг фаолияти институт билан боғлиқ эди. Шу муносабат билан айрим ҳолларда баъзан хонага кириб, одатдагидек кайфиятда кўришиб-сўрашиб ҳам кетарди. Шу тарзда учрашиб қолган пайтларимизда унга мурожаат қилардим.

Яна бир неча кунлар, баъзан ҳафталар давомида кўринмай кетарди-да, яна пайдо бўлиб қоларди.

1985 йилнинг охирларимиди ёки 1986 йилнинг бошларимиди, Фанлар Академиясининг ҳайъатидан хабарнома келди. Унда Академия ҳайъатининг кенгайтирилган мажлиси бўлиши кўрсатилганди. Айтилган кун ва соатда мажлисга йиғилдик. Негадир зал академия ходимлари билан тўла эди. Мажлис очилгач, баъзи бир масалалар кўрилди. Кейин Тил ва адабиёт институтининг фаолияти ҳақидаги масала кўриб чиқилиши айтилиб, А.Қаюмовга сўз берилди.

А.Қаюмов бир-икки жумла институтнинг ижобий ишлари ҳақида фикр билдирган бўлди-да, қатор камчиликларни чунонам санаб кетдики, уларнинг сон-саногини аниқлаш қийин бўлиб қолди. Гапнинг асл моҳияти «у қилинмаган, бу қилинмаган, уни қилиш керак, буни қилиш керак», деган гаплардан иборат бўлдики, уларни мен бу ерда санаб ўтишим мушкул бўлур эди. Гапининг хулосаси шундай бўлдики, Тил ва адабиёт институти Фанлар Академиясининг мўлжалланган вазифаларини адо этаётгани йўқ.

Комиссия раисининг нутқи шу тарзда яқунланиши, эҳтимол унга топшириқ берган ҳайъат аъзоларидан ташқари бутун зал таажжублар билан қабул қилган бўлса ажабмас.

Мантуксиз бир ҳолат рўй берди. Бундан тўрт йил муқаддам шаҳар партия комитети Тил ва адабиёт институти миллатчилик руҳида илмий тадқиқот ишлари олиб бораётган жамоатчилик сифатида баҳолаган ва қатор йирик олимларга ҳайфсан эълон қилган, институт шаънига сиёсий айбнома қўйилган эди. Бундан бир йил аввал эса худди шу залда республика раҳбарияти Тил ва адабиёт институтининг 50 йиллиги муносабати билан унинг байроғига «Ҳурмат белгиси» орденини қадаб қўйди. Бу ҳодиса фақат Тил ва адабиёт институти ходимлари учун эмас, балки бутун академия учун ҳам катта ғалаба тантанаси эди.

Юқоридаги бобларда қайд қилганимдек, бундан бир йил олдин олий маҳкаманинг мафкура котибаси Р.Абдуллаева йирик адабиётшунос, файласуф, тарихчи олимларни йиғиб тил ва адабиёт институти адабиёт тарихини яратишда Чўлпон ва Фитрат томонларига оғмачилик қилиб сиёсий хатога йўл қўйяпти, деган ҳукм чиқарди. Мана энди бугун Тил ва адабиёт институти фаолиятсизликда айбланмоқда. Объектив мантук қаерда қолди?

Ўша йиғилишда профессор А.Қаюмовнинг сўзлари ҳам жавобсиз қолмади, албатта. Яъни, ушбу сатрлар муаллифи сўзга чиқиб, институтда қилинаётган ишларни бир қатор қайд қилишга мажбур бўлди. Буларнинг энг йириклари — икки жилдлик, қарийб 100 босма тобоқлик русча-ўзбекча луғат, 5 жилдлик мумтоз адабиёт тарихи, 2 жилдлик адабиёт назарияси, 2 жилдлик танқид тарихи, 2 жилдлик болалар адабиёти, 3 жилддан иборат илмий грамматика, 20 жилдлик Ойбекнинг академик нaш-ри, тайёрланаётган 5 жилдлик «XX аср ўзбек адабиёти» сингари асарлар эди. Қилинган ва қилинаётган ҳамма ишларнинг рўйхати бир неча саҳифадан иборат бўлиши мумкин. Шундай экан, қандай қилиб бутун бир жамоани фаолиятсизликда айблаш мумкин?!

Шу ўринда бўлиб ўтган бир воқеани ҳам қўшиб ўтиш фойдадан холи эмасга ўхшайди. 1985 йилнинг охирлари бўлса керак, бир зарур иш юзасидан Комил Яшиннинг хузурига бордим. Одатдагидек, мен уни уйдан топдим. Яшин аканинг рафиқаси Ҳалима Носирова мени очиқ чехра билан кутиб олди. Одатда, ҳар гал борганимда опа қандайдир бирор янгилик билан ёки қандайдир яхши сўзлар билан кутиб олиб, иккинчи қаватга чиқариб юборарди.

Яшин ака билан муносабатимиз яхши эди. Чўлпон ва Фитратларга муносабатини ҳисобга олмаганда, менга нисбатан у яхши муомала қилар, қўлидан келганча яхшилик қилиш учун ҳаракат этарди. Бу гал ҳам у мени очиқ чехра билан қабул қилди. Яшин ака яқиндагина «Ҳамза» романини эълон қилган эди. У ҳақда мен матбуот саҳифаларида танқидий фикрлар ҳам билдирган эдим. Бу танқидий фикрларим ҳақида у эътироз билдирмади. Бугун ҳам суҳбат шу роман хусусида бошланди. Ҳатто менда ижобий таассурот уйғотиш учун бўлса керак, ўртача ҳажмдаги бир чамадонни очиб:

— Мана, мен фойдаланган манбаларим ва қўлёзмаларим, — деб папкаларни бирин-кетин олиб стол чеккаси-га тахлади. Шу маънода суҳбат кўпроқ ёзувчилик маҳорати ҳақида бўлди. Суҳбатимиз айни қизиган пайтда зинапоядан чиқиб келган Ҳалима опа кўринди. У Яшин акани қайсидир мансабдор телефонга чақираётганини билдирди.

— Нега менга телефон қилмайди?

Яшин акалар хонадонида иккита телефон бор эди. Бири пастда, яъни Ҳалима опада. Иккинчиси тепада — Яшин аканинг хонасида.

— Билмадим, пастки телефонга тушиб қолибди, — жавоб қилди Ҳалима опа.

Яшин ака секин ўрнидан туриб, ёқар-ёқмас пастга тушиб кетди.

Ҳалима опа зинапоя томонга бир назар ташлаб, Яшин ака узоқлашганини кўргач, гап бошлади:

— Ука, мен сизни яхши кўраман, биласиз-а? Сизга гапим бор. Сиз директорликдан кетинг. Яхши илмингиз бор, баъзи китобларингизни ўқиганман. Баъзилар билан олишиб, вақт сарф қилгунча кўпроқ илмий иш қилганингиз маъқул. Душманларингиз кўплигини ҳам ўзингиз яхши билсангиз керак, — деди у. Бу гапларнинг оҳанги қатъий эди. Ҳалима опа Яшин аканинг чиқиб келаётганини сезиб қолди-да, шивирлаб: «Бошқа сабаблари ҳам бор», — дедилар-да, бошқа гапларни кейин айтарман дегандай имо қилиб, ўринларидан туриб, зинапоя томонга йўналдилар. Бунгача Яшин ака чиқиб улгурган эди.

— Ҳеч ким йўқ-ку. Қисқа «бип-бип»лаб ётипти, — деди у ажабланган бир қиёфада.

— Билмадим, мендан қаттиқ илтимос қилувди. Ҳалима опа шундай деди-да, пастга тушиб кетди.

Бугунги мажлис қандай қарор қабул қилишидан қатъи назар, менинг директорлик вазифасида қолиб яна ишни давом эттираверишим мушкул эканидан дарак эди. Мажлис тугади-ю, ўз ичимда директорликдан кетишим керак экан-да, деган хулосага келдим.

Ўша мажлиснинг ўзидаёқ Академия вице-президенти Э.Юсупов менинг ариза топширганлигим ҳақида маълумот берди.

Мажлис тугади. Кунлар ўтиб борарди. Негадир Фанлар Академияси ҳайъати томонидан менинг ишдан кетишим ҳақида бирор ишора бўлавермади. Кунларнинг бирида Э.Юсупов мени ўз ҳузурига чақиртирди. Қабулига киришим билан ўрнидан турди-да: «Юринг, кўчани бир айланиб келамиз», деди. Мен рози бўлганимдан кейин иккаламиз бир соатлар чамаси кўчада айландик. Бу бир соат давомида Э.Юсупов менга директорлик вазифасини топширганим тузуклиги ҳақида фикр билдирди. Бу таклифни у иймана-иймана, қандайдир ички қийноқлик билан айтаётганини сездим. Мен эса аллақачон бу қарорга келганлигимни билдирдим. Шундан кейин у анча енгиллашгандай бўлди.

Кунлар кетидан кунлар ўтди. Чамамда, 1986 йил февраль ойининг ўнинчи кунлари эди. Юқори маҳкамадан қўнғироқ бўлиб қолди. Телефон гўшагидан аёл ово-

зи эшитилди. Хурмат билан менинг исми шарифимни айтиб, бир қарорга келибсиз, ўрнингизга кимни тавсия қиласиз, деган сўзлар билан мурожаат қилди. Менинг жавобим тайёр эди:

— Филология фанлари доктори Бахтиёр Назаровни, — дедим. У анча йиллардан бери илмий котиб бўлиб ишлаётганини, шу вазифада раҳбарлик ишларининг сир-синаотини яхши англаб олганини, илм соҳасида ўз тенгқурлари ичида ҳеч кимдан кам эмаслигини, одам ва оила бошлиғи сифатида кам-кўсти йўқлигини айтдим. Шу билан гапимиз тугади. Чамаси бир соатлардан кейин яна кўнғироқ бўлди. Телефон гўшагида яна ўша аёлнинг ингичка овози янгради.

— Гапларингиз самимийми, бошқа номзодларингиз йўқми? — деди у.

— Гапларим самимий, бошқа номзодим йўқ, — дедим кескин.

Ўша пайтда менинг хонамда институтнинг кўзга кўринган фаолларидан бири Тўра Мирзаев ҳам ўтирган эди. У ёшлигидан, аспирантлик пайтидан бошлаб институтнинг фаол жамоатчиси эканлигини ҳамма биларди. У бу хизматлари билан катта маҳкамага ҳам маълум эди.

— Мана, жамоа фаолларининг ҳам фикрини эшитинг, — дедим-да, телефон гўшагини Т.Мирзаевга тутқазиб, унинг бемалол гапиришига имконият яратиш учун хонадан чиқиб кетдим.

Икки кунлардан кейин туш пайтлари Б.Назаров хонага кириб келди. Унинг юз-кўзларида ҳеч қандай ўзгариш сезмадим. Ўша аввалги Б.Назаров эди.

— Бирор янгилик борми?

Бор, — деди у. — Хозир катта маҳкамада мени тасдиқлашди, — деди одатдагидек илиқ қиёфада. Сездимки, у мени аяб, бирор ножўя сўз айтиб, домламни ранжитиб қўймай деб ўзини шундай тутаётганди. Сухбатимиз шу билан тугагандай бўлди. Б.Назаров ўз хонасига чиқиб кетди. Мен котиба ва ҳайдовчини таклиф қилдим-да, китоблардан иборат бўлган бор бисотимни йиғиштириб, машинага элттирдим. Б.Назаровни хонага чақиртирдим-да, «Жойингизга ўтинг!» дедим. Бироқ у креслога ўтиб ўтиришни хоҳламади, кичкина олд столнинг бир чеккасидан жой олди-да:

— Менга шу ер маъқул, — деди. Шундан кейин ҳам икки-уч ой давомида Б.Назаров креслога ўтиб ўтирмади. Бу ҳолни менинг олдимда одоб сақлаганлигининг белгиси деб, тушундим.

Шундай қилиб, охирги марта директор сифатида ма-
шинага ўтирдим-да, уйга етиб келдим. Рафиқамга бир
чойнак кўк чой дамлашни буюрдим. Айвондан одатдаги
эрталабки чой ичадиган жойимни эгалладим-да, бир бўлак
новвотни пиёлага солиб, чой хўплай бошладим. Ўн йил-
дан кўпроқ елкамдан босиб турган оғир юк ағдарилган-
дай бўлди. Ўзимни беҳад енгил ҳис қилдим. Ҳар куни
хизматга кетаётганимда қилинадиган ишларни машинада
ёзиб, рўйхатини тузиб ишга боришлар, ўша рўйхатда
кўрсатилган белгиларни амалга ошириш учун бўладиган
чоп-чоплар, идорама-идора юришлар, телефонларда ўнлаб
маротаба кимларгадир маълумот беришлар, кимларга-
дир топшириқ бериб, уни назорат қилишларнинг юки
елкамдан сидирилиб тушгандек бўлди. Энди бутун иш,
имкониятларимни илмга бағишлашим мумкин эди.

Ўша дамларда кўнглимдан: «Шундай кунлар ҳам бор
экан-ку!» деган фикр ўтди.

XX Боб

АЧИНАСИЗ, ТААЖЖУБЛАНАСИЗ

Мустақилликка эришишнинг илк кунларидан бири
эди. Шаҳарда нашриёт ишлари, қисман институтдаги баъ-
зи юмушлар билан кун бўйи банд бўлдим-да, кечкурун
уйга келдим. Келиб столнинг устида турган 2 та оқ
папкага кўзим тушди. Унда «Горком. М.Қўшжонов» деб
битилган ёзув бор экан. Табиий, ажабландим. Қизиқиш
уйғонди, папкаларни очиб varaқладим. Биттаси ўзбек
тилидаги ёзувлар экан, иккинчиси — рус тилида. Ва-
рақлаш менга кўп нарсаларни эслатди. Яхшиси бу воқеа-
ларни бир қатор қайд қилиб ўтганим тузукка ўхшай-
ди.

1987 йилнинг охирлари бўлса керак, институтдан бир
келиб кетинг, деган хабар келди. Эртасига институтга
айтилган пайтга етиб бордим. Директор Б.Назаровнинг
кабинетига кирдим. Кўрдимки, менга таниш 5—6 та одам
ўтиришибди. Институтнинг директори одатда менинг отим-
ни айтиб, «ака» сўзини ҳам қўшиб қўйиб мурожаат қилар-
ди. Ҳамма билан бир қатор кўришиб чиққанимдан ке-
йин Б.Назаров менга мурожаат қилиб:

— Комиссия келди, сизнинг фаолиятингиз билан қизи-
қишаётган экан мана шу одамлар. Комиссиянинг раиси

дўстингиз ва ҳамкорингиз, мана ўтирибдилар, академик Аҳмадали Асқаров, — деб қўшиб қўйди.

Сухбат бошланди. Аҳмадали Асқаров тахминан 40 бетлик машинка қилинган матнни олдимга қўйди-да, партия ташкилотларига сизнинг устингиздан ариза тушибди, шуни ўқиб кўрсангиз, деди.

Менинг мустақил равишда ўқий олмаслигим ҳаммага маълум эди. Бошқа бир кабинетга чиқиб шогирдларимдан бирини таклиф қилдим-да, аризани ўқиб кўрдим.

Аризани ўқиётган пайтимизда шогирдларимдан бири кирди-да, менга янги бир хабарни айтди:

— Сиз ҳақингизда, эълонлар доскасида бир ёзув пайдо бўлибди, деди-да, унинг мазмунини гапириб берди. Ёзув мазмунини эшитдим-у, институтда фото билан шуғулланиб юрадиган Мурад Расулов деган бир ходимимиз бор эди. Уни чақирдим-да, «Билдириш» деган ўша ёзувни расмга олишини илтимос қилдим. Эртасига расм тайёр бўлди. Мана ўша босма ҳарфлар билан йирик ва чиройли қилиб ёзилган ўша сўзлар:

Билдириш

ЎзССР ФА А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида Тошкент шаҳар партия комитетининг комиссияси ишламоқда (М.Қўш-жонов ҳақидаги хат бўйича). Фикр-мулоҳазаларни хат бўйича комиссия аъзоларига ҳар кун соат 12—17.30 гача (225-хона, парт.каб. га) айтиш мумкин.

Комиссия

Билдиришнинг фотокопияси ханузгача менда сақланяпти. Билдириш билан танишдим, таажжубландим. Таажжуб устига таажжуб. 38 бетлик аризани ўқиб бир таажжублангандим. Билдиришни ўқиб яна бир марта таажжубландим. Чунки комиссияларни кўп кўрганман. Уларнинг ашаддийлари 1982 йилдаги институтнинг бўйнига миллатчилик маъносида сиёсий айб қўйган шаҳар партия комитетининг комиссияси ҳам, 1986 йилдаги институтни фаолиятсизликда айблаган Фанлар Академиясининг комиссияси ҳам бу шаклдаги билдиришни эълонлар осиладиган бурчакка илиб қўйишини хаёлимга ҳам келтирган эмас эдим.

Тахминан бир соатлардан кейин комиссия аъзолари ўтирган директор кабинетига чиқдим. 2 кун ўйлаб кўришга рухсат сўрадим. Учинчи кунга яна йиғилишадиган бўлдик. Бу икки кун орасида таажжубимни оширадиган

баъзи нарсалар хақида ўйлаб кўрдим. Бу, асосан, 38 бетдан иборат ариза хусусида эди. Аризага очикдан-очик муаллиф профессор Собир Мирвалиев деб, қўл қўйилган.

Ариза рус тилида ниҳоятда саводхонлик билан ёзилган. Ариза бошдан-оёқ ўзбекнинг хаёлига келавериши мумкин бўлмаган ҳақоратомуз иборалар билан тўлиб-тошган. Ўйлаб кетдим. Аризага қўл қўйган Маданият институтининг профессори рус тилини яхши билмаслиги аниқ. Уч-тўрт қаторлик матни аранг ёзолса керак, холос. Демак, ариза рус тилини яхши биладиган, услуби ҳам ўткир кимгадир ёздирилган. Демак, у кимса анча вақтини шу ишга сарф қилган. Масаланинг бу жиҳати ҳам менда таажжублар уйғотди. Аризачи дўстимнинг бу ишни қилишига нималар мажбур қилди экан, деб ҳайрон бўлдим. Икки кун ўтиб, учинчи кун яна учрашдик. Аризада айтилган яна кўп нарсаларни обдан ўйлаб кўрдим. Мен институтга бориб, директорнинг кабинетига кирганимда комиссия аъзолари кабинетнинг чеккасидаги узун столнинг тўрт томонида қатор ўтиришган экан. Уларнинг юз-кўзларида катта бир ўлжани қўлга туширган овчининг қиёфасига ўхшаган голибона белгилар сезилиб турарди.

Бир неча йиллар давомида ҳамкорлик қилган дўстим академик Аҳмадали Асқаровни ўнғайсиз ҳолатда қолдиришни истамадим-да, унга бошқа бир кабинетга чиқиб иккаламиз маслаҳатлашиб олайлик, дедим. У рози бўлди. Қўшни кабинет бўш экан. Ўша ерга чиқиб олдик. Ора-мизда анчагина гаплар ўтди. Охирида унга айтган сўзларимнинг маъноси шундай эди:

— Мен учун сиз ҳам, комиссия аъзоларингиз ҳам ҳеч ким эмас. Бундан кейин мен учун сизлар комиссия ҳам эмассизлар. Мени чақириб овора бўлманглар. Чақирганларингиз билан келмайман. Бирор нарса сўрасанглар жавоб бермайман, ҳеч нарсани кўрсатмайман ҳам. Қўлларингиздан нима келса шуни қилинглар...

Мен ариза ва билдиришни ўқиб қанчалик даражада таажжубланган бўлсам, академик Асқаровни ҳам шунчалик таажжубланганини сезиб турдим. Совуққина хайрлашдик. У кабинетдан чиқиб кетди. Мен бирпасдан кейин чиқдим. Чиқиб кўрсам комиссия аъзолари институтдан чиқиб кетишибди. Шундан кейин Аҳмадали Асқаров институтда бошқа кўринмади.

Характеримда ўзимга ёқадиган бир хусусият бор: ҳар қандай шароитда ҳам ишнинг қаловини қўлдан бермай-

ман. Ҳатто иккинчи жаҳон урушида жанг майдонларида атрофимда ўқлар визиллаб учиб юрган бир пайтда ҳам, 5—10 метр нарида замбаракдан ўқлар портлаб, чўян парчалари ёмғирдек устимдан ёғилиб турган пайтларда ҳам Иля Эренбург, Михаил Шолохов сингари публицистика классикларининг асарларини ёки буюм халтамда юрадиган бадий асарларни мутолаа қилишни канда қилмасдим. Эсимда, 1982 йилда институт шаҳар партия комитети комиссияси текшираётган бир пайтда шифохонада ётиб «Ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқат» деган 6 босма тобоқдан иборат бўлган китобни битказиб чиқарганман. Мен учун барча зиддиятлар кўпроқ ишлашга ундайди. Бу галги комиссия ҳам ишни тўхтата олмаслигини биламан. Менинг юқоридаги гапларимдан кейин ишни янада жадаллаштириши мумкин, холос. Мен эса бошлаб қўйган илмий ишларимга шўнғидим. Шогирдим Раҳимбой Жуманиёзов, ёрдамчим Сафийахон билан «Ўзбек романи» деб аталган тадқиқотимни кунт билан давом қилдирдим. Афсуски, ҳали бу асар ёруғликни кўрмади. Аммо унинг айрим қисмлари, менимча, энг қимматли жойлари 1993 йилда эълон қилинган «А.Қодирий эркислик қурбони» номли китобимда жойланган. Шунинг ўзи ҳам мен учун катта ютуқ.

Бундан ташқари параллел равишда бошқа бир назарий ишни ҳам давом қилдиравердим. Бу «Шакл ва мазмуннинг бирлиги» деб аталади. 7—8 босма тобоқдан иборат бўлган бу иш ҳали матбуотда тўла равишда эълон қилинмаган бўлса ҳам, айрим қисмлари «Халқ сўзи», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталарида, шунингдек, «Шарқ юлдузи» журнали саҳифаларида эълон қилинган. Булар ҳам менинг меҳнатим бекорга кетмаётганидан дарак беради. Ўзимдаги бу хислатлар шуни кўрсатадики, мен учун ҳар бир дақиқа, ҳар бир лаҳза қимматли, ўйсиз-фикрсиз ёки юқорида эслатилган аризага ўхшаган фойдасиз бирор ишга вақт сарфлаш мен учун ўлимдан ҳам оғир. Шу сабабдан дўстим профессор С.Мирвалиевнинг ариза ёзиб бериши учун кимларгадир ёлворгани, бу аризани материал билан таъмин қилиш учун материал йиғаман деб, менинг жилд-жилд китобларимни синчиклаб ўқиб унинг ичидан ўзига душманини, яъни шу китобнинг муаллифини қораловчи жумлаларни териб чиқишга қанчадан-қанча вақтлар сарф қилиши ўта ачинарли ҳолдир. Буларга сарф қилинган вақт эвазига 4 та мақола, ё битта рисола битиш фойдалироқ бўлмасмиди?!

Аллақачон директорлик лавозимини топшириб, фақат илмий иш билан банд бўлиб юрган оддий мутахассиснинг фаолиятини тафтиш қилиш учун тузилган комиссия таркибига бир назар ташланг. Уларнинг бошида менман деган академик А.Асқаров, аъзолари ичида иккита собиқ шўролар ҳукуматининг давлат мукофотини олишга эришган шоир ва ёзувчи Х.Фулом ва Р.Бобожон, бугина эмас, улар шу билан бир қаторда катта ва фахрли унвонларнинг эгалари — халқ ёзувчиси, халқ шоири... Шу хил гуруҳда келган комиссия оддий илмий ходим учун фахр эмасми?! Комиссиянинг яна бир аъзоси эшитишимча, ҳозир марҳум, 50-йилларда ўзимдан дарс олган талабалардан бири, текширув пайтида тарих фанлари доктори Х.Узоқовдир. Қолган иккитаси менга бир эмас, бир неча бор ишлари тушиб, битказиб олиб хурсанд бўлган, нисбатан институтнинг ёш илмий ходимлари. Бу ҳам қандайдир таажжублар туғдиради.

Шаҳар партия комитетига тақдим қилинган маълумотнома 38 бетдан иборат. Уни ўқиб менда шундай таассурот туғилдики, бу маълумотноманинг ижодкорлари менинг барча асарларимни синчиклаб ўрганишибди. Қаерида, ким ҳақида, нима ҳақида гап бораётгани ҳақида кам-кўстсиз ўрганишибди. Мабодо биров менга «Сизнинг асарларингизни ким кўпроқ ўрганган?» деб савол берадиган бўлса, албатта шу комиссия аъзоларини номаном тилга олган бўлардим. Айтиш керакки, бу жихатдан улар фойдали иш қилибдилар. Ўзлари учун бу китоблардан қандайдир сабоқ олганликлари шубҳасиз.

Бир савол туғилади. Бу тафсилотли маълумотномани ким ёзди экан? Академик, халқ шоири ва халқ ёзувчиси бундай ишга вақт сарфламаслиги маълум. Демак, 6 та кишидан иборат бўлган бу комиссиянинг нисбатан ёш ҳисобланган 3 та аъзосининг зиммасига тушган. Бирови қийналганидан филология илмини ташлаб, тарихдан зўрға диссертация ёқлаган, шу билан бирга ушбу диссертацияси ҳақида гап-сўзлар ҳам бўлиб ўтган илмий ходим эди. Иккита аъзо ҳақида шуни айтиш керакки, улардан бирининг ёши 60 лардан ўтган бўлса ҳам, бутун умрини сарф қилиб 2—3 та китобча аранг чоп эттира олган, холос. Охиргиси эса ёши 60 ларга бораётган бўлса ҳам, доим шу институтнинг илмий ходими ҳисобланиб, қўлга олишга арзийдиган бирор китоб ҳам эълон қила олган эмас.

Шундай экан, бошқа олимнинг 40 дан ортиқ китобларини синчиклаб ўрганиб, улар ҳақида қораловчи жумла-

лар териб, 38 бетлик маълумотнома ёзишнинг ўрнига шунча йилдан бери давлатдан олинадиган иш ҳақини ўринлатиш маъносида бирор асарни, ё бирор ёзувчининг ижодини таҳлил қиладиган, қўлга олиб ўқиса бўладиган илмий иш қилиш ўзига ҳам, жамиятга ҳам, қолаверса, эшигидан кириб-чиқиб юрган институт учун фойдали бўлмасмиди?! Шундай экан, буларнинг бу қилмишларини кўриб, ҳам ачинасиз, ҳам таажжубланасиз.

Қораланаётган муаллифнинг асарлари ичида 10 таси Академияда нашр қилингани маълумотномада қайд қилинбди. Тўғриси айтсам, Академияда қанчалик китобим чиққанини мен ўзим ҳам билмас эдим. У китобларда қандайдир камчиликлар бўлиши мумкин. Бироқ битта нашриётда 10 та китобни нашр қилдирган илмий ходим устидан ҳали битта китоб ёзиб улгурмаган ходимнинг юқорида зикр қилинган маълумотномани ёзишга қандай қўли борди экан? Бунга таажжубланмасдан иложингиз йўқ.

Шу ўринда бошқа бир ҳодиса эсга тушади. Тил ва адабиёт институтининг икки ходими бўйнига тўрва осиб нашриётма-нашриёт, газета ва журналларнинг муҳарририятларига бориб ушбу сатрлар муаллифининг олган қалам ҳақлари ҳақида ҳужжатлар тўплаган. Бугина эмас, бошқа республикаларга хат ёзиб, бу хусусда маълумотлар сўраб олишган. Маълумотлар шу даражада батафсил йиғилганки, биринчи гал улар билан танишганимда дўстларимнинг бу амалиётларининг натижасини кўриб «ҳавасларим» келди.

Бу маълумотларим билан танишганим захоти, ёшим 70 лардан ўтиб бораётган бўлса ҳам, ҳали пенсияга чиқмаганим эсимга тушиб кетди. Мен учун газеталар, журналлардан ҳужжат йиғиш ўта мушкул иш ҳисобланарди. Комиссиянинг бу маълумотномасини кўздан кечирдим, мени қийнаб юрган мушкулот осонгина ҳал бўлганлигини тушундим. Яъни комиссия аъзолари менинг пенсияга чиқишим учун зарур бўлган маълумотларни йиғиб тайёр қилиб қўйибди. Мен улардан нусха кўчириб янгиладим-да, шахсий пенсиямни тўғрилаш учун ўша даврдаги бу иш билан шуғулланадиган Министрлар советининг бўлимига топшира қолдим.

Юқорида баъзи воқеалар ачиниш ва таажжуб уйғотса, буниси қулгини беихтиёр уйғотади.

Бунга қўшимча қилиб айтадиган яна бир гап бор. Нашриёт, газета, журналларнинг тахририятларидан маълумот йиғишнинг сабаби бор эди. Улар учун қалам ҳақи

йиғиш ушбу сатрлар муаллифининг партияга аъзолик бадалини тўлашда, албатта, фарқ бўлади. Яъни бадал ҳақи албатта, кам тўланган бўлиши керак, деган тахмин бўлган улар назарида. Уларнинг бахтига қарши, бу тахмин тасдиқланмабди. Райкомдан олинган ҳужжатда кўрсатилганидек, ҳамма қалам ҳақи йиғимидан тўланган бадал ҳақи, маълумотномада кўрсатилганидек, 290 сўм ортиқча чиқибди. Мабодо, бадал ҳақи 5 сўм кам тўланган бўлса ҳам, мени жазо кутарди. Ҳисобнинг бундай чиқиши эшикма-эшик юриб ҳужжат йиққан дўстларимни албатта ачинтирган, афсуслантирган. Масаланинг шу тарзда рўй бериши кулгили эмасми?

Демак, айбноманинг бир нуқтаси комиссия аъзоларига иш бермади. Энди улар бошқа нуқталарга урғу қилиши керак бўлган, чамамда. Бу нашриётлардан баъзи асарларимнинг такрор ва такрор чоп этилишидир. Уларнинг хулосасига қараганда, менинг баъзи асарларим ҳар хил вақтларда, ҳар хил нашриётларда бир неча бор эълон қилинган. Бу масаланинг таҳлили ҳам таажжублар уйғотади. Аввало, баъзи асарларимнинг қайта-қайта нашр қилиниши менга боғлиқ эмас. Аслида бу иш нашриётлар фаолиятига боғлиқ. Улар бунга масъулдир. Менга боғлиқ жойи фақат асарларим мазмуни ва сифатидир. Баъзи асарларим сифат жиҳатидан бошқаларникидан фарқли бўлганидан муаллифдан рухсат ҳам сўраб ўтирмасдан бирор китобга киритиларди ёки мўлжалдаги ижодкорнинг китобига сўзбоши сифатида илова қилинади. Одатда, мен уни китоб босмадан чиққанидан кейин билиб қолардим, холос. Нашриёт раҳбари ҳам маълумотномани тайёрлаганлар даражасида содда эмас, 2–3 мартаба чоп этилганини ҳисобга олиб қалам ҳақининг маълум бир фоизини тўлайди. Тўлаганда ҳам «Фалончи ўртоқ, қалам ҳақингизни олиб кетинг», дейишмайди, одатда омонат кассасига ўтказиб юборади. Қайси жойдан қайси бир ишим эвазига жамғарма кассасига пулнинг келиб тушганини текширавермасдим. Фақат партия бадалини тўлаш учун 2–3 ойда кассада қанча пулим борлигини аниқлаб олардим, холос.

Қора маълумотномада Қудрат Ҳикмат ҳақида ушбу сатрлар муаллифи 10 дан ортиқ мақолани эълон қилганлиги хусусида гап бор. Бу тўғридир. Бироқ шуни ҳисобга олиш керакки, ёш раҳматли бўлиб кетган Қудрат Ҳикмат юқори истеъдодли болалар шоири эди. Ўша истеъдод туфайли менинг мақолаларим кўп марта эълон қилинган. У шоир қай даражада истеъдодли бўлмасин,

мендан бошқалар уни кўп тилга олавермас эдилар. Мен бу ўринда иккита мисолни келтиришни хоҳлардим. Тил ва адабиёт институтида болалар адабиётига тегишли кўп жилдлик тарихини тайёрлаётган, шу бўлимнинг мудирини Малоҳатхон Абдурахмонова менга билдириб ўтиришни ҳам зарур ҳисобламасдан, Қудрат Ҳикмат ҳақидаги мақоламни кўп жилдлик «Болалар адабиёти тарихи» китобига киритиб юборган. Иккинчи бир ҳодиса: мумтоз адабиёт бўлимининг мудирини Абдуқодир Ҳайитметов йўл-йўлакай мендан розилик олди-да, «Зарбулмасал»нинг бадиий хусусиятлари» деган мақоламни олдин 5 томлик мумтоз адабиёт тарихига, кейин рус тилида эълон қилинган 2 томлик «Истории узбекской литературы» китобига киритиб юборган. Ҳатто бу ишларнинг корректураларини ҳам мен кўрмаганман. Бундай воқеалар сонсиз-саноксиз. Шундай экан, маълумотномадаги бу масалага тегишли қораловчи сатрлар қай даражада тўғри ва нотўғрилиги ўқувчининг ихтиёрига ҳавола.

Тайёрланган 38 бетлик аризада менинг зиммамга қўйилган «катта» айбнинг иккинчиси Шароф Рашидов номи билан боғлиқ. Катта лавозимда туриб бирор илмий ишга ёки ижодий машғулотга вақт ажратиш айб иш эмаслиги ҳаммага маълум. Шароф Рашидов ҳам қарийб 30 йил давомида давлат ишлари билан банд бўлса ҳам бадиий ижодга вақт ажрата олган ва асарлар битган.

Адабиётшунослик бу ҳодисани эътиборга олмасдан иложи йўқ эди. Аризага қўл қўйган профессор «хаммамиз» ҳам Шароф Рашидовнинг ижоди ҳақида ёзганмиз деб тан олади. Тан оладию, унга нисбатан 5—10 бет, балки ундан кўпроқ бу ижодкор ҳақида мақолалар ёзган ушбу сатрлар муаллифини қоралашни ўзига айб ҳисобламайди. Холбуки, профессорнинг эълон қилган ишлари-да, ҳажм жиҳатдан ҳам озмунча эмас, мазмун жиҳатдан ҳам бошқаларнинг сўзларидан ўзининг баланд-парвозлиги билан юқори турса туради, аммо паст эмас. Биргина мисол:

«Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин» романларида ижобий қаҳрамон янада ўзига хос йўсинда кенг эпик планда юзага чиқади. «Бўрондан кучли» романида ижобий қаҳрамоннинг янги яратувчи ва ижодкор типи қаламга олинган бўлиб, Ойқиз ва Олимпонлар образи бунга мисол эди» (С.Мирвалиев. «Наср, давр, қаҳрамон», Т.: Ф.Ғулом нашр. 1983 й. 90-б.).

Доно халқ бу профессор типидегилар ҳақида ҳам мақол тўқигани бежиз эмас. Унда «Аввал ўзингга боқ,

кейин нафора қок» дейилади. Комиссия аъзоларининг бири халқ шоири Р.Бобожон «Оби ҳаёт» номли поэмасининг яратилишини Шароф Рашидовичнинг таклифи билан бўлган, деб мақтаниб юрарди. Кейинчалик шу поэма туфайли у собиқ шўролар иттифоқининг давлат мукофотига сазовор бўлди. Бу мукофот ҳам Ш.Рашидов ёрдамисиз амалга ошмаган бўлса керак. Эндиликда эса Ш.Рашидов билан муносабатда бўлган бошқа ижодкорларни қораловчи сифатида комиссияга аъзо бўлибди. Аммо халқ шоирининг бошқа комиссия аъзоларига нисбатан виждони анча тоза кўринади. Шу сабабдан у қораловчи маълумотномага имзо қўймабди.

Гап иккинчи қораловчи халқ ёзувчиси Ҳ.Фуломга келганда, шуни айтиш керакки, бу одам ўзини Шароф Рашидовичга энг яқин ижодкор ҳисоблаб юрарди. Ҳатто собиқ Ҳамза театрида йиғилган катта бир анжуманда «Ш.Рашидович менинг дўстим» деган иборани ҳам ишлатган эди. Бу ибора хусусида анча гап-сўзлар ҳам тарқалди.

Бошқа бир ходиса халқ ёзувчисининг иккиюзламачилигини яна ҳам аниқроқ далиллайди. Мана шу сатрларни ёзиш муносабати билан шахсий кутубхонада сақланган Шароф Рашидовичнинг 5 жилдлик асарларига назар ташладим. Кўрдимки, 5 жилдлик асарларда назарда тутилган халқ ёзувчисининг фамилияси муҳаррир сифатида катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилган. 5 жилдлик нашр қилинган пайтларида ўша халқ ёзувчиси муҳаррирлиги учун қалам ҳақи олган. Бу ҳақда гап-сўзлар тарқалгач, ушбу қалам ҳақини қайтарган деган сўзлар ҳам қулоққа чалинган.

Эндиликда, ўзи муҳаррир бўлиб, чоп этилган китоблар хусусида фикр юритган адабиётшуносни тафтиш қиладиган комиссияга қўшилади. Р.Бобожондан фарқли ўлароқ айбномага биринчилардан бўлиб имзо чекади. Бу ходиса хусусида мушоҳада юритиб ҳам қуласиз, ҳам таажжубланасиз.

Кўряписизки, 80-йилларнинг охирига келиб, ушбу сатрлар муаллифи устидан аризалар ёзилиб, катта айбномалар тайёрланди. Шаҳар партия комитетининг бюросига (бу бюрони жазо бюроси деб атаган бўлар эдим) топширилди. Хўш, бугун бу масалага муносабат қандай? Бу саволга жавоб бериш учун бир воқеани эслаш лозим кўринади.

1997 йилнинг ёз ойлари эди. Уйга кўнғироқ бўлиб қолди. Телефон гўшагидан қуйидаги сўзларни эшитдим:

— Мен телевидениядан Фарход Бобожоновман. Яхшиям сиз уйда экансиз, хозир етиб борамиз, ёзиб оладиган гаплар бор.

Мен рози бўлдим. Кўп ўтмасдан Ф.Бобожонов операторлари билан келди. Кўришиб, сўрашгандан кейин таклифни баён қилди:

— Шароф Рашидов ҳақида кўрсатув қилмоқчимиз, шунга қарши бўлмасангиз керак деб, Сизнинг олдингизга келдик.

Мен ўйлаб ҳам ўтирмадим: «Майли мен розиман, гап бўлиши мумкин эмас», — дедим.

30—40 минутлар давомида менинг Шароф Рашидов ҳақидаги фикрларимни ёзиб олишди. Ёзиб олишди-ю, Фарход Бобожонов иккиланиб: «Сизга суҳбатдош бўлиши керак экан, шунинг учун ёнингизга бир одам излайлик», деб қолди.

Уйдан туриб Ф.Бобожонов кўп ёзувчиларга кўнғироқ қилди. Бироқ кўнғироқ қилинган ёзувчилардан ҳеч қайсиси бир нарсани баҳона қилиб менга суҳбатдош бўлишга рози бўлишмади. Ш.Рашидов раҳбарлик креслосида ўтирган пайтларида мабодо чақириб қолса, эмаклаб бўлса ҳам етиб боришим шарт деб ҳисоблаган ёзувчилар ҳам телевидения мухбирининг таклифини қабул қилмади. Ёзиб олиш бошқа кунга кўчирилди. Эртасига уйда эмас, Алишер Навоий номидаги адабиёт музейида учрашадиган бўлди. Бир кун давомида суҳбатдош излаш давом қилди. Ниҳоят, шоир Жамол Камолнинг розилиги маълум бўлди ва белгиланган жойга етиб келди.

Маълумки, бир неча йиллар давомида Шароф Рашидов ҳақида фақат салбий фикрлар айтилар эди. Бирон марта оммавий ахборот воситаларида бу ҳақда ижобий фикр айтилмаган.

Ёзув бошланди. Жамол Камол билан иккаламиз Шароф Рашидовнинг барча ижобий хислатлари ҳақида, хусусан, республика учун қилган хизматлари, унинг Тошкент шаҳрини кўркамлаштириш амалиётлари, хусусан, Тошкент метросининг қурилишидаги ташаббуслари, қишлоқ хўжалигини тараққий эттиришдаги саъй-ҳаракатлари, адабий ҳаракатга қўшган ҳиссаларини гапириб қизгин суҳбат қилдик. Эртасигаёқ бу суҳбат телеэкранларда кўрсатилди. Бу Шароф Рашидов ҳақида бор ҳақиқатни айтишнинг, яъни уни оқлашнинг боши бўлди. Шундан кейин матбуот саҳифаларида мақолалар эълон қилина бошланди. Ниҳоят, ўша йилнинг ноябрь ойида республика бўйлаб, хусусан, Жиззах шаҳрида Шароф Раши-

довнинг 80 йиллик юбилеи муносабати билан Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов раҳбарлигида катта тантана ўтказилди. Кейин Шароф Рашидов музейининг очилиш маросими бўлди. Шу муносабат билан табиийки, айбномадаги ушбу сатр муаллифи номига айтилган ҳақоратомуз хулосалар ўз «қиймати»ни йўқотди.

Бу ерда яна бир савол туғилади? Менинг Шароф Рашидовнинг адабий меросига бугунги кунда муносабатим қандай? Бу саволга шундай жавоб берган бўлар эдим:

Адабиёт оламида қалам тебратган ҳамма шоир ва ёзувчилар классик даражасига кўтарилавермайди. Фикримни шундай бир қиёс билан давом қилдиришни истар эдим. Айрим истеъдодлар меҳнат қилиб, ўз илҳомини ишга солиб, катта ва кўркам кошона қурган меъморнинг ишини эслатади. Баъзи ёзувчилар эса, унга Яратган ато этган истеъдодига мувофиқ баҳоли қудрат ўша иморатнинг бир қисмини қуради, жуда бўлмаса, ўша кошонага мос бирор беагани барпо қилади. Шароф Рашидовнинг адабиёт олдидаги хизмати ўша кўркам кошонанинг бир қисми бўлмаса ҳам, бирор беагани ўринлатиб жойига қўйган ҳисобида бўлса керак деб ўйлайман. Ким нима деса десин, мен илгари Иброҳим Раҳимнинг менга нисбатан тухматлардан иборат бўлган мақоласини ўқиб, унга берган жавобимда бир нарсани таъкидлаган эдим. Мен Шароф Рашидов ўлимидан кейин 1984 йили унинг ижоди ҳақида рус тилида «Сверья шаг с жизнью» номли китоб эълон қилганман. Бу китобда айрим камчиликлар бўлиши мумкин, бироқ, Шароф Рашидов ижодига тегишли асосий масалаларда ўзимни ҳақ ҳисоблайман. Бу китобдан ҳеч вақт воз кечмайман.

Хуллас, шаҳар партия комитети томонидан ташкил қилинган комиссия фаолиятига тегишли бу 2 папка билан танишасиз-да ҳам қуласиз, ҳам ачинасиз, ҳам тааж-жубланасиз.

Эндиликда, Тил ва адабиёт институти ўтиш даврининг айрим камчиликларини бошдан ўтказаётган бўлса ҳам ўзининг тарихига тегишли ижобий анъаналарни давом қилдираяпти. Раҳбарият яқин ўтмишда институти бошига тушган барча укубатлардан таниш бўлган филология фанлари доктори, фольклоршунос Т.Мирзаевнинг кўлида.

Унинг энг яхши хислатларидан бири шуки, институтнинг кўпгина ташкилий ишларини ёш илмий ходимлар зиммасига юклади. Шу билан баробар кўпни кўрган,

катта авлод вакиллари ҳам ишга солиб, уларнинг илмий тажрибаларидан ўринли равишда фойдаланаяпти. Сон жиҳатдан институт ходимлари бир оз камайган бўлса ҳам, йирик-йирик ишлар режалаштирилган ва ишбилармон илмий ходимлар бу ишларга сафарбар қилинган. Булар кўп жилдлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», кўп жилдлик «Адабиёт тарихи», «Адабиёт назарияси»,... Бу ишларнинг битиб халқ қўлига етишининг аҳамияти шундаки, филология илми 70 йил давом қилиб келган шўролар давридаги дабдабозлик, тоталитар мафкура-си асосида гуллаб-яшнаган андозабозликдан холи бўлади. Умид қилиш керакки, бу ишлар мустақиллик ғоялари талаб қилган ҳақиқий филология илмини ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилади.

XXI Боб

АРМОН

Ҳаёт мураккаб нарса. Яратган ҳар кимга ҳар хил умр берган. Кимлардир бирор сабаблар билан ҳаётдан вақтлироқ кўз юмса, бошқа бировларга Тангри таоло узоқ умр ато этган бўлади. Бироқ қанча яшаганидан қатъи назар мансабларни эгаллаб давр сурган бўлмасин, қай даражада илм сирларини эгаллаб, ўз халқига хизмат қилиб қатор илмий даражаларга эришган бўлмасин, дунёдан армонсиз ўтиб кетяпман деёлмайди. Ҳар кимнинг юрагида қандайдир армонлари бўлади.

Менинг ёшим 80 дан ўтиб кетаяпти. 80 йил умр кўриш ҳам озмунча эмас. Бироқ ўтаётган умримга назар ташласам қатор армонлар юзага чиқадики, уларнинг айримлари билангина ўқувчиларим билан ўртоқлашиш ниятидаман.

Авалло шунга айтишим керакки, бирор кимса «Агар сиз қайтадан туғилган бўлсангиз ҳаётингизни қандай давом қилдирган бўлардингиз?» деб савол берадиган бўлиб қолса, «Ҳаётимни қандай бошлаган бўлсам яна шундай бошлаган бўлардим ва шундай давом қилдирган бўлар эдим. Яна илм ва маърифатни ўзимга бош касб қилиб танлардим. Қайсидир илмнинг сирларини чуқур эгаллашга интилардим. Қандай натижалар бўлишидан қатъи назар илм олиш, илм ўргатишни ўзимнинг муқаддас бур-

чим деб ҳисоблардим». Бугунги ҳаётимга бир назар ташласам, шу йўлдан бориб маълум ютуқларга эришганим маълум. Бироқ бу сўзлардан бу одамнинг ҳеч армони йўқ экан-да, деган маъно чиқмаслиги керак.

Бош армонларимдан бири шуки, менинг умрим ХХ асрнинг энг чигал, энг мураккаб даврларига тўғри келди. Бутун ҳаётим ҳақида ўйлар эканман, «Бу бош нималарни кўрмади, қандай кулфатларни бошидан ўтказмади» деб юборгим келади. 20-йилларда, хали болалик чоғларимда, муштумзўр қилиниб, уйсиз-жойсиз кўчада дайдиб юрган ёки «сибирь» қилиниб, хор бўлган миришкор деҳқонлар кўз ўнгимдан кетмайди. Ўшанда кўп болалар етимлик азоб-укубатларига дучор бўлган. Қариялар қаровсиз қолиб, кўча-кўйларда ётиб ўлиб кетганлар. Ўша кунларни кўз олдимга келтирсам, даҳшатга тушаман.

30-йиллардаги манзараларни айтмайсизми? Очлик, яланғочлик ҳукмрон эди, бу даврда. Шаҳар кўчаларида шишиб, бирор саховатли киши оғзига нон тутганда ўша бир бурда нонни оғзига солишга, кўзини очишга ҳам мадори етмай жон бераётган одамларни ўз кўзим билан кўрганман. Қариндошларимиздан бир аёл ўзи қизининг устида киядиган бўз кўйлаги йўқлигидан уйдан чиқармасдан боққанидан хабардор бўлганман. Булар узоқ қишлоқларда бўлган оддий воқеалар. Эндиликда архивларни титиб, ўша даврларда қувғин қилинган, қамоқларга олинган, ҳеч қандай терговсиз отиб юборилган сиймоларнинг ҳаётини ўйлаб даҳшатга тушишдан бошқа иложимиз йўқ.

Иккинчи жаҳон уруши ва урушнинг ўзини айтмайсизми?!...

Биргина ўқитувчилар институтини тамом қиламан деб учта шаҳардан насиба терганман: Тошкент, Самарқанд, Тошҳовуз. Ўша институтни тамом қилиш арафасида армия сафига сафарбар қилидим. Қарангки, табиати бизга ёт бўлган, киши ўта совуқ, ёзи ёмғирдан иборат бўлган Ленинград остонасида қўлимга қурол олганман. Ўша ерларнинг ботқоқликларидан иборат ерига кўксимни бериб душман пойлаганман. Ўша менга ёт бўлган тупроқда бир қисм қоним тўкилган. Тўрт йил шу тарзда ҳаётимнинг бир парчаси зое кетди ҳисоб. Бунга ачинмасликнинг иложи борми?! 4 йил китоб мутолаа қилишнинг ўрнига сув кечиби, ботқоқликларга ботиб, йигитликнинг энг қадрли пайтларини йўқотиш армон эмасми?!

Кўп вақтларим бекорга кетиб, ўқиш ва илм олишда тенгдошларимдан орқада қолиб кетдим. Уларнинг кети-

дан етаман деб кечани кеча, кундузни кундуз демасдан ғайри одатий ҳолатда ишлашимга тўғри келди. Бу ҳам ўзига яраша армон.

Хайриятки, қарийб 50 йил давомида илм соҳасида қалам тебратдим. Эндиликда маълум бўляптики, бу яратган ишларимда тоталитар мафкуранинг таъсири бор. Тўғри, адабиётшунос сифатида менинг илмда тутган йўлим кўпроқ матн таҳлилидан иборат. Бу жиҳатдан мен яратган тадқиқотлар кейинчалик ҳам маълум даражада қимматини сақлаб қолса керак. Мана шу «маълум даражада» деган иборани ишлатишимнинг ўзи армон эмасми?! Бордию, шароит бошқача бўлиб, тоталитар мафкурадан холи равишда матнлар таҳлили билан банд бўлган бўлсам, мен яратган ишларнинг қиммати бошқачароқ бўлмасмиди?! Менинг назаримда, бу — армоннинг энг каттаси! Қани эди бирор мўъжиза юз берса-ю, 40 дан кўпроқ китобларимни саралаб тоталитар мафкура унсурларидан тозалаб, қайта ёзиб қайта нашр қилсам, мен ҳис қилаётган армоннинг миқдори анча кам бўлармиди!

Ҳаётнинг бошқа томонига назар ташлаб кўрайлик, мен ота-онамнинг иссиқ кучоғидан 1938 йилда чиқиб кетганман. Бекорга эмас, албатта. Илм ва маърифат излаб чиқиб кетганман. Эндиликда ўғлим ишдан бир соат кечикса ташвишлана бошлайман. Йигитлик чоғимда ота-она ва қариндош-уруғларни ташлаб элларни кечиб, шаҳарма-шаҳар ўтиб, ёлғизлик даврини бошимдан ўтказганман. Унинг устига 4 йиллик уруш. Урушга кетганларнинг тиригидан ўлиги кўп бўлгани маълум. Мен туғилиб ўсган Зийли қишлоғидан 30 дан кўпроқ йигитлар сафарбар қилинган. Шулардан 2—3 таси қайтиб келган, холос. Қолганлари жанг ботқоқликларию, жанг тепаликларида қолиб кетган. Бугун ўша тенгдошларимдан биттаси бор, холос. Шундай экан, ота-онам қандай аламли кунларни бошидан ўтказмаган экан дейман?!

Бизнинг ҳовлимиз қишлоғимизнинг бош томонида. Эшигимиз олдида катта қишлоқ маркази билан боғланадиган йўл бор. Зийли деб аталган бизнинг қишлоғимизга келиб-кетадиган одамлар шу йўлдан ўтишади. Урушдан қайтиб келгач, ойим менга шундай воқеани гапириб берган эди: «Қишлоқ почтачиси ҳар кун бўлмаса ҳам кунора эшагини суриб, шу йўлдан ўтар эди. Ҳар гал почтачининг қораси кўринган пайт биз эшигимиз томон бурилмаса эди, бурилса ҳам шояд сендан хат олиб келсаю, қорахатни кўлимга тутқазиб кетмаса эди, деб юракларим такка-пукка бўларди». Эндиликда урушдан омон-эсон кел-

ган бўлсам-да, оймнинг бу гапларини эшитиб мен ич-ичимдан эзилиб кетардим. Тўрт йил давомида ўз фарзанди ҳақида қорахат кутиш ўлимдан ҳам оғир ҳодиса бўлса керак! Онаизорим билан боғлиқ бўлган бир воқеа ханузгача эсимдан чиқмайди. Ҳар гал бу воқеа эсимга тушса, хаёлимдан олам-олам таассуротлар ўтади. Ойим мени қишлоғимиз билан шаҳар орасидаги катта йўлда кутиб олган. Тўрт-беш чақирим келадиған шу йўлга у оддий қадамлар ташлаб эмас, балки чопиб етиб келган. Табиий, биринчи учрашишимиз ҳам тасаввур қилиш қийин бўлган бир манзара эди. Ойим мени бағрига босиб, хўнг-хўнг йиғлар ва кўз ёши тўкарди. Ойим билан бирга укаларим, жиянларим қуршовида уй томон йўлга тушдик. Бир маҳал қарасам, ойм менинг камаримдан маҳкам ушлаб олибди. Гўё кимдир келадию, мени яна машинага ўтказиб, жанг майдонига олиб кетавериши мумкиндек. Тўрт-беш чақирим йўл босиб уйга етгунча, мен ёнбошимда камаримни ушлаб бораётган оймнинг қўлларини ҳис қилиб бордим. Уйнинг эшигига етгач, ойм камаримдан қўлини олганини ҳис қилдим. Унинг назарида уй бамисоли мустаҳкам истехком, энди бу ердан ҳеч ким мени олиб кетолмайди.

Менинг жангдан қайтиб уйга келишим, ота-онам, қариндош-уруғларим учун катта байрам эди. Эсимда, ҳатто менинг омон-эсон жанг майдонидан қайтиб келишим хусусидаги хурсандчиликни билдириш учун ота-онам ва қариндошларим қишлоқ аҳлини йиғиб тўй ҳам қилиб беришган. Тўрт йиллик жангдан омон-эсон қайтиб келганимдан ўзим ҳам беҳад хурсанд эдим, ота-онам ҳам. Бироқ жанг майдонларида бўлишим жудоликнинг охири эмаслиги менинг ўзимга аён эди.

Ниҳоят, урушдан қайтганимдан кейин ҳам, илм-маърифатни деб эллар ошдим, шаҳарлардан-шаҳарларга ўтдим. Бу пайтларда ҳам ота-онам, қариндош-уруғларим мени ўйлаган. Ҳар кун, ҳар соат кутганлар. Биламан, уларнинг соғ пайтлари ҳам бўлган, бемор пайтлари ҳам... Бироқ мен уларнинг олдиларида туриб, хизматларини қилмаганман. Бошқача қилиб айтганда, бир умр уларни доғда қолдирганман. Ўзимни фарзандлик бурчимни адо этганман деб ҳисобламайман. Йилига бир марта, айрим ҳолларда эса икки марта уларни кўриб қайтишга борганман, холос. Фарзандлик бурчини тўла ўрнига қўя олмаслик армон эмасми?! Шу фикрларни давом қилдириб, яна айрим тафсилотларни айтиб ўтиш зарур кўринади. Отам ғоят содда ва ўта меҳнаткаш одам эди. У ўзининг

ярим умрини колхознинг қўйини боқиш билан ўтказган. Айрим холларда ўзимизнинг ҳам 15—20 бош қўйимиз бўларди. Биз турган қишлоқ шаҳардан 8 км. ғарбда бўлиб, аксарият холларда шаҳарга тушадиган самолёт бизнинг қишлоғимиз устидан айланиб ўтарди. Ўқиш ёки иш ва- жиданми бошқа шаҳарда юриб, ота-онамни кўришга бор- ган пайтларимда отамдан шундай сўзлар эшитардим:

— Ҳар кун бир неча бор аэроплан пастлаб учиб ўтар ва қўйларни ҳуркитарди. Ҳар гал шу самолётда Матёкуб келмадимикин, деган хаёл кўнглимдан ўтарди.

Мен бу гапларни эшитиб, ҳар гал эзилардим ва ўксир- дим.

Бир марта шундай бир воқеа ҳам рўй берди. Моск- вада Ижтимоий Фанлар академиясининг талабасиман. Бундай қараганда, бу муассаса илмий ходимлар тайёр- лайдиган барча ўқув юртларининг энг аълоси. Унга ки- риш ҳам, ўқиш ҳам қийин. 3- ёки 4- курсдалигимда қисқа муддатга ота-онамни кўриб кетиш учун келгандим. Ўшанда ҳам отам сен учиб келган самолётни кўрган эдим, деган эдилар.

Шундан хулоса қилдимки, қаердан бўлса ҳам келиб тушадиган самолётдан мени кутган. Фақат ота ва онагина шу хилдаги гапларни айтиши мумкин. Бир гал кулги уйғотадиган, бироқ ўйлаб кўрсангиз тагида чуқур фожи- авий ҳолат ётган бир воқеа рўй берди. Кун иссиқ эди. Отам қўйларни боқиб келиб, қўрага қамаб, иккаламиз эшик олдида чой ичиб ўтирган эдик. Эшигимиз олдидан йўл ўтарди. 200—300 метр нарироқда Оқтиш деган ариқ бўлиб, кўпригининг устидан ўтаётган бир одамнинг қора- си кўринди. Отам чойни бир ҳўплаб, менга назар ташла- ди-да:

— Сенинг саводинг ана шу келаётган одамнинг саво- дидан камми? — деди.

— Нега, — деб қизиқиб сўрадим. — У ким?

Отам жавоб берди:

— У налогчи, элдан пул йиғади. — Мени билмаса керак деб номини ҳам қўшиб қўйди. — Уни Оллоҳ кал дейдилар.

Бу воқеа ҳам менда чуқур таассурот уйғотди. Мен илм чўққиларига интилиб, институтларни, университет- ларни тугатиб, не азоблар билан Московдай жойдаги олий бир даргоҳда изланиб юрсаму, ота-онам бу ерда доғда қолиб, мени эл орасида юриб пул йиғадиган оддий бир солиқчи даражасида кўрмаса!... Бу ҳам армон эмас- ми?!

1991 йил эди. Бу пайтларда мен илмий асарларим билан элга танилган профессор ва академиянинг аъзоси эдим. Қисқа муддатга туғилиб ўсган қишлоғимга бордим. Бу пайтларда отам ҳаётдан кўз юмганларига анча йиллар бўлган, онамнинг эса ёши юздан ўтган эди. У алоҳида бир хонада ўтирарди. Юра олмас, кўзи кўрмас, қулоғи аранг эшитарди. Лекин эс-хуши ўзида эди. Уйга кириб борган заҳотим жиянларим мен учун онамнинг олдига кўрпача ташлашди. Онам ниҳоятда сезгир эди. Олдига кўрпача ташланганини ҳис қилиб, сезиб олди шекиллик:

— Нима, Матёқуб келдими? — деган овозини эшитдим.

Мен ўзимни тута олмадим. Кўзимга ёш келганини сездим.

— Менман, она!... — дедим-да, олдига чўккаладим. У мени бағрига босиб, кейин қўйиб юборди-да юзларимни астойдил силади. Табиий бу пайтларда менинг ёшим ҳам анчага бориб қолган эди. Ажин излаяпти деб ўйладим. Бошларимни бир қатор қўлдан ўтказди. Энг тепасига борганда қўл ҳаракатларини секинлаштирди.

Тепа сочларим сийраклашганини сездиёв, деб ўйладим. Лабларимни бир қатор қўлдан ўтказди-да, тишларимнинг борлигини англади.

— Яхши, — деди.

Оғзимдаги тишларнинг бир қисми ясама эканлигини у сезмади-да, тишлари бутун экан-да деган хулосага келди. Қарийб қуруқ суякдан иборат бўлиб қолган қурғоқ қўллар томоғимнинг тагига етди. Бу ердаги халқаланган териларни ушлаб кўриб:

— Сенинг ҳам ёшинг анчага бориб қолди, ахир, — деди. Кейин онамнинг қўли билакларимни пайпаслашга ўтди. Кейин билак мускулларимни қўлдан ўтказди. Назаримда, хали менда қай даражада куч-қувват борлигини англамоқчи бўлди. «Яхши экан...» деган маънода бўлса керак, билакларимнинг устини бир неча бор оҳиста силаб қўйди. Шу пайт ойимнинг қўлларига менинг кўзим тушди. Унинг қўллари пайу суяк ва қон томирларидангина иборатдек кўринди, менинг кўзларимга. Бармоқ бўғинлари туз йиғилишидан бир оз бўртиб турарди. Унинг қўлларидаги пай ва суяклар бамисоли рентгенда кўринаётгандек кўринарди менга. Бир зумда ҳаёлим узоқ ўтмишларга олиб кетди мени. Эҳ-хе... бу қўллар! Отам колхознинг чўпони эди. У Қорақумнинг узоқ саҳроларида колхознинг минг-минглаб қўйларини боқарди. Ойим

эса шу қўллари билан, табиий, бу вақтда у қўллар бош-кача эди, бутун хўжаликни айлантириб турарди. Эсимда, эрталаб туриб, бизларни — укам билан иккаламизни мактабга жўнатар, кейин сигир соғар, куби чайар, шундан кейин кетмонни қўтариб колхоз даласига ишга кетарди. Мактабдан сўнг аксарият ҳолларда мен ойимнинг олдига борардим, гўза чопиғига ёрдамлашгандек бўлардим. Жазирама иссиқда у 15—20 сотих ерни кечгача чопиб улгуриши керак. Бу ишни ҳам у кўнгилдагидек ўрнига қўярди. Шунинг ҳисобига у колхозда ударник аъзо ҳисобланарди. Ударник сўзи у пайтларда энг илғор ва меҳнаткаш аъзо маъносида қўп ишлатиларди. Бир гал ойим кетмон чопиб юрган пайтида колхознинг илғор аъзоси сифатида кинотасвирга олиб кетганини ҳам эслайман. Кечкурун эса колхоз ишидан бўшаб, уйнинг ишлари билан банд бўларди. Айрим ҳолларда ҳам кетмон чопиб, ҳам уйдаги мол-ҳоллар учун уч-тўрт боғ ўт қўтариб келиб, молларга берарди. Шундай қўллар эди у қўллар. Энди эса юқорида айтганимдек, фақат пай, бўртиб турган қон томирлару терини туртиб турган суяклардангина иборат қўл расмига ўхшаб кўринарди, холос.

Онам гўё ҳамма қиёфамни англатадиган жойларимни бир қатор қўлдан ўтказиб, қаноат ҳосил қилди, шекилли, кейин ҳол-аҳвол сўрашишга ўтди. Шу бир неча дақиқа ичида мен ўзимдан ўтганини ўзим билардим. Қарийб 50 йилдан буён ота-онам олдида турмасдан илм изидан қувиб юрибман, бу иш менга роҳат бағишлайди. Бироқ бу ишнинг жамият учун нақадар аҳамияти борлигини ота-онам қай даражада тушунишини англаб етолмайман. Назаримда, улар учун мен фақат узоқ-узоқларда юриб, уларни доимий равишда доғда қолдириб юрган фарзандман.

Бу — армон эмасми?!

Ўша йили онам ҳам ҳаётдан қўз юмди. 103 ёш деб унга жаноза ўқилди. Бу ерда ҳам фожиавий ҳолатлар бор. Анчагина албатта. Бироқ уларни бошқа бир ўринда батафсилроқ айтиш ниятидаман.

Ойимнинг узоқ яшаганини дўстларим яхши билишадди.

— Узоқ яшайдиганлардан экансиз-да, деб қўйишади дўстларим баъзан. Мен «Ҳа, Худога шукр» деб жавоб бераман. Шу заҳоти доим бир савол ўртага тушади:

— Отангиз қанча ёшда кетган? — сўрашади улар одатда.

— Отам ёшроқ кетган — дейман-да, изоҳ беришга

мажбур бўламан. Бу изоҳим ҳам менинг қай даражада армонли эканлигимнинг белгиси.

Қишлоғимизда бир одам бор эди. Уни Рўзмат жолдир дердилар. Тўғриси айтсам, «жолдир» сўзининг маъносини мен ҳеч англай олмайман, сабабини тушунмайман. Бу одам бизнинг оиламизга кўп шикастлар келтирган одам сифатида менинг тасаввуримда юради. Шундай шикастлардан бири отам билан боғлиқ. Мен жанг майдонларида юрган пайтларимда Рўзмат жолдир отамни излаб қолади. У икки-уч кунга қўй боқиб юрган жойидан бирор нарсалар олиб кетиш учун келган пайтда кишлоқ оқсоқоли билан сўз бириктириб, милиция чақиртиради-да, дўқ-пўписалар қилиб, дарё бўйига Қипчоқ деб аталадиган кемалар тўхтайдиган жой — пристанга олиб кетади. У ерда анчагина одамлар йиғилишган. Қаматиб юбораман, турмада чиритиб юбораман, деган дўқ-пўписалар билан отамга тушунтиришади. Шу маънодаки, бўйнига кўйишади — сенинг отинг Эшмат, рўйхат ўқилганда сен мен Эшматман демайсан, Тошматман дейсан, қабилида яъни, ўз укасининг номини айтиб, рўйхатда шу ном чиққанда мен деб қўл кўтарасан, дейишади унга. Вазият шундай бўлганки, ўз ҳақ-хуқуқини талаб қилишнинг ҳеч иложи бўлмаган. Бечора отам улар айтган исм рўйхатда эълон қилинганда «Мен» деб қўл кўтаришга мажбур бўлган. Шу заҳотиёқ уни тайёр турган дарё кемасига чиқаришади. Кема уни кўпчилик қаторида Орол денгизи бўйлаб Қозоғистоннинг Аральский деган шаҳрига туширади. У ердан поездга ўтириб, кўпчилик қатори Россия томон йўл олади. Поезд уни катта шаҳарлардан бирига олиб боради. У ерда Россиянинг катта ҳарбий заводларидан бири бўлган. Бундай сафарбарликни у пайт «ишчи батальони» деб атаганлар. Табиий, отам оддий бир меҳнаткаш, қаерга нима учун бораётганини билган эмас. Шу боисдан елкасига битта чопон, бир халтачада қоқўрик билан бир шиша сариёғ олиб улгурган холос. Бу воқеа куз пайтларида рўй берган бўлса керак, тез орада Россиянинг қаттиқ совуқлари бошланади. Хоразмнинг ўзига хос юпка чопони билан отам совуққа чидам бера олмайди. Ўпкани шамоллатиб шифохонага тушади. Завод раҳбарияти ҳам отамнинг эликлардан ўтган ёшини ҳисобга олиб, шифохонадан чиққан заҳоти орқага қайтариб юборади. Мен жанг майдонидан қайтиб келганимда отамнинг қаттиқ бетоб эканлигидан хабардор бўлдим. У энди ишга ярамас, кундуз кунлари кўпроқ уйда ётар, кечалари тинимсиз йўталиб

чиқарди. Кўп докторларга кўрсатдим. Бу касални бронхиаал астма дейдилар, бунинг давоси йўқ, дейишарди докторлар. Шу касал туфайли отам 1964 йили 73 ёшида вафот этди.

Эндиликда ўйлайман. Мен жанг майдонига сафарбар қилинган пайтимда ўқитувчи эдим. Ўқитувчилар сафарбар қилинишдан озод эдилар ўша пайтлари. Бирор зарурат бўлиб қолди, шекилли, мен ҳам сафарбарлар қаторига тушиб, жанг томон йўл олдим. Энди ўйлайман, бордию ўзим сафарбар қилинмасдан қишлоқда юрган бўлганимда, отамнинг бундай аянчли аҳволга тушиб қолишига йўл кўймасмидим. Бу ҳам ханузгача менинг кўнглимда юрган армонлардан бири бўлиб қоляпти.

Сўз эркинлиги билан боғлиқ ҳис ва туйғулар, бошдан ўтган укубатларни айтмайсизми? 500 дан ортиқ мақолалар, 40 дан ортиқ китоблар эълон қилганим маълум. Бир жиҳатдан ҳар бир китобнинг, ҳар бир мақоланинг ёруғ дунёга чиқиши муаллиф учун қувончли бир ходиса, албатта. Бироқ тоталитар мафкураининг ҳокимлик пайтларида матбуот саҳифаларида эълон қилинган ҳар бир мақола, ҳар бир китоб чоп этилгач, бир эмас бир неча ойлар давомида ким нима дер экан, бирор сўз ўрнида ишлатилмай кетмаганмикин, бирор жумладан бошқача маъно топишмасмикин, деган ўйлар шу даражада безовталиқ уйғотар эдики, баъзи пайтларда нима қилардим шу мақолани ёки китобни эълон қилиб деган хаёлларга борар эдим. Илмий асарларни эълон қилиш у пайтларда икки томондан тиконли сим орасидан юргандек гап эди. Бир энлик ўнгга ҳам ўгирила олмайсиз — чапга ҳам. Бир энлик ўгирилдингизми, баданингизга тикан симлар қадалгандек бўлаверарди. 40—50 йил давомида то мустақиллик қўлга киргунича шу ҳолатда илмий иш қилишга, асарлар битишга тўғри келган. Булар ҳам армон эмасми?!...

Юқорида қайд қилинганлардан кўриниб турибдики, армонларнинг юки анча оғир, айрим ҳолларда ўйлаб қоламан, бу оғир юкнинг босимига бу митти жон қандок чидам берди экан ва хулосага келаман:

— Бу митти жоннинг мустаҳкам тиргаги бор. Бу — ҳаётимни бағишлаган «илм қуввати». Бу қувват умид қиламанки, мени бошқа босимлардан ҳам сақлай олади.

Ўқувчим сезиб турган бўлса керак, бу ерда мен иккинчи хулосага келаман. Ойимнинг такрор-такрор айтадиган бир сўзи бор — уруш деган бало қуриб кетсин, — дер эди у. XX асрнинг охири XXI аср бошларида дунёнинг

кўп бурчакларида қон тўкилишлар бўлди ва бўляпти. Яратганга минг қатла шукрки, республикамиз бу хилдаги талатўплардан холи. Баъзан бизнинг ҳудудимизда ҳам зиддиятлар рўй берди. Назаримда, бу зиддиятларнинг катта қон тўкилишига айланишидан Тангрининг ўзи асради. Қолаверса, раҳбариятимизнинг оқилона ва қаттиққўллик билан олиб борган сиёсати бундай фожиалардан бизни сақлаб қолди. Бу ҳол ҳам армонлар юкининг бир оз енгиллашишига асос бўлди. Яна бир гал зиддиятларга чап бериб, мамлакатимиз катта тараққиёт йўлига тушиб бораётганига шукроналар айтиш ўринли кўринади.

Сўнгсўз

ИЛМИЙ МАЖЛИС ДАВОМ ЭТАДИ

Мен устоз Матёқуб Қўшжоновиқ асарларини талабалик йилларимдаёқ кузатиб борардим. Лекин олимнинг ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида эълон қилинган «Зарбулмасал»нинг бадиий хусусиятлари» деб номланган фундаментал тадқиқоти мени у кишининг ижодига мутлақо боғлаб қўйди. Зероки унда муаллим классик адабиёт поэтикасини қандай текширишнинг юксак намунасини кўрсатган эдилар. Шундан сўнг мен Матёқуб Қўшжонов мақолаларию рисоаларини «қувиб юриб» ўқийдиган бўлиб қолдим. Натижада Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар ҳақидаги монографиялари, адабиёт назариясига доир рисоаларини ўқиб, ўзимга бадиий ижоднинг кўп сирларини кашф этдим, маърифат олиб юрдим. Бу орада у киши Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтига раҳбар этиб тайинландилар. Илмий ишим ва бошқа юмушлар билан бир неча маротаба директор ҳузурида бўлишга тўғри келди. Аммо бу инсондаги нуруний чехра, майин табассум билан ўта жиддий нигоҳ — салобат очилиб гапиришга йўл қўймасди.

Тўқсонинчи йилларнинг охирларида мен ҳам шу институт ҳузуридаги докторлик илмий даража берадиган ихтисослашган илмий кенгашга аъзо бўлдим. Иттифоқо, бир кенгаш мажлисида докторлик диссертацияси ҳимояси юзасидан сўзга чиқдим. Йиғилиш тугаб, йўлакка чиққанда Матёқуб ака қўлтиғимдан ушлаб:

— Сўзларингиз маъқул. Мен Сизнинг илмий кенгашда гапиришингизга хавас қиламан, — дедилар.

Бу гап мени академик Матёқуб Қўшжоновга янада

якинлаштирди. Энди у киши билан устоз-шоғирддай муомала қиладиган, хар кўрганимда асарларидан олган таассуротларимни тўкиб соладиган, бадиий ижод сеҳри, айрим баҳсталаб назарий масалаларни бемалол сўраб оладиган бўлиб қолдим.

2005 йилнинг май ойларда «Чинобод» санаториясида дам олаётган эдим. Кунлардан бир кун суҳбат орасида бир мусоҳибим:

— Бизнинг бинога зўр академик келди, — деди.

— Отлари нима экан, қаерда ишлар эканлар? — кизиксиниб сўрадим.

— Матёқуб Қўшжонов, адабиётшунос эканлар, — таъкидлади у.

— Э, у киши менинг устозим, — дедим хурсандлигимдан.

Биргаликда истиқоматгоҳдаги 13-хонага бордик. Устоз илиқ кутиб олдилар. Ўн беш кун давомида бирга юрдик; муолажалардан сўнг соя-салқиндаги курсиларда суҳбат курдик: классик адабиёт, хусусан, Навоий даҳоси хақида, ҳозирги адабий жараён, шеъриятимизга кириб келган модернизмнинг туб моҳияти тўғрисида, адабиётимизнинг истиқболи борасида фикр алмашардик. Ана шундай қизғин суҳбатлардан бирида:

— «Дийдор»ни ўқидингизми? — деб сўраб қолдилар устоз.

— У қандай китоб экан, кимнинг асари? — ажабландим.

— Хотираларимни бир китобга жамловдим. «Шарқ» нашриёти уни «Дийдор» номи билан чоп этди, — дедилар.

— Албатта олиб ўқийман, устоз, — дедим хижолат тортиб. Не кўз билан кўрайки, эртаси куни суҳбатга китобдан бир нусха дастхат билан келтириб бердилар.

Баъзан суҳбат давомида толиқиб қолсалар: «Ҳамиджон, давоми келаси сонда» деб хайр-хўшлаб, хоналарига кириб кетардилар. Эртасига яна мўлжал вақтда келардилар-да:

— Илмий мажлис давом этади, — деб фикр алмашишни бошлаб юборар эдилар.

Кунлардан бир кун Намангандан Мўминжон Сулаймонов бошчилигида Комилжон Абдуллаев, Абдухамид Қурбонов, Музаффар Аликуловлар келиб, санаториянинг шундай биқинидаги чойхонада ош қилишди. Устоз билан бирга бордик. Чақчақлашиб ош едик, суратга тушдик. Пешинда улар хайрлашиб йўлга тушишди.

— Хамиджон, шогирдларингиз садоқатли экан. Намангандай жойдан келиб, бизга ош пишириб, едириб кетишди, барака топсинлар! — деб дуо қилдилар.

Бир куни авжи суҳбат қизиган чоғда:

— Устоз, шунча ёшга кириб ҳам ўқтамсиз, рангингиз ёш йигитлариникидай, бунинг сири нимада? — сўраб қолдим томдан тараша тушгандай.

— Бунинг сири дейсизми? Бунинг сири покликда, халолликда. Бир умр ҳаром лўқма емадим, чакки юрмадим, номахрамга терс қарадим. Оиламда, ишхонамда бировга бақириш у ёқда турсин, баланд овоз билан гапирмадим. Ҳар икки нафсни ўта чекладим, — жавоб бердилар ўзларига хос вазминлик билан.

Дам олишдан кейин ҳам устоз билан телефон орқали мулоқотда бўлиб турдик. Соғликлари жуда зўр бўлмаса ҳам қўярда-қўймай ўзим ишлайдиган Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети талабалари билан мулоқотга таклиф этдим. Шогирдлари, келинойим билан бирга келдилар. Ўша куни педуниверситетда чинакам адабиёт байрами бўлди. Суҳбат, савол-жавоб қизигандан ҳам қизиди. Талабалар Матёқуб ака асарларидан парчалар қироат қилишди. Мажлис охирида сўз олган устоз шундай дедилар.

— Азиз болаларим! Бу кўҳна билим даргоҳида Абдурауф Фитрат, Олим Шарафиддинов, Мақсуд Шайхзода, Хамид Сулаймон, Натан Маллаевлар ёшларга дарс беришган. Сизлар ана шу буюкларга муносиб ворис бўлишларингиз керак!

Бу орада «Дийдор» маърифати» деган мақолам матбуот юзини кўрди. Мақола устозга хуш ёқди. Назаримда ушбу учрашув Матёқуб Қўшжоновнинг катта жамоа билан энг сўнгги суҳбати бўлди.

Буни қарангки, бугун гўё ана шу мемуарнинг давоми «Армон»ни ўқишга муяссар бўлдим. Бу асарида ҳам Матёқуб Қўшжонов ҳеч бир хотиранависга ўхшамайдиган ўз услубига содиқ қолган. Зероки у кечмишларини замонасининг забардаст, бардошли, ўта жонфидо фарзанди сифатида онгида, шуурида янгидан тиклайди, жонлантиради, ўта кузатувчан, нозик дидли адиб сифатида қайта ҳикоя қилади, тасвирлайди; улар бадиий тафаккур неъматлари сифатида қоғозга тушади. Натижада китобхон кўз олдида жангчи, талаба, аспирант, университет муаллими, илмий ходим, илмий тадқиқот институти директори — мураккаб ҳаёт қозонида обдан қайнаган Матёқуб Қўшжонов сиймоси гавдаланади.

Тасвирида муаллиф — хотиранавис ғоятда самимий, беғубор, холис фикр юритишга интилади. Хотираларни ўқир экансиз, Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг 10 йиллик тарихи, бу ерда амалга оширилган адабиётшунослик, тил билими, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, фольклоршунослик, луғатшунослик борасидаги улкан тадқиқотларнинг яратилиши жараёни билан, директор атрофида уюштирилган фитна, ғаламисликларнинг асл моҳияти, мақсади билан ошно бўласиз. Воқеаларнинг бадиий инъикосида Қўшжонова хос ўта бардошлилик, мулойимлик, беғаразлик кўзга ташланади. Масалан, бир ҳамкасби Қўшжонова устидан юқори идораларга 38 саҳифадан иборат ариза юборади. Шу муносабат билан махсус тафтиш гуруҳи тузилади. Ана шу воқеани эсларкан, муаллиф овора бўлиб шунча аризани рус тилида тайёрлатгандан кўра, вақтни исроф қилмай илмий асар ёзса бўлмасмиди, деган фикрни изҳор этади. Воқеаларнинг бадиий тасвирида сўзга хасислик қилади. Машхур давлат арбоби ёзувчи Шароф Рашидов билан суҳбатни эслаб: «Шу пайт Шароф Рашидов девордаги соатга қаради. Демак, менга ажратилган вақт тугабди». Ёки «фақирликдан бир даража юқорига чиққандай бўлдим».

Умуман, Қўшжонова норавобин дўстлари, маслакдошлари, давр амалдорларидан етган жавр, адолатсиз азиятларни қаламга олар экан, бирон «қаттиқ» сўз, дағал ибора ишлатмайди; фикрлар илмий, адабий маданият доирасида ғоятда нафис, бежирим оқиб келади; ўша изтиробли, талотўпли, дардчил сониялар тасвири ҳам бир маромда, сокин. Хуллас, «Армон»ни ўқиган ҳар бир китобхон снайпер жангчиликдан академикликкача бўлган мураккаб ҳаёт мактабини ўтаган, коммунистик мафкура, тоталитар тузум зуғумларини мардонавор енгиб ўтган, метиндек матонат соҳиби адиб Матёқуб Қўшжонова сиймосини яхлит тасаввур этади. Китоб ўқувчига тарихдан сабоқ, билим беради, ўйлашга, мушоҳада юритишга ундайди.

Модомики, адиб асарлари китобхон қалбига нур, ҳузур бахш этар экан, ўтмиш ҳаётимиз саҳифалари билан ошно бўлиб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратишга, истиқлол берган неъматларга шукроналик бажо келтириб яшашга ўргатаверар экан, демак у уюштирган илмий мажлис давом этаверади.

Филология фанлари доктори, проф.

Ҳамиджон Ҳомидий

17.12.06.

МУНДАРИЖА

<i>Бошсўз</i> . Домла	3
Муаллифдан	16
I боб. Илк орзу	17
II боб. Талабалик изланишлари	21
III боб. Талаба ва мафкура	29
IV боб. Илк орзу амалда	34
V боб. Уқубатли изланишлар	39
VI боб. Ҳаётимнинг янги босқичи	47
VII боб. Кутилмаган лавозим	58
VIII боб. Луғат муаммоси	76
IX боб. Илм фидойилари	80
X боб. Илм ва макон	85
XI боб. Адабиёт назарияси керакми?	90
XII боб. Катта анжуман	95
XIII боб. Ҳимоя кенгаши муаммоси	100
XIV боб. Айтилмаган нутқ	102
XV боб. Ҳукмдорлар ва айбдорлар	110
XVI боб. Чорасизликдан чора излаб	119
XVII боб. Ҳаёт чигалликлари, илм қисмати	128
XVIII боб. Машғум синфий кураш чигалликлари	136
XIX боб. Шундай кунлар ҳам бор экан	145
XX боб. Ачинасиз, таажжубланасиз	151
XXI боб. Армон	162
<i>Сўнгсўз</i> . Илмий мажлис давом этади	171

Матёқуб Қўшжонов

АРМОН

(Хотиралар)

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент — 2007

Мухаррирлар — *М. Сапаров, А. Бобониёзов*
Бадий муҳаррир — *М. Аъламов*
Техник муҳаррир — *Р. Бобохонова*
Мусахҳихлар — *Ж. Тоирова, М. Зиямухамедова*
Сахифаловчи — *А. Шафиуллина*

Теришга берилди 09.11.2006. Босишга рухсат этилди 15.10.07. Бичими 84x108¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 9,24. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 9,93. Адади 3000 нусха. Буюртма № 3680. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**